академічна серія

Українські керамологічні студії

• ВИПУСК 4 •

Дружині Антоніні присвячую

The National Academy of Sciences of Ukraine
The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine
The Ministry of Culture of Ukraine
The National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series *Ukrainian Ceramological Studies*
Issue 4

Anatolij Gejko

POTTERY

OF THE SCYTHIAN EPOCH

OF THE TRIBES OF DNIPRO LEFT-BANK FOREST-STEPPE REGION

Monograph

Poltava
ASMI
2011

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українські керамологічні студії»
Випуск 4

Анатолій Гейко

ГОНЧАРСТВО
НАСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Монографія

Полтава
ТОВ "АСМІ"
2011

УДК 903.02'15.2 (477.5)
ББК 63.4 (4 Укр)
Г-29

Рекомендовано до друку Вченими радами Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Рецензенти:

НАДІЯ ГАВРИЛЮК – доктор історичних наук
ІГОР БРУЯКО – доктор історичних наук

Відповідальний редактор:

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Роботу виконано в рамках відомчого наукового проекту Національної академії наук України «Гончарство України XX – початку XXI століття: історія, сучасність, перспективи» *(держ. реєстр. № 0103U001988)* ***та відповідно до тематики наукових студій Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному***

Гейко Анатолій
Г-29 Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя [Текст] = : монографія / Гейко А. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 248 с.

ISBN 978-966-182-166-7

Монографію присвячено реконструкції гончарства населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Здійснено огляд історії дослідження поселенських і поховальних пам'яток. Аналіз і узагальнення матеріалів, у поєднанні з комплексним застосуванням методів техніко-природничих наук, експериментального моделювання, етноархеології, дозволили реконструювати технологію виготовлення глиняного посуду, з'ясувати його асортимент і призначення.

Для керамологів, археологів, істориків, музейних працівників, викладачів та вчителів історії, краєзнавців, а також усіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: українська керамологія, археологічна керамологія, археологія, етнологія, кераміка, гончарство, палеогончарство, Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, Україна

The monograph is devoted to the reconstruction of the pottery craft of the population of the Scythian epoch of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region. The author makes the review of the history of the study of settlements ans burials. The analysis and the generalization of the materials in combination with the complex usage of the technical-science and natural-science methods, experimental modelling as well as ethnoarchaeology allowed to reconstruct the technique of pottery-making, to clear up the range of goods and their functions.

The book is intended for ceramologists, archaeologists, historians, museum custodians, history professors and teachers, regional explorers, for all the people, who are interested in the ancient history of Ukraine.

KEY WORDS: Ukrainian ceramology, archaeological ceramology, archaeology, ethnology, ceramics, pottery, palaeopottery, Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region, Ukraine.

УДК 903.02'15.2 (477.5)
ББК 64.4 (4 Укр)

© Анатолій Гейко, 2011
© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2011
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2011
© ТОВ "АСМІ", оформлення, 2011

ISBN 978-966-182-166-7

ЗМІСТ

Анотація 9
Summary 11
Про автора 13

Вступ 15

Розділ I. Історіографія та характеристика методів дослідженння ліпленого посуду скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя 18
1.1. Історія археологічних досліджень пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя 18
1.2. Історіографія дослідження ліпленого посуду скіфського часу 33
1.3. Вивчення походження та етнічної належності населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя на основі аналізу ліпленого посуду 38
1.4. Методи дослідження глиняного посуду 46

Розділ II. Технологія виготовлення посуду в населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя у VII – на початку III ст. до н.е. 56
2.1. Технологічні властивості глин, їх відбір та добування 57
2.2. Підготовка формувальної маси 66
2.3. Виготовлення почину 77
2.4. Формування посуду 82
2.5. Обробка поверхні 85
2.5.1. Декорування 86
2.5.2. Обмазування 95
2.5.3. Ангобування 96
2.5.4. Лискування 98
2.5.5. Чорніння 100
2.6. Повітряне сушіння 102

2.7. Випалювання посуду 105
2.7.1. Типи теплотехнічних споруд,
у яких випалювали посуд 106
2.7.2. Температура випалювання посуду 114
2.8. Обробка органічними речовинами 122
2.9. Знаряддя праці гончарів 123
2.10. Організаційні форми гончарства 130

Розділ III. Класифікація та призначення посуду 135
3.1. Класифікація посуду 135
3.2. Призначення посуду 159

Висновки 172

Додатки 175
Список використаних джерел 180
Покажчики
Іменний покажчик 223
Географічний покажчик 227
Інформація 232

CONTENTS

Summary 11
About the Author 13

Introduction 15

Chapter I. Historiography and description of methods of studying of hand-modelled earthenware of Dnipro Left-bank Forest-Steppe Region of the scythian time ..18

1.1. History of Archaeological Studies of Monuments of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region 18
1.2. Historiography of Studies of Hand-Modelled Earthenware of the Scythian Times 33
1.3. Study of Origin and Ethnical Identification of Tribes of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region on the Basis of the Analysis of Hand-Modelled Earthenware 38
1.4. Methods of Studying of the Earthenware 46

Chapter II. The technology of the earthenware manufacturing of the population of Dnipro Left-bank Forest-Steppe Region from the 7th till the 3rd century b.c. 56

2.1. Technological Properties of Clays, Their Selection and Extraction 57
2.2. Preparation of the Ceramic Mass 66
2.3. Making of Blanks 77
2.4. Forming of Crockery 82
2.5. Surface Processing 85
2.5.1. Decoration 86
2.5.2. Daubing 95
2.5.3. Engobe coating 96
2.5.4. Glazing 98
2.5.5. Blackening 100
2.6. Air Drying 102

2.7. Firing of Crockery 105
2.7.1. Types of Heat Engineering Buildings for Firing the Earthenware of the Scythian Time 106
2.7.2. Temperature of Firing 114
2.8. Organic Matter Treatment 122
2.9. Tools for Making Hand-Modelled Earthenware of the Scythian Time 123
2.10. Forms of Organization of Pottery of the Population of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region of the Scythian Time 130

Chapter III. Classification and functions of earthenware of the scythian time 135
3.1. Classification of Earthenware 135
3.2. Functions of Earthenware 159

Conclusions 172

Addenda 175
Sourses and Literature 180
Indexes
Index of Names..... 223
Index of Places..... 227
Information 232

АНОТАЦІЯ

Книгу присвячено комплексному вивченню ліпленого посуду населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Реконструйовано всі етапи його виготовлення, визначено економічний рівень гончарства землеробсько-скотарських племен Посульсько-Ворсклинського межиріччя.

Гончарями було накопичено значний досвід, котрий закріпився в спеціальних правилах, навичках і традиціях, що передавалися із покоління в покоління. Схожі культурні традиції та прийоми роботи свідчать про існування зв'язків і взаємного обміну досвідом між гончарями різних територій.

Майстри добре знали й розрізняли глини за їхніми фізичними властивостями. У них існували домінуючі традиції, які виражалися у використанні глин та підборі домішок. У VII – на початку III ст. до н.е. глина, що використовувалася для виготовлення посуду, була основною сировиною формувальної маси й складала більше 60%. Гончарі використовували кілька рецептів формувальної маси, основним із яких був такий: глина (або суміш глин)+органіка+шамот. Це свідчить про єдину гончарську традицію різних регіонів Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Посуд виготовляли із окремих шматків або стрічок глини, які приєднували одне до одного по спіральній траєкторії. Майстри формували вироби без використання гончарного круга, хоча часто пристосовували дерев'яну підставку або тканину як поворотний столик.

Обробка поверхні (лискування, ангобування й обмазка) мала як технологічне, так і декоративне призначення.

Термічну обробку посуду здійснювали за температури 450-500–650°С. Більшість глиняних виробів випалювали в багаттях, без температурної витримки й недовго. Випалювання могло здійснюватися і в печах, що використовували для приготування їжі або обігріву приміщень. У V – на початку III ст. до н.е. в населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя з'явилися спеціалізовані печі, які використовували спеціально для виготовлення кераміки. З їх появою виробництво посуду поступово перетворювалося із сезонного заняття в ремесло.

Землеробсько-скотарські племена Дніпровського Лісостепового Лівобережжя мали посуд, який призначався для приготування, вживання й зберігання страв та напоїв.

На основі аналізу археологічних даних можна впевнено стверджувати, що, починаючи з V ст. до н.е., економічна роль гончарства зростала.

Воно стало проторемесловим, хоча й зберігало в собі ще нерозвинені організаційні форми. Створена технологічна база відповідала потребам суспільства того часу.

Економічні умови, домашнє виготовлення, натуральне господарство й натуральний обмін, відсутність спеціалізації в гончарстві не давали значних стимулів для розвитку даного виробництва в бік переходу його швидкими темпами від домашнього виготовлення до ремесла. Цей процес затягнувся і був перерваний численними потрясіннями на початку III ст. до н.е.

SUMMARY

The monograph is devoted to the complex studying of the hand-modelled pottery of the Scythian epoch of the tribes of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region. The author has reconstructed all the stages of its producing and has determined the economical level of the pottery craft of the agricultural and stock-raising tribes of the Sula and Vorskla interfluve.

The potters accumulated a considerable amount of experience, which was consolidated in the special rules, practices, and traditions, that were passed on from one generation to another. The similar cultural traditions and habits of work testify to the existence and mutual exchange of experience between potters of different regions.

Master potters knew different kinds of clay well and discerned them according to their physical properties. They possessed dominant traditions of using clays and selecting admixtures. From the 7th century till the beginning of the 3rd century B.C. clay remained the main raw material for vessel making and made up more than 60 per cent of the ceramic mass. Potters used several formulas for the ceramic mass, the main of which being: clay (a mixture of clays)+organic matter+chamotte. This fact testifies to the common pottery tradition of different regions of the Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region.

The earthenware was produced from separate pieces or bands of clay, which were put together describing a spiral path. Masters formed wares without using a potter's wheel, but they often fitted wooden support or a piece of cloth out as a turntable.

The processing of a surface (glossing, engobe coating, and plastering) possessed both the technological and decorative purposes.

The thermal treatment of the earthenware was carried out at a temperature of 450 to 650°C. The majority of clay vessels were processed in the open fires without temperature exposure and for a short time. Alternatively it could be carried out in stoves for cooking food and heating living quarters. In the 5th and the 6th century B.C. the population of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region acquired dedicated kilns for making earthenware. With their appearance the producing of earthenware gradually transformed from a seasonal household activity in a trade.

The agricultural and stock-raising tribes of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region possessed vessels for cooking, eating, and storing food or drinking liquids.

On the basis of the analysis of the archaeological data one can assert with confidence that since the 5th century B.C. the economic role of pottery was increasing. It became proto-handicraft, though preserved yet undeveloped

organization form. The created technological basis met the needs of the society of that time.

The economic conditions, household producing, self-sustained household and direct barter, the lack of specialization in pottery did not provide significant incentives to development of the pottery production in the direction of its transforming from household producing to the handicraft. This process was procrastinated and interrupted by numerous shocks in the beginning of the 3rd century B.C.

Про АВТОРА

Анатолій Гейко
керамолог, археолог, музеолог

Народився 23.12.1966 в селі Судіївка Полтавського району Полтавської області.

Закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка (1991), аспірантуру Інституту археології НАН України за спеціальністю «Археологія» (1994–1999).

Працював старшим науковим співробітником, завідувачем сектору, завідувачем відділу археології та гончарства доби середньовіччя Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (1991–1998), старшим науковим співробітником, завідувачем сектору «Більське городище» Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації (1998–2003). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2003).

Стажувався в лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології Російської академії наук під керівництвом видатного керамолога, доктора історичних наук, професора Олександра Бобринського (Москва, Російська Федерація, 1992, 2005) та на базі Постійно діючої експериментальної керамологічної експедиції Самарського державного педагогічного університету під керівництвом відомих керамологів, кандидатів історичних наук Наталі Салугіної й Ірини Васильєвої (Самара, Російська Федерація, 2007).

Керівник археологічних експедицій Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Проводив археологічні розкопки на території Полтавської, Сумської, Черкаської областей пам'яток катакомбної спільноти, фінальної бронзи, скіфського часу, зарубинецької й черняхівської культур, Київської Руси, у тому числі пам'яток VII – початку III століття до н.е.: Глинського, Сухоносівського, Опішненського городищ, селищ Опішне-10, Глинське (урочище Гуринівщина-Спаське), Сурмачівського, Малотростянецького, Тарановоярського могильників (1993–2009). Разом з Іриною Кулатовою здійснював рятівні розкопки на селищі Лісовий Кут Великого Більського городища (2001).

Фундатор археологічної збірки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності «Археологія» – «Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя» (2008).

Головні напрями наукових досліджень: технологія стародавнього гончарства, ремонт глиняного посуду, археологія доби раннього заліза.

Кандидат історичних наук (2008). Член Ученої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2010). Член Національної експертної керамологічної ради щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «КеГоКе» (з 2008).

Автор більше 100 наукових публікацій з проблематики керамології й археології, опублікованих у виданнях України, Росії, Молдови, Казахстану.

Учасник керамологічних експедицій до гончарних осередків України, а саме: Сумщини (Глинськ, 1992, 2004), Полтавщини (Постав-Муки, 1995, 2004, 2005; Лісова Слобідка, 1995; Городище, 1995, 2004, 2005; Хитці, 2010) та ряду сіл Зіньківського й Гадяцького районів (2004, 2009, 2010).

ВСТУП

«Гончарні вироби були найбільш поширеними речами вжитку, особливості їхнього виробництва, форми, оздоблення якнайкраще характеризують ту чи іншу стадію техніки, добу, певну народність, окрему її галузь, окрему її місцевість. У розв'язанні багатьох археологічних питань вивчення гончарних виробів заступає певне місце. Тим часом як речі з інших матеріалів, що завжди без порівняння менш численні, а ніж вироби гончарні, дають хоч і певну, та все-ж загальну вказівку на ту чи іншу добу, гончарні вироби стверджуючи їх приналежність до певної епохи, виявляють і певні ознаки місцевої культури, що має свої питомі риси, свої характерні особливості» [398, с.41].

За більш ніж столітню історію археологічних розкопок у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі досліджено значну кількість поселенських та поховальних пам'яток скіфського часу. Під час археологічних досліджень наймасовішою категорією знахідок є глиняний посуд. Вивчення його як історичного джерела є важливим чинником для розв'язання багатьох питань, що стосуються закономірностей розвитку стародавнього гончарства, зокрема у VII – на початку III ст. до н.е. Але на сьогодні опубліковано мало робіт, спеціально присвячених дослідженню глиняного посуду. Якщо класифікація та типологія посуду розроблена тією чи іншою мірою в працях Бориса Шрамка, Галини Ковпаненко, Варвари Іллінської, Алли Моруженко, Петра Гавриша, то технологія його виготовлення майже не досліджувалася. Лише Борис Шрамко в докторській дисертації поряд з ремеслами та промислами лісостепового населення Дніпровського Лівобережжя розглянув гончарство скіфського часу.

За останні 30-40 років у результаті активних археологічних досліджень у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі здобуто величезний масив глиняних знахідок. Він потребує обробки, зокрема систематизації та класифікації, а розвиток науки і техніки дає змогу використати новітні методи вивчення технології виготовлення глиняних виробів.

Тому нині постала проблема більш повного та всебічного дослідження кераміки*, стану і рівня гончарного виробництва лісостепового населення скіфського часу під зазначеним кутом зору. Особливо це важливо сьогодні, коли розробляються питання, що стосуються палеоекономіки, у тому числі і стародавніх виробництв, якими займалися землеробські та скотарські племена України у скіфський час. Виходячи з цього, можна твердити, що пропонована тема є актуальною і потребує розробки.

Хронологічні межі дослідження окреслено часом існування пам'яток скіфського часу – VII – початок III ст. до н.е.

Територіальні межі визначаються районом Дніпровського Лісостепового Лівобережжя – басейни рік Сула, Псел, Ворскла (мал.1).

В основу монографії лягла доповнена й перероблена кандидатська дисертація, яку 2008 року автор захистив в Інституті археології НАН України [137].

За допомогу в створенні цієї книги висловлюю щиру подяку співробітникам Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інституту археології НАН України, Полтавського краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Одеського археологічного музею НАН України. Особливу вдячність висловлюю науковому керівнику дисертації Надії Гаврилюк, Олесю Пошивайлу, Петру Гавришу, Сергію Скорому, Олександру Супруненку, Оксані Коваленко, Роману Луговому, Костянтину Рахнові, Роману Рейді, Сергію Сапєгіну, Анатолію Щербаню, офіційним опонентам дисертації – Ірині Шрамко, Ігорю Бруяко, рецензентам рукопису дисертації Олені Фіалко, Світлані Бессоновій, Володимиру Білозору, а також співробітникам Інституту археології РАН – Олександру Бобринському, Юрію Цетліну, Інституту історії НАН Білорусі – Наталі Дубицькій, викладачам Самарського державного педагогічного університету Ірині Васильєвій, Наталії Салугіній, полтавській художниці Ганні Коваленко.

* Кераміка – збірний термін, що включає вироби із глини. Існує визначення, за яким керамікою називають вироби, зроблені із глини і випалені один або кілька разів [221, с.7]. У своїй роботі під словом «кераміка», я розумію глиняний посуд скіфського часу. Тому слово «кераміка» використовую паралельно з термінами «глиняні вироби» та «посуд». Інші види виробів, які тут не розглядаються, відносяться до виробничої (кружала, тиглі, конуси, важки тощо) і культової (статуетки, моделі зерен злаків та предметів) кераміки

Мал.1. Список пам'яток, керамологічні матеріали або відомості про які використано в роботі:

● – селища; ■ – городища; ✸ – кургани та курганні могильники.

1 – Басівка: фортеці Башта, Аршавське, Малий Городок; 2 – Попівка; 3 – Глинськ; 4 – Свиридівка; 5 – Сухоносівка; 6 – Городище; 7 – Риги; 8 – Книшівка; 9 – Броварки-1; 10 – Геюсів Яр; 11 – Довжик-1; 12 – Саранчівка-1; 13 – Василівка-1; 14 – Диканька-1; 15 – Диканька-4; 16 – Диканька-7; 17 – Зарічне; 18 – Більськ: Східне, Західне, Велике городища; 19 – Лісовий Кут; 20 – Царина Могила; 21 – Холодівщина; 22 – Лазьки-1; 23 – Валахи-2; 24 – Глинське (ур. Гуринівщина-Спаське); 25 – Опішнянське городище; 26 – Опішне-10; 27 – Куп'єваха; 28 – Полкова Микитівка; 29 – Лихачівка; 30 – Діброва-1; 31 – Олефірщина-1; 32 – Стасі; 33 – Яківці-1; 34 – Гришків Ліс; 35 – Малий Тростянець; 36 – Коломак; 37 – Головач; 38 – Абазівка-1; 39 – Снопове-1; 40 – Судіївка-1; 41 – Судіївка-2; 42 – Шевченки-1; 43 – Шевченки-3; 44 – Шевченки-4; 45 – Мачухи-1; 46 – Таранів Яр; 47 – Пожарна Балка-2; 48 – Люботин; 49 – Липовий Гай; 50 – Островерхівка; 51 – Мариця; 52 – Совутинське городище; 53 – Кам'янка; 54 – Горіховий Гай; 55 – Мотронине; 56 – Орловець; 57 – Полуднівка; 58 – Чуїха; 59 – Попів Яр.

РОЗДІЛ І

Історіографія та характеристика методів дослідження ліпленого посуду скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя

1.1. Історія археологічних досліджень пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя

Історіографію питання доречно розглядати у двох напрямках: 1) історія дослідження пам'яток скіфського часу та накопичення археологічної кераміки; 2) історія дослідження ліпленого посуду населення Лісостепу Лівобережжя Дніпра.

Початок накопичення археологічних матеріалів та відомостей про них припадає на кінець XVIII ст., хоча ще у «Люстрації Канівського староства» за 1552 рік знаходимо перші відомі нам згадки про археологічні пам'ятки. Там же збереглися відомості про те, що в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі повсюди розташовані городища та кургани. Останні привертали особливу увагу грабіжників – військових-найманців, які шукали в них речі з дорогоцінних металів [17, с.45-46]. Дослідники стверджують, що кількість пограбованих поховань скіфського часу в XVI ст. була незначною порівняно з попередніми епохами чи наступними XVII–XIX ст., коли швидкими темпами на цих землях розвивалося селітроваріння [453, с.61; 459].

Згадки про Більське городище є в грамотах початку XVII ст., пов'язаних із наданням королем Сигізмундом III Вазою права добувати селітру [358, с.59]. Саме в ці часи з метою добування селітри частково було розкопано вали Західного Більського городища та багато курганів епохи раннього заліза в околицях Великого Більського городища – Розрита Могила, Великий і Малий Скоробір та інші [60; 458]. Можна стверджувати, що на глиняні вироби у цей період не звертали ніякої уваги, оскільки вони ні для грабіжників, ні для селітроварів не становили ніякої цінності.

Перший краєзнавчо-археологічний огляд старожитностей Чернігівського намісництва, куди входили сучасні Полтавська, Чернігівська та Сумська області, позначаючи пам'ятки найдавнішого минулого,

здійснив наприкінці XVIII ст. Опанас Шафонський. У його роботі, що була закінчена 1786 року, є відомості про Більське та Книшівське городища. Характеризуючи Східне та Велике Більські городища (висоту, довжину, ширину валів, розміри ровів), дослідник уже зосередив увагу на речових знахідках, у тому числі й на уламках кераміки, хоча і не знав, до якого часу вони відносяться [490; 491, с.653-656].

Одне з цілеспрямованих описових досліджень городищ та курганів належить етнографу Вадиму Пассеку. У 30-х роках XIX століття, приблизно з 1836 до 1839 року, він здійснив розвідки в басейні р. Коломак, на території Полтавської та Харківської губерній (Полтавський та Валківський повіти) [359]. На жаль, рання смерть дослідника завадила розширенню території досліджень від Дунаю до Уралу [421].

В «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» за 1857 рік зустрічаємо певні відомості про Західне, Східне та Велике Більські городища, а також укріплення біля с. Ворожба Сумської області, подані архієпископом Філаретом (Гумілевським) [476, с.96].

Чи не перші збори підйомних матеріалів у Полтавщині, але, на жаль, лише наконечників стріл, у тому числі скіфського часу, здійснив Михайло Максимович, який закликав колег до вивчення численних старожитностей скіфського часу в регіоні [439]. Одночасно з М. Максимовичем збір знахідок скіфського часу у Нижньому Посуллі, в околицях с. Лебехівщина (Лебехівка), зробив його учень, колекціонер П. Щетинський [446].

Археологічні розкопки пам'яток скіфського часу у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі розпочалися у другій половині XIX століття. Вони проводилися майже паралельно у двох регіонах – Посульському та Ворсклинському.

У Верхньому Посуллі найперше було досліджено Оксютинський могильник, кургани якого виділяються своїми значними розмірами. Деякі з них досягали у висоту 10-20 м. Протягом 1875–1876 років Турвон Кибальчич розкопав майже 70 курганів, у тому числі розпочав вивчення найбільшого кургану Посулля – Старшої Могили [202, с.69; 211, с.20; 223].

З 1883 до 1907 року в Посуллі та Попсіллі за власний кошт, а пізніше на кошти Дмитра Самоквасова, здійснював розкопки курганів ще один археолог-аматор – Семен Мазаракі [103, с.91, 93; 352]. Точна кількість вивчених Семеном Мазаракі курганів невідома, їх налічують від двохсот до трьохсот. У Роменському повіті він розкопував курганні некрополі біля сіл Оксютинці, Басівка, Будки, Вовківці, Великі Будки, Пустовійтівка, Талалаївка, Чеберяки, Ярмолинці, хуторів Попівка, Шумейка, Сербина та інших [42, с.162-164, 168-171, 175, 176; 43, с.62, 81; 211, с.20-

21, 191-195; 307; 487; 495]. Наявні відомості, що в деяких дослідженнях разом з ним брав участь Вікентій Хвойка [211, с.21].

Вікентій Хвойка проводив самостійні розкопки могильників біля сіл Будки, Плавинище, Чеберяки, Коржі, іноді місце своїх досліджень позначав просто — Роменський повіт. Матеріали з розкопок у більшості випадків не опубліковано [64, с.75, 84; 211, с.21].

Початок вивчення пам'яток скіфського часу у Нижньому Посуллі пов'язаний з ім'ям одного із зачинателів музейної справи в Полтавщині – викладача Лубенської гімназії, а згодом завідувача Лубенського музею Катерини Скаржинської у Круглику Федора Камінського [385, с.5-12; 441; 444, с.108-124]. 1876 року він віднайшов і описав городище біля с. Клепачі сучасного Лубенського району Полтавської області, хоча й не залишив визначення його культурної належності [431; 455]. Федір Камінський здійснив обстеження окремих поселень скіфського часу в околицях Лубен [54, с.22-23]. У 1881, 1883 роках у Лубнах (урочище Лиса Гора) учений розкопав 15 курганів, серед яких були й могили скіфського часу [59, с.25-26; 299; 303]. 1882 року дослідник вивчав курган в урочищі Замок, що між Лубнами та Мгарським монастирем, де було знайдено поховання скіфського часу [59, с.26; 455, с.71]. У 1889 року він проводив дослідження трьох курганів, які руйнувалися на території Мгарського Спасо-Преображенського монастиря [59; 211, с.55; 450].

Слідом за Федором Камінським на матеріали скіфського часу з поселень та поховальних пам'яток Лубенського Посулля почали звертати увагу і його учні – краєзнавці Олександр Лавренко і Кирило Бочкарьов [441, с.12, 14, 16].

Розкопки та розвідки зі збором знахідок наприкінці XIX ст. здійснював Володимир Антонович [430; 437, с.250-256; 468, с.104]. На Оксютинському могильнику 1878 року він досліджував шість курганів [14, с.72; 15, с.32-35].

На 70-ті – 90-ті роки XIX ст. припала активна польова діяльність Дмитра Самоквасова. Він проводив широкомасштабні розвідки майже на всій європейській території Російської імперії, що включали, крім візуального огляду, шурфування на деяких городищах [408; 409; 529; 530; 531; 532; 533; 534]. Дмитро Самоквасов також виступив ініціатором археологічного анкетування місцевого краєзнавчого й громадського загалу, втіленого в життя Центральним статистичним комітетом 1873 року, та здійснення картографування пам'яток на основі отриманих даних. Таким чином, отримано чи не найбільший масив інформації щодо старожитностей різних епох, до складу якого входили відомості про понад 1000 різноманітних пам'яток, як виявилося пізніше – і скіфського часу. Видати повний «Сборник топографических сведений о курганах

и городищах в России» не вдалося. Він виходив у світ окремими частинами [311; 531, с.41].

Окрім того, Дмитро Самоквасов у Посуллі вивчав низку курганів скіфського часу. Дослідженнями було охоплено більше ста курганів – біля с. Оксютинці в урочищах Солодка та Стайкин Верх, де він завершив вивчення Старшої Могили; біля сіл Великі Будки, Герасимівка, Лозова, Ярмолинці, Сурмачівка та м. Ромни [211, с.21; 409, с.94-114; 529, с.105-107].

Анкетування, що здійснювалося з ініціативи Дмитра Самоквасова, стимулювало краєзнавців до ведення подібних опитувань на місцях. Саме цим шляхом пішов і член Полтавської вченої архівної комісії, історик і статистик Лев Падалка, який зібрав відомості про кургани, майдани, городища Полтавської губернії [357; 358].

Крім цих широко відомих дослідників, вивченням курганних старожитностей скіфського часу в Посуллі займалися Володимир Завітневич [192], Михайло Авенаріус, Іван Лінніченко. Останній наприкінці XIX ст. провів дослідження курганних некрополів біля сіл Вовківці, Великі Будки, Сурмачівка [204, с.24; 211, с.62; 281; 282]. Можливо, сліди розкопок І. Лінніченка або Д. Самоквасова зафіксовано мною під час розкопок 1995 року кургану №2 Сурмачівського могильника. На дні ями основного поховання було виявлено уламки кераміки та розрізнені кістки людини без черепа. Очевидно, під час розкопок кургану малоцінні, на думку археолога, речі було скидано в один бік ями, а кістки – в інший. Подібне зафіксовано й у впускному похованні [102, с.98-99]. 1895 року Михайло Авенаріус досліджував біля с. Постав-Муки (сучасний Чорнухинський район Полтавської області) шість курганів, які руйнувалися річкою Удай [2].

Слід відзначити і діяльність лубенських поміщиків, зокрема, Григорія Кир'якова, який розкопував кургани упродовж 70-х років XIX ст. у Лохвицькому та Лубенському повітах Полтавської губернії [59, с.10-11; 440]. У цей час А. Лютецький разом з працівником Музею Катерини Скаржинської Сергієм Кульжинським розкопали курган біля с. Хитці [270].

Регіональна річкова система Поворскля мала дещо іншу, на відміну від Посулля, історію вивчення поселенських структур та курганних некрополів скіфського часу. Там учені звернули увагу й на селища та городища VII – початку III ст. до н.е. У 80-х – 90-х роках XIX ст. Іван Зарецький провів розвідки в околицях Полтави та в пониззі р. Коломак і віднайшов ряд різночасових пам'яток, у тому числі й скіфського часу [251]. Він здійснював збір підйомних матеріалів, серед яких у значній кількості траплялися уламки кераміки, на лівому березі Ворскли, біля сіл Лихачівка, Деревки, Котельва, де виявив селища з матеріалами

VII–VI ст. до н.е. [266]. Щоправда, на час своїх розвідок Іван Зарецький ще не розумів, що переважна більшість поселень ворсклинської лівобережної заплави належить до скіфського часу [195]. Еволюція поглядів першовідкривача й автора «лихачівської» колекції, яка надійшла до Історичного музею в Москві й стала основою-першоджерелом у вивченні пам'яток ряду епох Поворскля, відбулася після публікацій Дмитра Багалія [19, с.6, 16] та знайомства Івана Зарецького на XII Археологічному з'їзді з результатами досліджень Василя Городцова на Більському городищі. Пізніше матеріали цих розвідок перевидав О. Захаров [572]. З того часу лихачівські збори Івана Зарецького, як і матеріали досліджень курганів, почали сприйматися колегами як старожитності епохи раннього заліза.

Іван Зарецький упродовж 1887–1889 років уперше у Поворсклі провів наукові дослідження курганів (14 насипів) біля с. Лихачівка Котелевського району Полтавської області. Ним відкрито комлекси з багатим інвентарем у курганах Опішлянка та Вітова Могила [195].

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався чи не найбільш масштабною в історії української археології розвідковою акцією, здійсненою одним дослідником. Василь Ляскоронський упродовж 1882–1907 років здійснив величезні за обсягом обстеження розвідкового характеру в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, пов'язані з вивченням городищ, курганів і Змієвих валів [300; 301; 302]. Особливістю методичного підходу вченого було те, що він спирався на дані пізньосередньовічних картографічних матеріалів, здійснював суцільний на оглянутій території опис-ознайомлення з пам'ятками, їх картографування, зйомку окомірних чи інструментальних планів, характеризував виявлені знахідки. Про питання етнокультурної характеристики виявлених поселень і городищ тоді ще мова не йшла. Тому, описуючи ряд городищ і кілька селищ скіфського часу Посулля, басейну Псла та Поворскля, учений ще не міг визначити їх культурно-хронологічну належність [443]. Хоча Василь Ляскоронський і почав використовувати археологічні знахідки в процесі аналізу історичних подій та для ілюстрування найважливіших моментів історії Лівобережжя у своїх історичних працях, проте це стосується матеріалів, що належать лише до часів Київської Руси [327, с.6].

У зв'язку із дослідженнями 1897 року, зруйнованого грабіжниками кургану біля с. Глинище Олексій Бобринський провів розвідки на Більському городищі, а саме – на Великому й Західному укріпленнях. Це дало змогу віднести їх до скіфського часу, а також привернуло увагу археологів до цієї грандіозної пам'ятки [45].

Таким чином, останню чверть XIX ст. можна охарактеризувати як період масових розкопок курганів. Це був справжній «бум» на похо-

вальні пам'ятки. У них можна було знайти досить цікаві й багаті археологічні матеріали, представлені золотими речами, зброєю, прикрасами тощо. На поселення мало звертали уваги. Знайденій ліпленій кераміці, виготовленій місцевим населенням у VII – на початку III століття до н.е., не надавали значення. Глиняні вироби, а особливо їх фрагменти, нерідко викидали чи залишали на місці розкопок. Огляд музейних колекцій дозволяє стверджувати, що до зберігання брали (за винятком Івана Зарецького) здебільшого цілий посуд або великі уламки. Частина глиняних виробів потрапили в приватні збірки (наприклад, поміщика Семена Мазаракі) [157; 352] й загинули в роки війн та переворотів. Окрім того, кераміка надходила до державних музеїв, де вона іноді депаспортизовувалася, зникала або на довгий час була забута. Звернення до деяких із цих матеріалів, уведення їх до наукового обігу відбулося лише після Другої світової війни [101; 211; 516].

На початку XX ст. масштаби досліджень курганів зменшилися. Це викликано рядом причин, зокрема браком коштів, навіть у поміщиків-землевласників, а пізніше – початком Першої світової війни. В той час у Поворсклі проводилися археологічні розкопки, які охоплювали території сучасних Сумської та Харківської областей. 1901 року Катерина Мельник та Василь Данилевич розкопали курганний могильник (18 насипів, з них 9 – скіфського часу) біля с. Кириківка Охтирського району Сумської області [322; 493].

Василь Данилевич провів самостійні дослідження в Сумщині, зокрема розкопки попелищ на селищі скіфського часу біля с. Буди. Щоправда, знайдені матеріали він помилково датував епохою неоліту. Крім того, він досліджував кургани біля хутора Березівка [173].

Микола Брандербург у 1898, 1900–1902 роках розкопав 24 кургани в Посуллі, біля сіл Оксютинці, Великі Будки, Вовківці, Басівка, Плавинище, Кулешівка. На початку XX ст. його увагу привернув великий за розмірами та чисельністю курганів могильник біля с. Броварки Гадяцького району Полтавської області, що був подібний до посульських некрополів. 1902 року Микола Бранденбург провів, за участю Вікентія Хвойки та Семена Мазаракі, дослідження п'яти курганів на цьому найбільшому могильнику Попсілля. Один з них (№505) самостійно розкопав Семен Мазаракі [55, с.160-161; 101, с.9; 481; 494, с.73]. За ініціативи та на кошти Дмитра Самоквасова 1908 року Микола Макаренко вивчав там ще 7 курганів [198, с.59-60; 529, с.14, 16; 532, с.195].

Крім того, Микола Макаренко 1906 року досліджував чотири кургани біля с. Малі Будки в Роменщині [309, с.42]. Також його заслугою було введення до наукового обігу матеріалів із пограбованого селянами кургану біля с. Тишки Лубенського району Полтавської області [310].

Вчений звертав увагу й на поселенські пам'ятки. У Посуллі Микола Макаренко проводив невеликі розкопки та розвідки на Басівському, Глинському, Медвежому городищах. У своїх публікаціях описував та подавав малюнки глиняних виробів з них [197; 198; 308; 309; 470, с.205-208].

1906 року В. Беспальчев у басейні р. Сула розкопав курган біля с. Коровинці Недригайлівського району Сумської області [308, с.22, 71].

На початку XX ст. Дмитро Яворницький вивчав два кургани на лівому березі р. Сула – біля с. Будинівка, поблизу станції Сенча Лохвицького району Полтавської області.

Напередодні XIV Археологічного з'їзду (Чернігів, 1907) було зроблено спроби дослідити слабовивчені райони розповсюдження курганних некрополів на межі Полтавської та Чернігівської губерній. Але завершити розпочату роботу не вдалося через брак коштів. Гнат Стелецький досліджував курган скіфського часу біля с. Снітин Лубенського району Полтавської області [488].

1912 року в Полтавському земському музеї було створено археологічний відділ. Його завідувач (1912–1920) Вадим Щербаківський активно включився в польові археологічні дослідження різночасових пам'яток Полтавщини, у тому числі й скіфського часу. 1913 року він розкопав курган у м. Карлівка, упродовж 1914–1917 років провів дослідження курганів Посулля біля сіл Хитці, Мгар [59, с.27; 427, с.40; 445] та Городище [398, с.45; 427, с.40; 445, с.199; 539].

Як бачимо, довгий час дослідники приділяли увагу лише поховальним пам'яткам скіфського часу. Перші масштабні наукові розкопки поселень регіону здійснив Василь Городцов. 1906 року він комплексно вивчав Більське городище та його околиці, де, крім Західної і Великої фортець, звернув увагу на курганні могильники та селище поблизу с. Довжик Зіньківського району Полтавської області. Роботи було здійснено на дуже високому для того часу рівні. Про їх масштабність свідчить площа розкопів (1557 кв. м) і кількість досліджуваних попелищ, щоправда, повністю не вивчених (дев'ять на Більському городищі та три на Довжицькому селищі). Заслугою Василя Городцова було не тільки зняття планів Більського городища, курганних некрополів, нанесення попелищ на картографічну основу, а й проведення під час досліджень стратиграфічних спостережень, укладання схематичних планів та профілів розкопів. Учений звернувся до масових матеріалів, у тому числі фрагментів кераміки й остеологічних знахідок, фотографував цікаві речі та зразки посуду, брав їх до музейного зберігання [161; 279, с.366; 477; 516]. Крім того, він досліджував двадцять один курган з курганного некрополя Скоробір та розташовані неподалік три кургани біля с. Блажки [491, с.141-145].

Упродовж 20-х років XX ст. Михайло Рудинський і його учні Олександр Тахтай та Володимир Грінченко здійснювали розвідки в Полтавщині, у результаті яких у Середньому та Нижньому Поворсклі виявлено ряд поселень скіфського часу [143; 395; 396; 398; 433; 440, с.17-18]. Зокрема, Михайло Рудинський 1924 року провів розвідки по р. Коломак, якими охоплено Полтавський, Чутівський райони Полтавської та Валківський район Харківської областей. Він виявив ряд селищ епохи раннього заліза та оглянув Гришківське городище [399, с.128-133].

1923 року Михайло Рудинський на межі Полтавського та Новосанжарського районів Полтавської області відкрив комплекс пам'яток скіфського часу, а саме: два селища – в урочищах Десяте Поле і Лубенщина, та поряд, в урочищі Таранів Яр, – курганний могильник. Дослідження на Мачухівському комплексі велися з великими перервами, що були спричинені участю археолога в організації вивчення пам'яток у зоні спорудження Дніпрогесу, репресіями, яких він зазнав, та війною, і тривали до 1946 року [229; 400]. Так склалося, що й досі матеріали з цих розкопок повністю не оброблено й не введено до наукового обігу. На їх основі, особливо це стосується кераміки, вчений дійшов висновків про зв'язки землеробсько-скотарського населення басейну Ворскли з племенами Дніпровського Лісостепового Правобережжя, які виникли внаслідок переселення сюди останніх [81; 232; 400, с.53, 77-78].

Можна згадати, що харківський археолог Олександр Федоровський у 1925 р. розкопав курган поблизу с. Гора на південь від Полтави [252].

1927 року Микола Макаренко і Олександр Тахтай провели розкопки на селищі в урочищі Зруб, поблизу с. Головач Полтавського району, де відкрили ряд жител та господарських ям, які датовано ранньоскіфським часом [164, с.17; 461, с.288-289]. Результати досліджень також залишилися неопублікованими.

У 20-х роках XX ст. дослідження на півночі Полтавщини здійснювали Лохвицький імені Григорія Сковороди та Лубенський музеї. Співробітник першого, Михайло Ренський, провів розвідки на ряді поселень скіфського часу, зокрема на Свиридівському та Луговиківському городищах [586; 588]. Певні роботи в цьому напрямку здійснив і завідувач Лубенського музею Іван Плескач [582; 583]. Протягом 1927–1928 років біля сіл Луки та Хитці він досліджував два кургани з матеріалами скіфського часу [211, с.22]. У Посуллі та Попсіллі з розвідковими роботами працював директор Роменського музею Михайло Семенчик [413; 432; 449; 586] та інші.

Протягом 20-х – 30-х років XX ст. у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі епізодичні дослідження проводили Микита Стан, Гали-

на Сидоренко, Леонід Кістяківський, І. Луцкевич, М. Фукс та інші [224; 232, с.7; 290; 426; 480].

З кінця 1930-х років почали розгортати роботу експедиції різних наукових установ колишнього СРСР, зокрема Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. На жаль, вони їх було призупинено воєнними діями.

У цей час (1938) активно розвідки слов'янських поселень у верхній течії р. Ворскла проводив Петро Третяков [463, с.127]. Недоліком його роботи було те, що досліджувані селища скіфського часу він відніс до VI–VIII ст. н.е., на що звернула увагу Галина Ковпаненко [232, с.7].

Під час розвідок слов'янських пам'яток у Лісостеповому Лівобережжі Іван Ляпушкін (у 1938, 1940 і післявоєнні роки) у басейнах рік Сула, Псел, Ворскла з їх притоками [293; 295; 297] та Федір Копилов у басейні р. Сула [221, с.145-147; 237; 238; 576; 577] відкрили і дослідили десятки селищ, що відносяться до VII – початку III ст. до н.е. Іван Ляпушкін здійснив розкопки поселення в Полтаві [298; 415]. Там, заодно з матеріалами роменської культури та Київської Руси, виявлено цікаві глиняні вироби ранньоскіфського часу. Крім того, вчений 1948 року провів дослідження селища поблизу с. Пожарна Балка Полтавського району [296]. Великою заслугою Івана Ляпушкіна є те, що він на основі своїх масштабних розвідок та досліджень інших авторів видав зведення селищ і городищ скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя [294, с.19-145].

У 1950-х роках роботи Івана Ляпушкіна продовжила Галина Ковпаненко, яка провела масштабні розвідки в басейні р. Ворскла. Це знайшло відображення в монографії, де дослідниця розвинула думку Михайла Рудинського про початок переселення в Поворскля частини землеробсько-скотарських племен з Дніпровського Лісостепового Правобережжя у чорноліський час [232]. Галина Ковпаненко розкопувала селища біля сіл Хухра та Ницаха Охтирського району Сумської області, де було віднайдено матеріали пізньої бронзи та скіфського часу. Окрім того, вона здійснила невеликі розкопки на селищах поблизу сіл Олефірщина та Кучмівка Диканського району Полтавської області [232, с.15-23]. На той час робота Галини Ковпаненко була першим узагальнюючим дослідженням пам'яток скіфського часу Поворскля. Саме в ній подано першу класифікаційну схему ліпленого посуду цього регіону.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни і аж до 1980-х років науковцями було досліджено лише один курган у Посуллі з причини перенесення основних археологічних досліджень у степ – зону великих меліоративних новобудов. 1949 року Євгенія Махно розкопала курган біля с. Малі Будки Роменського району Сумської області [317, с.123], а Галина

Сидоренко 1959 року провела додаткові дослідження на частково розкопаному кургані біля с. Крячківка Пирятинського району Полтавської області [416].

У верхній течії Сули Варвара Іллінська здійснила розвідки у Роменському районі Сумської області [221]. У 1947, 1957, 1959 роках вона розкопала в Посуллі Басівське городище [207; 215; 216; 219]. 1954 року під її керівництвом було здійснено роботи на Книшівському городищі та Дучинському могильнику у басейні р. Псел [206]. Щоправда, результати досліджень, які стосуються Попсілля, ще повністю не введено до наукового обігу.

1966 року Варвара Іллінська та Олексій Тереножкін провели розвідки у середній течії р. Псел, на території Полтавської та Сумської областей, від с. Великі Сорочинці до м. Миропілля. Тут було відкрито різночасові пам'ятки, у тому числі і селища скіфського часу, та розкопано один курган на Броварківському могильнику [208].

Значний внесок у дослідження поселенських структур раннього заліза на території краю здійснили новобудівні та охоронно-рятувальні експедиції Інституту археології АН УРСР. Так, наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. у зв'язку з будівництвом гідроелектростанцій на Дніпрі, Дмитро Телегін, Ірина Шарафутдінова, Євгенія Махно, Михайло Кучера провели розвідки, під час яких відкрили ряд поселень скіфського часу на лівому березі Дніпра [589; 590].

Надзвичайно важливу роботу з дослідження старожитностей епохи раннього заліза здійснили харківські археологи. 1954 року експедиція Харківського державного університету під керівництвом Бориса Шрамка вперше провела розвідкові роботи на Більському городищі. Від 1958 до 1995 року вчений регулярно здійснював розкопки на цій унікальній пам'ятці. Завдяки численним публікаціям, статтям та монографії Бориса Шрамка городище стало еталонною пам'яткою скіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, широко відомою у всьому світі [498; 499; 500; 503; 505; 506; 507; 508; 510; 513; 515; 517; 569 та інші]. Окрім того, Борис Шрамко досліджував і пам'ятки Попсілля та Посулля [504, с.209-210].

Незважаючи на те, що основна увага була прикута до Більського городища, археологічна експедиція Харківського державного університету в 1965, 1972, 1975, 1980–1981 роках провела розкопки курганних некрополів у його околицях та безпосередньо на території пам'ятки. В урочищі Скоробір було досліджено двадцять чотири кургани, в урочищі Перещепине – п'ять, на Великому Більському городищі (некрополь «А») – один курган [499, с.141-155; 538]. Окрім інших знахідок, тут було виявлено

чимало цілих форм глиняного посуду. Розкопки курганів здійснювали й у басейні р. Мерла [518, с.103-108].

Упродовж 1958–1960 років дослідження на Західному Більському городищі проводив також Борис Граков, який очолював експедицію Московського державного університету [499, с.209].

Тривалий час на території Полтавської, Харківської та Сумської областей діяли експедиції Донецького університету під керівництвом Алли Моруженко та Владислава Андрієнка. Розвідковими роботами було охоплено басейни рік Ворскла, Сула та Псел. Виявлено цікаві археологічні матеріали, зокрема кераміку, виготовлену без допомоги гончарного круга. Та найбільшу увагу донецькі археологи звернули на ворсклинську локальну групу пам'яток [116].

1968 року на Західному укріпленні Більського городища у складі Скіфо-слов'янської експедиції Харківського державного університету працював окремий археологічний загін під керівництвом Алли Моруженко. Лісостепова скіфська експедиція Донецького університету протягом 1969–1983 років досліджувала Полковомикитівське городище [336]. 1975 року на околицях городища вона вивчала курган та чотири впускні поховання, здійснені в насипах більш ранніх курганів [338, с.111-115]. Упродовж 1977–1983 років Алла Моруженко проводила розкопки на селищі та на курганному могильнику неподалік с. Лихачівка [332; 333; 337; 338]. Ці роботи і стали основою докторської дисертації, яку Алла Моруженко захистила 1989 року [335]. На жаль, передчасна смерть дослідниці стала на заваді введення виявлених матеріалів до наукового обігу.

1974 року Владислав Андрієнко досліджував у Поворсклі селище біля с. Олефірщина [12]. Роком пізніше він розпочав розкопки на поселенні Пожарна Балка-2. Ці дослідження з невеликими перервами тривали до початку 1990-х років. На сьогодні це селище є одним із найкраще досліджених з-поміж пам'яток скіфського часу Лівобережжя. На основі здобутих знахідок автор з'ясував чимало питань, і особливо тих, що стосуються хронології, винятково важливих у наш час, коли останню починають переглядати [5; 7; 8; 10; 11; 13]. Крім розкопок на поселенні та розвідок у його околицях, Владислав Андрієнко паралельно досліджував кургани Пожарнобалківського могильника [8] та здійснював розвідки у Попсіллі.

У середині 70-х – на початку 80-х років XX ст. у басейні р. Мерло, а точніше – на Коломацькому городищі та курганному некрополі в його околицях, працювала Віра Радзієвська [387].

1979 року біля смт. Велика Багачка Полтавської області експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом В'ячеслава Мур-

зіна розкопала курган з основним та впускним похованнями пізньоскіфського часу [339, с.312].

Упродовж 1980–1990 років експедиція під керівництвом Олега Сухобокова і Світлани Юренко досліджувала Битицьке городище роменського часу та Київської Руси. Розкопки і, передовсім, знахідки ліпленого посуду свідчать про те, що воно було заселене у більш ранній період, а саме – у скіфський час [460, с.127].

Важливим моментом вивчення старожитностей скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, у тому числі й кераміки, є продовження комплексних досліджень Більського городища. З 1989 року там почала працювати експедиція на чолі з Іриною Шрамко, яка проводила розкопки попелищ на Західному Більському укріпленні [521; 522; 523; 525; 527 та інші].

З 1992 по 2005 рік дослідження на Більському городищі та в його околицях здійснювала спільна Українсько-німецька експедиція Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства під керівництвом В'ячеслава Мурзіна, Євгенія Черненка, Сергія Скорого, Сергія Махортиха та Ренати Ролле. Дослідженнями було охоплено курганні могильники «Б» на Великому Більському городищі та в урочищі Перещепине [318; 319; 321; 329; 345; 348; 349; 350 та інші].

Експедиція, крім розкопок курганів, проводила археологічні дослідження на селищі-передмісті Західного городища в урочищі Царина Могила, а також на поселенні в ур. Лісовий Кут [21; 341; 342; 343; 344; 346; 394; 395; 486; 568 та інші].

Певний внесок у поповнення відомостей про пам'ятки скіфського часу в Полтавщині зробили й тематичні експедиції археологів-дослідників, що вивчали більш пізні періоди стародавньої історії Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Протягом 1970-х років з розвідками в Полтавщині працювали фахівці з Ленінграда та Києва (керівники експедицій та загонів – Євген Горюнов і Олег Сухобоков) [276].

У 80-ті – 90-ті роки XX ст. у басейні р. Сула працював Юрій Моргунов [328]. Юрій Моргунов під час розкопок ряду городищ Посулля, заодно з матеріалами києворуського часу віднайдено культурні нашарування скіфського часу [327; 329, с.37].

1977 року Світлана Юренко провела розвідки вздовж Ворскли та її приток (Котелевки, Мерли, Тагамлика), відкривши ряд селищ скіфського часу. На багатьох із них було проведено шурфування нашарувань [595].

Згадаємо також археологічні дослідження останньої чверті XX ст. Так в околицях Більського городища, наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. розвідкові обстеження, у тому числі із закладанням шур-

фів, здійснювали Юрій Бойко [48; 49] та Сергій Берестнєв [28]. 1993 року розвідки на лівому березі Дніпра проводив О. Бойченко [574].

На початку 1990-х років зросла зацікавленість городищами землеробсько-скотарських племен басейну р. Сули. Археологічна експедиція «Сула» ІА НАН України, під керівництвом Юрія Болтрика, шляхом розкопок досліджувала найбільше городище Посулля – Басівське, і його фортеці – Малий Городок, Аршавське, Башта [52; 53]. Вона також проводила дослідження на Свиридівському городищі (керівник загону Володимир Білозор) [37; 120; 133].

Протягом 70-х – 80-х років XX ст. на території області активно здійснювали розкопки археологи Полтавського краєзнавчого музею. У Попсіллі Любов Лугова розкопала курган ранньоскіфського часу біля с. Баранівка Шишацького району Полтавської області [250, с.83-89]. 1981 року Ірина Кулатова досліджувала сім курганів VI – V ст. до н.е. біля с. Василівка Диканського району Полтавської області [246; 250, с.61-82; 258].

Ірина Кулатова та Олександр Супруненко вивчали Олефірщинський курганний могильник у Середньому Поворсклі, де розкопали 7 насипів [245; 247; 257; 259; 270, с.7-60]. Такі ж дослідження здійснювали й у Посуллі, біля с. Мгар Лубенського району Полтавської області [248; 269].

Саме впродовж 1982–1986 років розвідзагон Полтавської охоронної експедиції під керівництвом Олександра Супруненка обстежив значну кількість поселень у Нижньому Поворсклі та Посуллі [249; 429; 434; 435; 442; 443; 447; 450]. Крім розкопок курганів у басейні р. Ворскла (керівники експедицій – Ірина Кулатова, Любов Лугова, Олександр Супруненко), у цей час було проведено і розвідки в Диканському районі Полтавської області, під час яких виявлено ряд селищ з матеріалами скіфського часу, у тому числі уламками посуду.

У ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» було проведено розвідки в багатьох районах Полтавської області. Виявлено значну групу та здійснено огляд уже відомих поселень VII – початку III ст. до н.е. [77; 249, с.57; 565; 287; 324; 325; 326; 442; 443; 449; 457 та інші].

Ірина Кулатова 1990 року, здійснюючи охоронні розкопки, досліджувала багатошарове поселення на Соборній площі в Полтаві, де, окрім матеріалів роменської культури та Київської Руси, було знайдено кераміку скіфського часу. Цим було підтверджено відомості про існування тут ранньоскіфського поселення VII – VI ст. до н.е. [275].

Експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка на чолі з Петром Гавришем здійснювала розвідки в басейні рік Псел і Ворскла [77; 80; 82], а 1987 року – розкопки на селищі поблизу с. Саранчівка Зіньківського району Полтавської області [78; 80, с.28]. Протягом 1988–1993 років вона проводила стаціо-

нарні дослідження на Книшівському городищі [79; 84; 85; 86; 87; 91; 93; 95]. Упродовж 1988–1993 років проведено охоронні розкопки на Броварківському могильнику, де було досліджено п'ять курганів скіфського часу [98]. Саме на основі цих досліджень Петро Гавриш підготував і захистив кандидатську дисертацію [90].

З 1994 до 2008 року загін Полтавського національного педагогічного університету «Висока Левада» здійснював вивчення попелищ на території Західного та Великого укріплень Більського городища. У його околицях було досліджено селища біля с. Довжик та в урочищі Геюсів Яр та розкопано один із курганів в урочищі Скоробір [76; 88; 89; 92; 94; 97].

Співробітники Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації з середини 90-х рр. XX ст. здійснюють активні роботи на території Більського археологічного комплексу.

Зокрема, проведено дослідження на некрополях «Б» та «Г», в урочищах Перещепине-1, Марченки [255; 260; 268; 271; 272; 273; 452; 454], селищах Лісовий Кут [263] та Холодівщина [257].

Крім розкопок курганів, здійснено масштабні розвідки на Більському городищі та в його околицях [254; 425; 587].

Упродовж 1994–1995 років проведено охоронні розкопки курганів біля с. Карпусі Полтавського району (басейн р. Полузір'я) [267; 438, с.24-34, 47-53]. Тут, заодно із розкопками курганів епохи енеоліту–бронзи, раннього заліза, було здійснено розвідкові роботи з виявлення поселень скіфського часу [261; 438, с.64-77].

1999 року дослідники Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації провели розвідки в Диканщині, а саме – на Стасівському городищі та в його околицях [456].

Цілу низку приміських поселень Більського городища знайдено в заплаві Ворскли [72]. Уперше на берегах р. Хорол було виявлено селища скіфського часу [71; 457].

Протягом 80-х – 90-х років XX ст. на території Полтавської області активно проводили розвідки краєзнавці Іван Бовкун, Ольга Кожевнікова [235], Олександр Ломакін [284; 285], Олександр Сидоренко [417], Василь Кішик [225]. Вони відкрили в басейнах Сули, Ворскли та Хоролу низку селищ скіфського часу.

Сумські археологи на території області провели розвідкові роботи, результатом яких стало відкриття селищ та городищ скіфського часу [25; 26; 27]. Під час розкопок на деяких селищах черняхівської культури (біля сіл Косівщина, Великий Бобрик, м. Краснопілля) виявлено куль-

турний шар VII – початку III ст. до н.е. [190; 191]. Володимир Приймак також виявив кущ селищ та городищ скіфського часу по ріках Удай і Многа [379; 380] та здійснив розкопки кургану V ст. до н.е. на Зарічненському городищі [24].

Лівобережна комплексна археологічна експедиція, створена на базі Охоронної археологічної служби України Інституту археології НАН України, упродовж 2000-х років здійснювала дослідження поселенських структур скіфського часу в південних районах Сумської та Чернігівської областей [185; 186; 187; 188].

Харківські археологи активно здійснюють розвідки на території області. Так, у 2000-х рр. такі роботи по лівих притоках Ворскли проводила Слобожанська археологічна служба [525, с.151].

Археологічні розвідкові дослідження пам'яток скіфського часу Полтавщини здійснюють науковці Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Анатолій Щербань та Валентина Троцька [464; 465; 541; 542; 543; 544; 545]. 2005 року Оксана Коваленко провела розкопки кургану біля селища Опішне Зіньківського району Полтавської області [228].

Розвідкові роботи на територіїї Полтавської області також проводить науковий співробітник Державного музею-заповідника імені Антона Макаренка Сергій Сапєгін [410, с.11].

Автор у складі археологічних експедицій Полтавського національного педагогічного університету, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації або незалежно проводив розвідки в ряді районів Полтавської області, унаслідок чого виявлено численні поселення та курганні могильники VII – початку III ст. до н.е. у басейнах рік Сула, Псел, Ворскла [104; 109; 110; 130; 131; 132; 140; 142; 148; 149].

Автор самостійно в 1993–1995 роках проводив дослідження Глинського городища та курганів в околицях с. Сурмачівка Роменського району Сумської області в Посуллі [102; 107; 108; 113; 114; 128; 129], а 2005 року – Сухоносівського городища (Чорнухинський район Полтавської області) [134]. У басейні р. Псел здійснено рятівні розкопки поховання в околицях селища Шишаки Шишацького району Полтавської області (2009). На Ворсклі, крім досліджень селища біля с. Глинське (урочище Гуринівщина-Спаське) [105; 109], Опішненського городища (урочище Кардашів Вал) [115], селища в урочищі Лісовий Кут Великого Більського городища (в складі експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток

археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, керівник Ірина Кулатова) [121], археологічні роботи проведено на курганних некрополях біля с. Малий Тростянець [125; 126; 146] та поблизу с. Судіївка Полтавського району Полтавської області на Тарановоярському могильнику [122].

Таким чином, завдяки здійснюваним уже понад століття у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі дослідженням здобуто значні за обсягом польові матеріали. Виявлена під час цих досліджень кераміка стала основою для з'ясування багатьох загальних питань у вивченні давньої історії України: виділенні локальних груп пам'яток (посульської та ворсклинської), вирішенні питань походження місцевих лісостепових племен, реконструюванні різноманітних сторін їх економічного розвитку, матеріальної та духовної культури землеробсько-скотарських племен скіфського часу, розгляду інших проблем, які стосуються давньої історії регіону.

1.2. Історіографія дослідження ліпленого посуду скіфського часу

На певних етапах розвитку археологічної науки ліпленому посуду як специфічній категорії матеріальної культури племен, котрі мешкали в скіфський час у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, дослідники надавали різної пізнавальної ваги [138].

Кераміка, на перший погляд, не така яскрава, як деякі інші знахідки, часто одноманітна, тому і не дивно, що на зорі становлення археології дослідники мало цікавилися посудом, особливо місцевим, «тубільним», грубо зробленим без допомоги гончарного круга. Незважаючи на те, що ліплений посуд скіфського часу часто зустрічається під час розкопок поховальних пам'яток, його рідко фіксували (насамперед, це стосується черепків), іноді просто лишали на місці розкопок, а якщо й зберігали, то, здебільшого, не вводили до наукового обігу. Слід зазначити, що у XIX ст. увагу вчених було прикуто до курганів та до багатих і яскравих знахідок (прикрас, предметів озброєння, античного імпорту тощо).

Із утвердженням археології як науки дослідників почали цікавити не лише поховальні пам'ятки з їх яскравим матеріалом, а й поселення, що залишили по собі давні племена. На початку XX ст. на городища та селища почали звертати увагу археологи. Саме вони дали рясні гончарні матеріали. Першим, хто зацікавився ліпленим глиняним посудом, у тому числі й скіфського часу, і саме технологією його виготовлення, був Василь Городцов. Ще 1901 року вчений узагальнив свої спостереження, що стосувалися археологічної кераміки, і розробив системну програму

її вивчення. Програма складалася з таких основних розділів: 1) матеріал гончарних виробів; 2) способи їх виготовлення; 3) види виробів; 4) особливості їх сушіння та випалювання; 5) орнаментація [161]. Але, на жаль, археологічна наука не була до цього готова, і дослідники не використали теоретичні розробки Городцова.

Дослідники першої третини XX ст. мало використовували гончарні матеріали у своїх розробках. Це було пов'язано з обмеженим колом джерел, коли до уваги брали лише знахідки з поховань. Крім того, більшість із них не були опубліковано. Вони розпорошені по музеям колишнього Радянського Союзу.

Увага до цих питань відновилася у кінці 40-х та у 50-х рр. XX ст., коли, крім масштабних археологічних розкопок у межиріччі Сули та Ворскли, почався паралельний процес звернення до матеріалів, знайдених раніше, наприкінці XIX – на початку XX ст. Варвара Іллінська у 50-х – 70-х рр. XX ст. підняла великий пласт кераміки скіфського часу з курганних некрополів Посулля, що зберігалася у фондах музеїв Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Полтави, Чернігова і Ромен. Вона здійснила її аналіз і ввела до наукового обігу [205; 207; 208; 209; 216; 217]. Галина Ковпаненко опублікувала знахідки із Поворскля [229; 230].

Після 1945 р. у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, як і в усьому Лісостепу, окрім розкопок, почали проводитися широкомасштабні археологічні дослідження. З 60-х рр. XX ст. для вивчення посуду VII – початку III ст. до н.е. почали залучати методи техніко-природничих наук.

У цей час Галина Ковпаненко зробила значний внесок у розробку класифікації та хронології кераміки скіфського часу лісостепової зони. Основною базою для написання монографії «Племена скіфського часу басейну р. Ворскла» були її багаторічні розвідки і розкопки в цьому регіоні [229]. Услід за Михайлом Рудинським дослідниця, аналізуючи та зіставляючи поховальні пам'ятки і матеріальну культуру, в тому числі гончарні комплекси, переконливо доводила, що в Поворскля переселилося населення з Дніпровського Лісостепового Правобережжя, ймовірно, з Києво-Черкаського регіону. Воно принесло з собою певні типи посуду: кубки, черпаки, корчаги, миски. Вироби нерідко були оздоблені ритованим орнаментом, заповненим білою речовиною, канелюрами, наліпами тощо. Переселенці використовували нові технологічні прийоми виготовлення посуду (ангобування, лискування, чорніння). Це було початком існування в даному регіоні нової локальної групи пам'яток, яка в VII – VI ст. до н.е. деякою мірою відрізнялася (особливо кераміка) від інших груп пам'яток Лісостепового Лівобережжя. Цю точку зору підтримали всі дослідники.

1981 року Галина Ковпаненко виділила основні види і варіанти місцевого ліпленого посуду, який побутував на Правобережній Україні, порівняла його з керамікою Лівобережжя. Було оброблено матеріали, здобуті дослідницею та багатьма її попередниками [232, с.80-99]. Пізніше вона спільно зі Світланою Бессоновою та Сергієм Скорим підготувала монографію, присвячену Києво-Черкаському регіону, у якій подала класифікацію посуду VII – VI ст. до н.е. [234, с.50-60].

Слід згадати і те, що Галина Ковпаненко під час дослідження корчаги з поховання воїна передскіфського часу (пам'ятка новочеркаського типу) біля с. Квітки в Пороссі використала результати бінокулярної мікроскопії [233, с.56-57]. Проте даних досліджень недостатньо, щоб зробити висновки щодо технології виготовлення цієї корчаги.

Треба зазначити, що висновки, які ґрунтуються лише на візуальних спостереженнях, не завжди дозволяють всебічно розглянути ліплений посуд скіфського часу. Археологи, як правило, робили свої висновки, базуючись лише на вивченні зовнішньої форми посуду та його оздоблення. Лише Борис Шрамко, один із провідних дослідників господарства землеробсько-скотарського населення скіфського часу, його ремесел і промислів, у тому числі й гончарства, розглянув питання технології гончарного виробництва цього періоду з використанням методів природничих наук. Спираючись на свої багаторічні дослідження Більського городища та інших поселень з басейнів Сіверського Дінця, Ворскли, Псла, Сули, він визначив тенденції розвитку гончарної справи в VII – на початку III ст. до н.е. [593]. На жаль, дисертація залишилася неопублікованою, але варто зазначити, що й нині розробки Бориса Шрамка залишаються актуальними.

Більське городище найбільш вивчене у Дніпровському Лісостепу, тому не дивно, що воно стало базовим у дослідженні пам'яток скіфського часу. Знайдено численні матеріали, що характеризують різноманітні грані життя місцевих племен. Лише уламків кераміки тут знайдено сотні тисяч. Борис Шрамко систематизував знахідки і використав статистичні методи для їх вивчення, зокрема метод кодування декору. На їх основі класифіковано кераміку за формою, розміром та призначенням, що знайшло свій вияв у роботах дослідника [505, с.73-92; 509, с.103-113 та інші]. Борис Шрамко розробив питання технології виготовлення: формування, обробка поверхні, колір зламу, сліди використання, відбитки на кераміці.

Дослідженням посуду скіфського часу займалися Алла Моруженко та Владислав Андрієнко. Ліплені глиняні вироби з городища Полкова Микитівка та Лихачівського селища (здебільшого цілі форми) описала й класифікувала Алла Моруженко. У дисертації дослідниця узагальнила

гончарні матеріали з пам'яток межиріччя Дніпра та Дону (посульська, ворсклинська, сейминська, донецька локальні групи). У ній зустрічаються певні положення, що стосуються технології виготовлення кераміки. Алла Моруженко, взявши за основу класифікацію посуду зі Східного Більського городища, подану Борисом Шрамком [505], і доповнивши її знахідками корчаг, здійснила класифікацію ліпленого глиняняного посуду цього величезного регіону [339, с.23-25].

Владислав Андрієнко звернувся до особливостей декору на ліпленому посуді землеробсько-скотарських племен скіфського часу. Він вважає, що декорування кераміки несе відомості про релігійні вірування лісостепових племен VII – V ст. до н.е. [6, с.12-18]. Упродовж 1980–1990 років дослідник увів до наукового обігу знахідки (переважно зроблені із глини) з розкопок селища Пожарна Балка-2 та зробив спробу розділити його існування на досить вузькі хронологічні періоди [7; 8; 9; 10].

Петро Гавриш під час досліджень у Середньому Попсіллі широко використав статистичні й класифікаційні методи у вивченні кераміки скіфського часу. Він класифікував одні з найбільш чисельних та інформативних уламків посуду – вінця з Книшівського городища та селища поблизу с. Саранчівка. Петро Гавриш не тільки розподілив ліплений посуд за видовими ознаками (миски, горщики, корчаги тощо), орнаментом, діаметром та профілем вінець, поверхнею тощо, а й зробив спробу на основі візуальних спостережень дослідити технологію виготовлення кераміки [80; 90, с.12-14; 93, с.92-93]. Хоча цього недостатньо, щоб простежити розвиток гончарства у племен скіфського часу, які мешкали в басейні р. Псел.

Гончарне виробництво степових та лісостепових племен скіфського часу вивчала Валентина Корпусова [239]. Вона визначила основні особливості гончарства України від найдавніших часів і до наших днів [240].

Серед інших дослідників можна назвати Надію Гаврилюк, яка студіювала посуд степових племен пізньої бронзи та скіфського часу. Вона розробила положення для вивчення ліпленого посуду фінальної бронзи – раннього заліза, які можна використовувати й під час дослідження глиняних виробів VII – початку III ст. до н.е. лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя [75].

В останні роки активні роботи з вивчення глиняного посуду міжріччя Дніпра та Дону проводить Костянтин Пеляшенко [362; 363].

З 90-х років XX ст. автор, заодно з активними польовими дослідженнями, вивчає технологію виготовлення кераміки землеробсько-скотарським населенням Дніпровського Лісостепу в VII – на початку III ст. до н.е. Окрім того, розглядалися окремі питання декорування та

типології посуду [109; 111; 112; 118; 119; 120; 123; 124; 127; 134; 136; 138; 139; 141; 147 та ін.]. Пізніше це знайшло своє відображення в кандидатській дисертації «Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя», яку захищено 2008 року [106].

Таким чином, у вивченні пам'яток та глиняного посуду скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя можна виділити три етапи. Слід зазначити, що ці етапи пов'язані зі становленням археології як науки взагалі та досліджень глиняного посуду скіфського часу зокрема.

Перший етап (XIX ст.) у вивченні пам'яток та кераміки скіфського часу Ворсклинсько-Сульського межиріччя характеризується краєзнавчо-археологічними описами, а згодом і активними розкопками курганних некрополів, збором і накопиченням відомостей про городища та селища, появою публікацій, присвячених розкопкам та окремим знахідкам у роботах, а разом з тим – недостатністю фактичних і методологічних засад для дослідників у визначенні їх культурної та хронологічної належності. Слід зазначити, що в цей час на ліплений посуд майже не звертали уваги, тому, крім згадок у звітах чи публікаціях, ми не зустрічаємо про нього майже ніякої інформації. До зберігання дослідники брали в основному лише цілі глиняні вироби; їх уламки нерідко залишали на місці розкопок.

Другий етап (початок XX ст. – до 1945 р.) був часом проведення перших археологічних розкопок поселень. Останні почали виділятися з-поміж загальної маси пам'яток, отримуючи культурно-хронологічну атрибуцію; за матеріалами цих поселень було здійснено спроби реконструкції минулого. Дослідники під час опису знахідок зверталися й до глиняного посуду, хоча його окремо ще не досліджували.

Третій етап (1945 р. – початок XXI ст.) характеризується довготривалими плановими археологічними дослідженнями на багатьох пам'ятках скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Було проведено суцільні розвідки в регіоні. Городища та селища розкопували широкими площами. У цей час було здобуто значну кількість знахідок, і найперше місце з-поміж них займав посуд.

Закономірним наслідком таких досліджень став процес інтерпретації знайдених матеріалів, їх класифікації, хронології, технології виготовлення. З'явилися роботи, присвячені лише кераміці. Глиняний посуд став одним із основних джерел для вивчення етнокультурних процесів у означеному регіоні. На основі глиняного посуду було розглянуто різні питання палеоекономіки, міграції давнього населення України. Вивчення технології виготовлення посуду скіфського

часу почалося з 60-х рр. XX ст., а саме з досліджень Бориса Шрамка, проведених на основі методів природничих наук. У наш час ці роботи (на жаль, лише епізодично) здійснюють Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, та заснований 2001 року Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Отже, за більш ніж столітню історію досліджень пам'яток скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя накопичено значні археологічні матеріали. На жаль, сучасні розкопки продовжують значно випереджати темпи обробки кераміки. Глиняний посуд і донині залишається однією з малодосліджених категорій знахідок. Якщо основні аспекти класифікації та хронології глиняних виробів тією чи іншою мірою вивчено, то технологія їх виготовлення і нині залишається «білою плямою».

1.3. Вивчення походження та етнічної належності населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя на основі аналізу ліпленого посуду

Уже близько 100 років йдуть активні дискусії, здійснюються спроби пояснити походження та ґенезу лісостепових племен скіфського часу міжріччя Дніпра та Дону. У цих суперечках важливу роль відіграє ліплений глиняний посуд. Більшість дослідників даного регіону тією чи іншою мірою розглядали це питання. Деякі міняли свої погляди, своє бачення даної проблеми.

Не можна не згадати етапну для свого часу роботу Олександра Спіцина «Курганы скифов-пахарей», у якій підведено підсумки дослідження курганів і поселень раннього заліза станом на 1918 рік, подано їх короткий реєстр, а також розглянуто питання генези, культурної належності, хронології та інші проблеми вивчення лісостепових племен [424]. Дослідник зазначав, що пам'ятки скіфського часу на території Лісостепу розкопані нерівномірно, оскільки на той час уся увага приділялася курганам [424, с.141]. На жаль, Олександр Спицін не залучав глиняні вироби місцевого виробництва для досліджень соціально-економічних та етнокультурних процесів, що відбувалися в Лісостепу в VII – на початку III ст. до н.е.

Більше того, саме на основі вивчення ліпленого посуду було вибудувано основні гіпотези щодо походження та етнічної приналежності

племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Тому докладніше зупинимося на цьому.

Існує 4 гіпотези, що пояснюють проблеми появи та розвитку пам'яток скіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі: автохтонна, міграційна, міграційно-автохтонна та автохтонно-міграційна, й чимала бібліографія з даного питання. Однією з останніх робіт є монографія Дениса Гречка «Населення скіфського часу на Сіверському Дінці», у якій подано аналіз даного питання [170, с.16-23].

Варвара Іллінська з-поміж дослідників пам'яток скіфського часу найбільш активно використовувала глиняний посуд на підтвердження своїх висновків. Для з'ясування локальних особливостей глиняного посуду вона проаналізувала й класифікувала гончарні форми та окреслила хронологічні рамки їх побутування. На основі візуальних спостережень вона розглянула деякі питання технології виготовлення кераміки (домішки, характер і колір поверхні). Глиняні вироби з Посулля стали одним із основних аргументів для виділення окремої локальної групи в Дніпровському Лівобережжі. «Місцева ліплена кераміка», як зазначала дослідниця, є одним з найбільш чутливих показників зникнення або збереження основного етнічного складу населення при великих історико-культурних зрушеннях у доісторичні часи [203, с.168].

Варвара Іллінська об'єднувала пам'ятки Сули та Псла в одну локальну групу скіфського часу саме на основі гончарного комплексу, причому, посульський посуд, на її думку, близький до глиняних виробів Скіфії [212, с.123]. Хоча дещо пізніше вона і виділяла певні особливості в кераміці, але, незважаючи на це, згадані регіони, на її думку, складають «одну групу культури скіфського часу» [206, с.248]. Про це писали Борис Граков та Ганна Мелюкова, які у своїй об'ємній статті підсумували виділення локальних варіантів у культурі лісостепового населення скіфського часу [167].

Особливість даного мікрорегіону доповнює і підкреслює своєрідний гончарний комплекс, як вважала Варвара Іллінська, стійкий і незмінний протягом усього скіфського часу. У ранніх роботах, слідом за твердженнями Василя Городцова, вона писала про генетичні зв'язки Посулля, Попсілля та Сіверського Дінця з племенами пізньозрубної культури, які проживали у південній частині Сіверського Дінця [203, с.182-185], виділяла певні спільні риси (банкоподібні горщики з вузьким дном, округлим тулубом та декором у вигляді наліпленого валика, розчленованого пальцьовими вдавленнями) і говорила про перехідний характер форм ліпленого посуду з поселень періоду пізньої бронзи [203, с.185-187].

Пізніше Варвара Іллінська переглянула питання культурно-хронологічного співвідношення пам'яток Посулля та правобережно-ворсклинського типу й проблеми походження та етнічної приналежності населення посульського регіону [220, с.58-92]. Вона дотримувалася думки, що культура скіфського часу тут не мала місцевих коренів і була створена прийшлими іраномовними скіфськими племенами, які «з'явилися в посульсько-донецькому Лісостепу одразу ж після закінчення передньоазіатських походів скіфів. Вони принесли з собою скіфську культуру келермеського типу» (тут і далі – *переклад автора*) [210, с.15-16; 211, с.173-174]. Пам'ятки басейну р. Сула, до яких вона відносить і басейн Псла, а також пам'ятки Сіверського Дінця об'єднуються дослідницею в єдину посульсько-донецьку культуру [212, с.366].

Вивчаючи у 40-х – 50-х роках XX ст. Басівське городище, Варвара Іллінська прийшла до висновку, що посуд із Сіверського Дінця і в кількісному співвідношенні окремих типів цілком збігається з виділеною нею керамікою ранніх комплексів Басівського городища [215, с.74]. Вона не погодилася з твердженням Бориса Шрамка про значні відмінності, різку грань між племенами, які проживали на Сіверському Дінці, Сулі й Пслі, і доводила, що їх культурні комплекси «надзвичайно близькі між собою», лише дещо різняться технологічні навики гончарів. «Всі інші елементи надзвичайно близькі і не виходять за рамки окремих особливостей, які зустрічаються на сусідніх пам'ятках однієї і тієї ж території та культури», а населення Сіверського Дінця з одного боку та Сули й Псла – з другого, хоча й належало двом племінним угрупуванням, але мало незначні відмінності в культурі [2152, с.75].

Варвара Іллінська, базуючись на власних дослідженнях Басівського городища, вважала, що головною особливістю кераміки пам'ятки, а також усього Посулля є виключна стійкість і незмінність форм посуду, яка спостерігається від найранішого до найпізнішого періоду; якісь істотні відмінності між ранньою й пізньою керамікою там майже не помітні. До самого кінця скіфського періоду основними залишалися описані вище форми горщиків, мисок, глекоподібних посудин, горщиків із носиком для зливання. Незмінними залишалися як форми та орнамент, так і техніка виготовлення (склад глини, зовнішня обробка) [215, с.64].

Варвара Іллінська неодноразово поверталася до питання походження, формування та культурної належності в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, а саме на Посуллі, землеробсько-скотарських племен, які тут проживали у скіфський час, їх взаємовідносин з населенням Правобережжя Дніпра. Вона виступає проти етно-культурної залежності гончарних комплексів Сули, Псла, Сіверського Дінця, Сейму від кераміки Правобережно-Ворсклинського ареалу [217, с.154].

У 70-х роках XX ст. Варвара Іллінська звернулася до великого масиву пам'яток Потясминського регіону, вводячи в науковий обіг матеріали із розкопок кінця XIX – на початку XX століття [210]. У своїй монографії вона знову нагадала, що в Середньому Подніпров'ї в епоху раннього заліза існували дві різні великі групи населення: правобережноворсклинська та посульсько-донецька. Перша взяла свій початок у чорноліській та білогрудівській культурах, друга не мала генетичних коренів у культурах періоду бронзи [210, с.3]. Вона пов'язана з переселенням сюди племен із Закавказзя, Прикубання та півдня України. Ці племена принесли з собою свою матеріальну культуру. Одним із аргументів на користь цього, які висунула дослідниця, є специфічна кераміка. Знову наголошено на відсутності в посульському гончарному комплексі глиняного посуду правобережних форм. «Кераміка посульсько-донецької групи відрізняється рідкісною одноманітністю форм: кухонні горщики з опуклим корпусом, защипами і проколами по краю, миски найпростіших форм, глекоподібний посуд. Кераміка стала і зберігає свої основні особливості протягом усього скіфського періоду без особливих змін» [210, с.178-179].

Варвара Іллінська стверджувала, що лише пам'ятки скіфського часу Придніпровського Лівобережного Лісостепу, які знаходилися у своєрідних умовах (терасова рівнина із степовою та луговою рослинністю), є «беспосередньою зоною між двома групами землеробських племен скіфської культури – правобережного та лівобережного Лісостепу». Саме там і спостерігається «поєднання та взаємодія» гончарних комплексів Посулля та Правобережжя із лискованим чорного кольору посудом [211, с.159, 162].

Пізніше твердження про відсутність пам'яток епохи пізньої бронзи, які могли бути підґрунтям для утворення нової культури так званого скіфського типу, дослідниця перенесла на все Лісостепове Лівобережжя. Що стосується бондарихинської культури, яка існувала у даному регіоні на початку I тис. до н.е., то мова йде про відсутність генетичних зв'язків її з тим формуванням, яке існувало тут у VII – на початку III ст. до н.е. І знову головним аргументом, окрім інших знахідок, виступила «зовсім інша кераміка». Вона стверджує, що скіфська кераміка посульсько-донецького типу стала панівною в Лівобережжі. У даному регіоні цей процес був різким, раптовим, пов'язаним зі змінами культурно-історичної спільноти [212, с.307-308]. У басейні Середньої Ворскли культура склалася на чорноліській та жаботинській основах і довго зберігала економічні і культурні зв'язки з Правобережжям. Інші території (басейни рік Сула та Псел) були заселені пізніше, на початку VI ст. до н.е. Населення Лівобережного Дніпровського Лісостепу, крім

Поворскля, не має місцевих джерел у культурах попереднього часу, прийшлий народ був іраномовним [212, с.366].

Євгенія Покровська, підтримуючи гіпотезу Варвари Іллінської, зазначала, що за своєрідністю кераміки та іншими місцевими особливостями пам'ятки Посулля значно відрізняються від ворсклинських і правобережно-тясминських. Це дозволяє виділити їх в особливу самостійну групу. Основа походження культури цього регіону інша, ніж на Правобережжі, очевидно, пізньозрубна [371, с.7].

Петро Ліберов, як і Варвара Іллінська, вважав, що в даному регіоні немає генетичних зв'язків та культурно-історичних традицій між культурами пізньої бронзи та скіфського часу. Це стосується не тільки посульської групи, а й пам'яток басейну Середньої та Нижньої Ворскли. Їх виникнення він пов'язав із вторгненням іззовні або із розселенням [280, с.138, 139, 143].

Ірина Фабриціус під час розгляду топографії племен скіфського часу звернулася до кераміки. На її думку, форми і декор глиняного посуду, який побутував на Посуллі, подібні до тих, що існували на всій Наддніпрянщині. Лише на пам'ятках Сули вони менш виражені, а можливо, вироджені [474, с.74]. Спільні риси можна знайти в черпаках з Поросся, Потясминня та Посулля [474, с.66]. Іван Ляпушкін також стверджував, що в Посуллі в ранньоскіфський час побутувала досить значна кількість лискованого чорного посуду [294, с.25-29].

Не погоджується з думкою Варвари Іллінської й Владимира Петренко, яка, пам'ятки Посулля та Сіверського Дінця поділила на дві окремі групи зі своїми помітними особливостями. Вона зверула увагу на те, що при більш уважному вивченні правобережно-ворсклинські форми кераміки (миски, корчаги, черпаки) складають майже третину гончарного комплексу Посулля. Основні елементи культури, у тому числі глиняний посуд, мають цілий ряд паралелей на Дніпровському Правобережжі [365, с.78-79].

З Варварою Іллінською можна погодитися щодо більш пізнього масового заселення Посулля та Попсілля. Але в цей регіон з VI ст. до н.е. почали проникати не іраномовні племена, а населення із Поворскля, можливо, і Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Під час аналізу матеріалів із неопублікованих розкопок посульських курганів, зокрема, Ризького могильника мною зафіксовано також зразки посуду, що мають багато схожих рис із глиняними виробами Поворскля та Правобережжя (мал.2; 27). Частина з них Варвара Іллінська не врахувала під час дослідження, зокрема в монографії «Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)» [211].

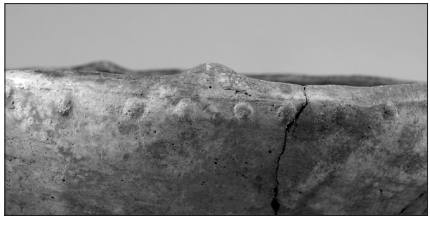

Мал.2. Миска, декорована наколюванням та наліпленням.
Глина, ліплення, наколювання, наліплення, 12,2х30,4 см. Ризький могильник. Курган №3, поховання №1. Полтавщина. VII – VI ст. до н.е. Розкопки Миколи Чередніченка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД 13848. Фото Тараса Пошивайла

Варвара Іллінська не взяла до уваги те, що під час розкопок курганів у басейні р. Сула наприкінці XIX – на початку XX ст. виявлено досить численну групу посуду з характерними правобережно-ворсклинськими рисами: корчаги, кубки, черпаки, ритований орнамент яких іноді заповнений білою пастою, або на їх тулубі є соскоподібні наліплення (корчаги), ручки з відростками (черпаки) тощо. Вона вважала, що такі знахідки, як і окремі зразки лискованої чорного кольору кераміки в ранніх курганах, потрапили сюди в результаті торгових зв'язків з племенами Поворскля та Дніпровського Правобережжя. Вони не змінюють загальної економіко-політичної картини у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі [219, с.187].

З твердженнями Варвари Іллінської не згоден і Борис Шрамко. Він, базуючись на своїх багаторічних дослідженнях у басейні Сіверського Дінця, зазначив про відмінність кераміки даного регіону не тільки від посуду Поворскля, а й Посулля. На його думку, це простежується за формувальною масою. Окрім того, на пам'ятках басейну р. Сула зустрі-

чаються миски з бортиком, прикрашені проколами та наколами тощо [502, с.221-222].

В одній зі ранніх своїх статей, написаній спільно із Ганною Мелюковою, Борис Граков стверджував, що посульська група пам'яток від Дніпровського Лісостепового Правобережжя різко відрізняється керамікою. Тут майже немає лискованого посуду, орнаментації у вигляді ритованих ліній і таких типів посуду, як черпаки, кубки тощо. Дослідники підтримали ранні висновки Варвари Іллінської у питанні про основу – пізньозрубні пам'ятки, – на якій сформувалася матеріальна культура даного регіону, за винятком басейну р. Ворскла. Але, на відміну від неї, Борис Граков та Ганна Мелюкова доводили, що становлення й розвиток культури скіфського часу на території Посулля проходили в тісній взаємодії з Правобережним Середнім Подніпров'ям. У зв'язку з цим, культура Посулля істотно відрізняється від степової скіфської, генетично пов'язаної зі зрубною, і багато в чому подібна до Правобережної Середньодніпровської [167, с.88].

Дещо пізніше Борис Граков, полемізуючи з Варварою Іллінською, написав, що посульсько-донецькі племена були строкаті в етнічному плані. Вчений досить уважно проаналізував типи глиняного посуду та його орнаментацію, які були розповсюджені у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі в епоху пізньої бронзи та в скіфський час. За його словами, це не було новоутворенням прийшлих племен з матеріальною культурою, яка значно відрізнялася від інших лівобережних племен. Він зазначив, що в гончарному комплексі місцевих племен можна виявити різнорідні елементи – пізньозрубні, бондарихинські, чорноліські, з пам'яток скіфського часу Києво-Черкаського регіону, і навіть степові [166, с.136]. Що стосується Поворскля, то і тут населення, на думку дослідника, мало змішаний характер. Саме тут, у Поворсклі, «разом з формами посульсько-донецьких типів у великій кількості спочатку вживаються тясминсько-пороські лисковані зразки» [166, с.151]. Пов'язано це з переселенням до басейну р. Ворскла неврів, які і принесли свій своєрідний гончарний комплекс. Неври не жили ізольовано від посульських і донецьких племен (в останніх можна виявити подібні риси культури) [166, с.160-161]. Підсумовуючи сказане, можна виділити висновок Бориса Гракова про те, що, незважаючи на деякі відмінності, у тому числі і в кераміці Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, тут у скіфський час проживала єдина культурна спільність землеробсько-скотарських племен, яка сформувалася на багатоетнічній основі. Пізніше ці положення розвинула Алла Моруженко [334, с.25-40; 339].

Михайло Артамонов також дотримувався думки, що основним аргументом у розрізненні Степу й Лісостепу є кераміка: у лісостеповій зоні вона іншого типу, відмінна від посуду Скіфії [16, с.175].

Галина Ковпаненко у своїй дисертації з деякою мірою обережності висловила думку про те, що територія Дніпровського Лісостепового Лівобережжя в епоху раннього заліза не являла собою єдиного цілого в етнічному відношенні. Дослідниця також за Варварою Іллінською написала, що посульська та сіверськодонецька локальні групи мали немісцеве походження [575, с.20].

Алла Моруженко стверджувала, що локальні групи межиріччя Дніпра та Дону – ворсклинська, посульська, сіверсько-донецька, сейминська, середньодонська – мали не тільки певні відмінності, а й цілий ряд спільних ознак, «які могли скластися лише в результаті тісного контакту племен, що жили тут» [334, с.25, 31]. Дослідниця доводить, що різні за походженням і етнічною приналежністю племена були єдині в культурно-історичному житті. Завдяки спільному соціально-економічного розвитку, зв'язкам і взаємовпливам це населення мало багато подібних рис в матеріальній та духовній культурі. Ці схожі риси знайшли свій вияв і в розвитку кераміки [334, с.38]. Алла Моруженко на основі місцевого поховального обряду, археологічних знахідок із городищ та селищ, які характеризують матеріальну культуру землеробсько-скотарських племен Лісостепового Лівобережжя, стверджувала, що вся територія Дніпро-Донецького межиріччя вирізняється значною подібністю за наявності локальних особливостей. Хоча ці особливості можна спостерігати як у типах посуду, так і в їх орнаментації, але єдність виявляється в технології їх виготовлення, зокрема використання однотипних домішок, а також у розвитку форм посуду [580, с.187].

У ряді своїх статей Сергій Берестнєв на основі зіставлення пізньозрубного та ранньоскіфського гончарних комплексів доводить, що в Лівобережному Лісостепу частина населення епохи бронзи – пізньозрубної культури, маючи певні контакти з племенами бондарихинської і, меншою мірою, лебедівської культур, що найперше виявилося саме в кераміці, дожила до початку епохи раннього заліза [27; 28].

Дослідник, вивчаючи пам'ятки епохи фінальної бронзи та раннього заліза, доводить, що деякі види посуду пізньозрубного населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя мають аналоги в архаїчній кераміці скіфського часу даного регіону. Це, на думку Сергія Берестнєва, дозволяє стверджувати, що у формуванні лісостепових культур даного періоду брали участь і нащадки зрубних племен [28, с.20-21].

Таким чином, існують дві точки зору щодо шляхів формування в Лісостеповому Лівобережжі нової історико-культурної спільності скіф-

ського часу, в яких одним із основних аргументів виступає кераміка. Перша базується на тому, що на території Лівобережжя «скіфська культура не мала місцевих коренів». Основний захисник цієї точку зору – Варвара Іллінська.

Інша думка ґрунтується на багаторічних дослідженнях, проведених у даному регіоні. Борис Граков, Борис Шрамко, Юрій Буйнов, Сергій Берестнєв та інші вчені доводять, що кераміка на пам'ятках даного регіону сформувалася на базі гончарних традицій місцевого бондарихинського, пізньозрубного та прийшлого жаботинського населення.

Але, на жаль, це питання залишається відкритим. Варто зазначити, що перехідних пам'яток від епохи пізньої бронзи до скіфських або жаботинських у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі не виявлено. Це стосується й гончарних комплексів, у яких можна виявити елементи (окремі форми посуду чи його орнаментування) більш раннього часу. Чітко визначити, як вони були пов'язані з тією чи іншою культурою, поки що неможливо.

Вчені схиляються до думки, що в Дніпровському Лівобережжі проходили складні етнокультурні процеси, у результаті яких у VII – на початку III ст. до н.е. тут сформувалася археологічна культура чи блок культур, зі специфічним посудом та гончарством, яке стояло на шляху перетворення його з домашнього виробництва в ремесло. Можна стверджувати, що в V – IV ст. до н.е. відбувся культурно-економічний розвіт у племен межиріччя Сули та Ворскли. Це стосується й місцевого гончарства.

Як бачимо, завдяки здійснюваним уже понад століття дослідженням у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі здобуто значні за обсягом польові матеріали. Глиняний посуд став основою для вирішення багатьох загальних питань у вивченні давньої історії України, виділення локальних груп пам'яток – посульської та ворсклинської, вирішення питань походження місцевих лісостепових племен, реконструювання різноманітних сторін їх економічного розвитку, матеріальної та духовної культури, розгляду інших проблем, які стосуються минулого даного регіону.

1.4. Методи дослідження глиняного посуду

Масовість кераміки та сучасний рівень розвитку науки і техніки дозволяють проводити дослідження посуду в трьох основних напрямках: технологія виробництва, класифікація і типологія, хронологія, – залежно від чого використовуються різноманітні способи й методи її дослідження.

В останні десятиліття, а точніше з другої половини XX ст., у зв'язку з розвитком науково-технічної революції, у близькому й далекому зарубіжжі зросла зацікавленість реконструкцією стародавніх виробництв, у тому числі гончарного. На Заході, де технічна оснащеність досліджень висока, вивчення технології кераміки вже виділилося в самостійну галузь. Результати робіт широко використовуються для реконструкції палеоекономіки, історико-культурної та етнокультурної історії стародавніх народів і суспільств. Особливо прогресують Італія, Нідерланди, Іспанія, США та інші технічно забезпечені країни [546; 547; 554; 558; 559; 560; 566; 567 та інші]. Основні напрями вивчення технології давнього глиняного посуду в далекому зарубіжжі розглянуто в роботі Юрія Цетліна [488, с.83-93].

Активні дослідження кераміки здійснюються в Російській Федерації, де в Москві, Новосибірську, Самарі, Владивостоці та в інших містах над різними напрямками вивчення кераміки працюють лабораторії й дослідницькі групи. Практикується проведення міжнародних конференцій, видання наукових збірників, монографій [3; 38; 39; 40; 41; 47; 153; 179; 354 та інші] з питань гончарства, у тому числі стародавньої технології виготовлення посуду, здійснюється захист дисертацій [401; 411; 414; 482 та інші]. У Білорусі дослідження технології гончарства проводить Наталя Дубицька [180; 181 та інші].

В Україні наукові дослідження давньої кераміки проходять дещо уповільнено, переважно зосереджуючись на створенні класифікації та визначенні хронології. У той же час вчені досить активно розробляють питання, що стосуються металургії та металообробки в скіфський час [511; 519; 520; 526 та інші], обробки кістки [388], виготовлення скла [355; 356], бронзоливарного виробництва [20; 242; 366], ювелірної справи [514]. У дослідженні давніх ремесел часто використовують різні методи техніко-природничих наук, експериментальне моделювання тощо.

Питання, які стосуються технологічних аспектів виготовлення кераміки, у тому числі й посуду скіфського часу, як правило, не розглядаються, увесь процес наукового опрацювання кераміки у більшості випадків обмежується складанням польового опису до звіту, реставрацією, статистичними підрахунками та візуальними спостереженнями. Мало проводиться лабораторних хіміко-фізичних, палеоетнографічних, експериментальних та інших досліджень. Це пов'язано з тим, що методи дослідження технології кераміки порівняно нові. Методика технологічних досліджень ще розробляється. Крім того, немає єдиної програми дослідження не тільки процесу виготовлення глиняного посуду, а й ряду інших виробництв. Слід зазначити, що, навіть, якщо такі розгорнуті програми існують, і вчені активно працюють над їх здійснен-

ням, розробка їх затримується на десятиріччя. Наприклад, це стосується такої добре вивченої категорії знахідок, як давнє скло. Над його дослідженням працював міжнародний колектив науковців, до якого було залучено хіміків та фізиків [535, с.7-9]. На жаль, цей проект і досі залишається незавершеним.

На думку Олеся Пошивайла, дослідженню археологічної кераміки в Україні заважає те, що в наукових працях переважає описовість, відсутні кваліфікаційна підготовка археологів та спеціалізовані лабораторії тощо [378]. Активні роботи з вивчення кераміки, у тому числі давньої, проводить Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, який видає щорічник «Українська керамологія» та «Український керамологічий журнал». На їх сторінках з'являються в світ наукові розробки керамологів України та зарубіжжя.

Більшість учених (Борис Граков, Варвара Іллінська, Галина Ковпаненко, Алла Моруженко, Ірина Шрамко, Петро Гавриш та інші) досліджували й досліджують технологічні питання виготовлення кераміки скіфського часу на основі візуальних спостережень. Вони розглядають питання домішок (хоча недостатньо виділяють або зовсім не виділяють, штучні вони чи природні), форми, орнаментації, кольору виробу, його поверхні тощо. Нерідко археологи, згадуючи кераміку, обмежуються описовою характеристикою на зразок: «є – немає», «багато – мало» тощо. Лише Борис Шрамко під час вивчення технології гончарства лісостепового населення скіфського часу застосував петрографічний і хімічний аналіз кераміки [499, с.110-113].

Подібні дослідження античних глиняних виробів здійснила Валентина Корпусова. Вона використала під час виявлення осередків гончарного виробництва мінералого-петрографічні та геохімічні методи [241, с.187-213].

Певні дослідження кераміки трипільської, зрубної, черняхівської, роменської культур із застосуванням методів природничих наук: бінокулярної мікроскопії, характеризуючого рентгенівського випромінювання, а також експериментального моделювання, – проводилися й нині проводяться в Україні [146; 175; 176; 177; 189; 305; 306 та інші]. Хоча у більшості випадків вони також носять епізодичний характер.

Всі напрямки й методи вивчення давньої кераміки, у тому числі й скіфського часу, можна поділити на 5 основних груп [134]:

І. Візуально-технологічний аналіз. За його допомогою вивчають морфологічні ознаки: форму, колір, поверхню, орнамент та деякі техніко-технологічні питання виготовлення посуду – види домішок, способи формування тощо.

Ігор Глушков вказав на основні недоліки візуально-технологічного аналізу кераміки: 1) варіабельність діагностуючих ознак; 2) відсутність масової експериментальної перевірки висунутих гіпотез, які носять у ряді випадків ймовірний характер; 3) суб'єктивізм [153, с.169].

Використовуючи візуально-технологічний аналіз відокремлено від інших методів досліджень, неможливо повно й об'єктивно вивчати технологію виготовлення давньої кераміки. Застосування візуальних спостережень без допомоги бінокулярного мікроскопа виправдовується під час первинного групування знахідок та відбиранні зразків для подальших досліджень. На жаль, візуально-технологічний аналіз і нині продовжує залишатися панівним методом вивчення посуду скіфського часу.

ІІ. Методи природничих наук. Цих методів близько сорока. Найбільш популярними є:

1. Мікроскопія – бінокулярна, петрографічна, електронна, нагрівальна. Найбільшого поширення в наукових дослідженнях набули бінокулярний та петрографічний методи. Хоча й нагрівальна мікроскопія є досить перспективною, наприклад, у вивченні глин і формувальних мас із різночасових поселень, що підверджено дослідженнями сибірських учених [423, с.165-167].

2. Рентгенівський аналіз – дифракційний, спектральний, метод просвічування.

3. Фізико-хімічні дослідження та інші.

Їх загальну характеристику подано в працях Олександра Бобринського [41], Б.Колчіна [236], Еді Сайко [403, с.53-69; 405] та інших [566], тому детально їх не аналізуємо.

За допомогою цих методів можна визначати, зокрема, сировину, що використовувалася для виготовлення кераміки, техніку формування виробів, середовище та режим їх випалювання тощо.

Основний недолік переважної більшості цих методів – малодоступність спеціальної апаратури, що дорого коштує, як і самі аналізи, й існує у обмеженій кількості. Тому не вдається вивчити всі необхідні зразки кераміки; нерідко дослідження проводять спеціалісти, далекі від археології. Застосування методів природничих наук, як правило, носить допоміжний, другорядний характер і ще не стало (за винятком окремих випадків) [153; 156; 181; 277 та інші] самостійним напрямом досліджень глиняних виробів певних археологічних культур. Деякі їх недоліки, зокрема найбільш поширеного, петрографічного методу, визнають і самі дослідники. На їх думку, для кожного методу вивчення кераміки необхідно встановити межу допустимого використання і визначити коло завдань, у вирішенні яких застосування цих методів найбільш ефективне та виправдане [156, с.151-153]. На жаль, цього поки що не зроблено, тому

іноді результати досліджень давніх глиняних виробів бувають спотвореними. Слід визнати й те, що більшість природничих методів дослідження кераміки можна застосовувати лише для вирішення вузьких завдань.

Нині проходить процес становлення більшості цих напрямків, розробка методик, досить часто трудомістких, що призводить до неточностей у вивченні кераміки, тому їх нерідко використовують разом, навіть дублюють, взаємоперевіряють, щоб уникнути помилок. Окрім того, вчені здійснюють спроби застосування нових методів для дослідження кераміки, наприклад, термобарогеохімії [277], комп'ютерної томографії [286], палеофонографії [418; 419; 420] тощо.

У роботі автор розглянув технологічні аспекти виробництва ліпленого посуду скіфського часу племенами Дніпровського Лісостепового Лівобережжя (басейни Сули, Псла, Ворскли) з використанням не тільки візуальних спостережень, а й бінокулярної мікроскопії з порівнянням із еталонними зразками. Це дало можливість визначити характер глин, домішок, їх відсотковий склад, підготовку формувальної маси (просіювання, зволоження, перемішування тощо). Під час дослідження технології гончарного виробництва населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя застосовано електронну мікроскопію. Досліджено мінеральний склад глин. За допомогою збільшення зразків у десятки і тисячі разів визначено складові компоненти глин та формувальних мас, характер домішок, а також їх мікроструктуру та мінеральний склад. Фізико-хімічний аналіз дозволив визначити характер природних домішок у глині, призначення горщика з селища Діброва-1 (басейн р. Ворскла). Використання значної частини зазначених вище методів дослідження кераміки дало змогу автору дослідити процес виготовлення посуду в VII – на початку III ст. до н.е. Для визначення складу підсипок під денця виробів під час їх формування було використано палеоботанічні дослідження. Для датування зразків застосовано радіовуглецевий метод. Автор щиро вдячний фахівцям, які провели ці дослідження: Олександру Бобринському, М.Ковалюху, Віктору Квасниці, Галині Пашкевич та іншим.

III. Експериментальні дослідження діляться на два напрями: методичний та імітаційний [154, с.172].

Найчастіше використовується останній напрямок. Експериментальне моделювання в поєднанні з бінокулярною мікроскопією широко застосовував Олександр Бобринський [40] та його учні. Подібні дослідження кераміки набули значного поширення й активно розвиваються і в регіональних наукових центрах Російської Федерації [61; 62; 63; 68; 171].

В Україні екпериментальні дослідження проводять Північна (керівник Ігор Готун) та Житомирська (керівник Андрій Петраускас) експе-

диції Інституту археології НАН України. Археологи здійснюють дослідження технології виготовлення посуду часів Київської Руси [163].

Основою експериментального моделювання є активний і контрольований вплив на предмет, процес чи явище, що вивчається, з використанням методів техніко-природничих наук. Для цього може бути використана як сама археологічна знахідка, так і штучно створена її модель. Слід зазначити, що під час моделювання давньої техніки і технології виготовлення ліпленого посуду може досліджуватися не весь технологічний процес, а окремі його етапи. Перевага цього методу в тому, що вчений лише незначною мірою залежить від знайдених матеріалів. Експериментальне моделювання можна проводити як у лабораторних, так і в польових умовах, наближених до тих, у яких виготовлено стародавню посудину, але воно потребує організації та певних правил, чіткої фіксації результатів дослідження. Найбільш повно охарактеризували експериментальні методи гончарства Юрій Цетлін [482; 487], Ігор Глушков [154], Ірина Васильєва разом з Наталею Салугіною [63]. Експериментальні дослідження техніко-технологічних прийомів виготовлення стародавньої кераміки, проведені вченими різних країн, розглянуто і в роботі Р. Малинової та Я. Малини [314, с.158-170]. Автори вказали на основні недоліки екпериментальної археології: 1) застосування цих досліджень не дає абсолютної доказовості модельованого процесу; 2) сам експеримент не визначений у часі й просторі, тому потрібно уникати категоричних узагальнень. Окрім того, дослідникам треба чітко визначати завдання й очікувані результати експериментів та фіксувати свої дії [314, с.18-19].

Дані експериментальних досліджень носять емпіричний характер, але вони є базою для теоретичних розробок, реконструкції культурно-історичних процесів. З їх допомогою можна розглядати закономірності розвитку гончарства окремих племен та народів. Деякі дослідники прогнозують, що в майбутньому цей метод стане одним із основних в археологічній науці [62, с.80]. У той же час вони визнають, що експеримент як метод дослідження не отримав загального визнання внаслідок нерозробленості теорії і процедури експериментальних досліджень та залежності від суб'єктивних факторів, умінь та навиків дослідника [154, с.170, 171]. Цієї думки дотримуються й Ірина Васильєва та Наталя Салугіна, які вважають, що сама структура експерименту й правила його проведення також до кінця не розроблені [63, с.196].

До цього часу експериментальні дослідження під час вивчення посуду скіфського часу не використовувалися. Експериментальне моделювання (визначення температури випалювання виробів, формування посуду, його орнаментування, сушіння, випалювання тощо) на базі

Палеоетнографічної лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному дозволило автору вивчити ті технологічні процеси виготовлення посуду, які неможливо дослідити за допомогою методів техніко-природничих наук. Зокрема, було перевірено гіпотези щодо використання оброблених стінок посуду для лискування глиняних виробів та застосування підсипок під час формування посуду.

IV. Етноархеологічні дослідження. Це один з відносно молодих напрямів. Як зазначав Сергій Бібіков, «поєднання етнографічних і археологічних свідчень при певних умовах і в певній сфері дослідження не тільки стає корисним для археології, але і направляє саме дослідження» [34, с.14].

На жаль, і в етноархеології до кінця не розроблено структуру, методику, методи й способи дослідження. Її часто використовують у поєднанні з методами експериментальної археології й природничих наук, тому деякі вчені етноархеологію відносять до експериментальних методів дослідження кераміки [153, с.177-178].

На основі даних етнографії можна реконструювати й технологію виготовлення глиняних виробів давніми майстрами. Як і попередній напрямок, етноархеологія доповнює науку такими фактами, які неможливо отримати іншими методами дослідження гончарства. Ігор Глушков у етноархеології визначає чотири основні напрями досліджень: 1) соціологія гончарства (вивчення соціальних, економічних, культурних умов гончарства); 2) технологія гончарства; 3) таксономія гончарства (вивчення природних та археологічних класифікацій); 4) етнокультурна атрибутика [153, с.177-178].

Журнали про кераміку Австралії [наприклад, 570; 562], Великобританії [555], Німеччини [553] та інших країн містять чимало статей про розвиток світового гончарства. Серед них є публікації про регіони, де в технології виготовлення посуду використовують реліктові форми. Основним недоліком цих праць є те, що вони досить часто носять описовий характер, адже спостереження проводять переважно не керамологи.

У Західній Європі наукові роботи, які можна віднести до етноархеологічних досліджень, проводять у Нідерландах, Італії, США [548; 549; 550; 551]. Наприклад, цілий розділ у книзі Кевіна Гріна «Римське гончарство» присвячено етноархеології. У ньому дослідник порівнює рівень розвитку гончарства римського часу і гончарних центрів Італії та колишньої Югославії [562].

Олександр Бобринський під час дослідження стародавньої кераміки масово залучав власні етнографічні дослідження, проведені на терито-

рії Росії, України й Білорусі [39, с.214; 40; 41; 44 та інші]. На жаль, в Україні етноархеологічні дослідження кераміки не проводяться.

Варто зазначити, що, базуючись на самих лише археологічних знахідках, неможливо подати цілісну характеристику таких етапів виготовлення глиняного посуду, як добування глини, сушіння, випалювання посуду тощо. Тому автор самостійно чи разом з іншими дослідниками, паралельно з археологічними розкопками здійснював етнографічні дослідження. Було проведено опитування місцевого населення та спостереження за технологічними процесами виготовлення посуду в осередках сучасного гончарства Полтавщини (Постав-Муки, Лісова Слобідка, Городище, Опішне, Глинське, Хитці) і Сумщини (Глинськ) [144; 579; 586]. Заодно з польовими етнографічними експедиціями проведено археологічні дослідження в Посуллі та Поворсклі, неподалік згаданих осередків народного гончарства.

Це дало змогу з'ясувати питання, що стосуються добування, зберігання, підготовки і використання глин та домішок, формування, сушіння та випалювання глиняних виробів, застосування оброблених уламків посуду тощо.

V. Методи математичних наук. Найчастіше вони обслуговують інші методи дослідження кераміки. За допомогою статистичних методів можна групувати археологічні знахідки для подальшого їх опису, застосовувати в класифікації, а також для датування пам'ятки за відсотковими співвідношеннями масових матеріалів, зіставляти кераміку з декількох одночасових пам'яток, вести дослідження подібності між об'єктами, культурами чи їх локальними варіантами тощо. Це може виражатися у формулах, графіках тощо [178; 227; 244; 315, с.140-166; 316; 370]. Методи математичної статистики та їх застосування охарактеризував Г. Федоров-Давидов [475].

До методів математичних наук належать і формалізовано-статистичні методи, які широко розробляють з 70-х років XX ст. [56; 150; 151; 384; 475, с.178-187]. Найбільш повно історіографію цього питання подано в статті Валентини Петрашенко [364].

У дослідженні давнього посуду починають застосовувати комп'ютерні технології, наприклад, під час обробки масових гончарних матеріалів з поселень скіфського часу степової зони України та античних пам'яток Північного Причорномор'я [243]. Дослідники створюють програми не тільки математичної обробки кераміки, а й комп'ютерного тривимірного моделювання посуду [18, с.61-62].

Зазначені напрями дослідження кераміки є важливим джерелом здобуття знань про предмети, виявлені під час археологічних розкопок. З їх допомогою можна значно розширити джерельну базу й реконстру-

ювати технологію виготовлення глиняного посуду, але, як писала Юлія Щапова, «потрібні спеціалісти, які не тільки знайомі з можливостями і перспективами використання природничонаукових методів, але і володіють цими методами на практиці» [536, с.3-4].

Для досліджень автора базовими стали колекції глиняного посуду з пам'яток басейнів рік Сули (Басівське, Глинське, Свиридівське, Сухоносівське городища, Сурмачівський могильник), Псла (Книшівське городище, селища біля сіл Броварки, Книшівка), у тому числі і його лівих приток – рік Грунь, Ташань, Грунь-Ташань, Говтва (селища в урочищі Геюсів Яр, Саранчівка, Довжик-1-3), Ворскли (Стасівського, Західного і Великого Більських городищ, селища Глинське-3, Опішне-10, 11, Мачухи-1 (урочище Десяте Поле), Шевченки-1-4, Снопове-1-3, Судіївка-1-2, матеріали з Малотростянецького могильника) та інших. Автор самостійно або у складі експедицій Інституту археології НАН України, Центру охорони та досліджень пам'яток археології, Полтавського національного педагогічного університету та Сумського університету брав участь у розкопках цих пам'яток. З метою порівняння було залучено матеріали з лісостепових поселень VII – початку III ст. до н.е. Правобережної України та степової зони.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що нині зросло зацікавлення керамікою – одним із цінних історичних джерел, вивчення якого дозволяє відповісти на багато питань, що іноді, на перший погляд, не стосуються гончарного ремесла, навіть таких далеких наук, як палеоботаніка та палеозоологія. Нині відбувається процес синтезу археології, етнології, техніко-природничих, математичних досліджень в єдину науку – керамологію.

Культурно-історична інформація, яку можна отримати під час вивчення кераміки, дозволяє провести самодостатні дослідження без використання інших категорій знахідок. Але саме масовість, фрагментарність (коли черепки невеликі й на перший погляд малоінформативні), великі затрати сил на обробку, неузгодженість численних методів та методик вивчення (особливо природничих наук) ускладнюють такі дослідження. Проте більш чи менш детально ліплений посуд розглянуто в усіх археологічних роботах, за винятком вузькоспеціальних.

Питання технології виготовлення кераміки скіфського часу необхідно вирішувати на рівні сучасних знань про глини, домішки, приготування формувальної маси, формування, сушіння та випалювання. Тому варто більш широко залучати методи природничих, технічних, математичних наук для з'ясування аспектів багатогранного процесу виготовлення глиняного посуду, що і було зроблено в даній роботі.

Ця праця є першою спробою застосувати нові методи природничих наук для вивчення ліпленого посуду скіфського часу. На основі узагальнення цих досліджень зроблено висновки щодо технології його виготовлення в племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Дана монографія – продукт сучасного рівня знань про гончарство епохи раннього заліза та сучасного рівня української керамологічної науки. Автор свідомий того, що не всі технологічні етапи виготовлення глиняного посуду розкрито повністю. Деякі висновки не є достатньо аргументованими й переконливими. Але вперше в українській науці розкрито суть етапів виготовлення кераміки. У майбутньому, в ході накопичення археологічних джерел та здійснення повномасштабних технологічних досліджень, у роботу буде внесено корективи й зміни.

Виділені проблемні моменти нерідко стосуються не тільки самої роботи, а й нинішнього стану вивчення давнього глиняного посуду. На жаль, лабораторні дослідження кераміки із застосуванням методів технічних та природничих наук вчені проводять мало. Це пов'язано з багатьма причинами, головними з яких є відсутність фінансування, недостатня розробка методик дослідження тощо. Крім того, дослідження повинні проводити не лише археологи-одинаки, а також колективи вчених, фахівців різних спеціальностей.

Технологія виготовлення посуду в населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя у VII – на початку III ст. до н.е.

Глиняні вироби – одна з наймасовіших археологічних знахідок і, як вважають дослідники, мабуть, єдина, що допоможе здійснити ще багато наукових відкриттів. Саме завдяки своїм хіміко-фізичним властивостям вони можуть зберігатися довгий час, навіть в агресивних середовищах, а в більшості випадків – вічно. Порівняно з іншими знахідками (прикрасами чи зброєю), кераміка не така яскрава, особливо, коли представлена фрагментами. Незважаючи на це, глиняний посуд дозволяє найбільш якісно, без суттєвих помилок реконструювати технологію виробництва, а разом з тим – рівень організації суспільної праці, взаємовпливи археологічних культур тощо.

У вирішенні багатьох питань особливе значення має дослідження технологічних процесів виготовлення посуду, які протягом тривалого часу залишалися незмінними.

Виробництво глиняного посуду – історично перший, складноструктурний виробничий процес. Кожен його ступінь – це вирішення самостійного, вузькотехнологічного завдання, яке виникає на певній стадії технологічного процесу й опирається на певний рівень знань, навиків і знарядь [150, с.6]. Гончарство, як і інші ремесла, має чітко визначені, взаємопов'язані послідовні етапи, без яких воно не може існувати: 1) заготівля і підготовка сировини; 2) формування; 3) обробка поверхні виробу; 4) сушіння; 5) випалювання.

Олександр Бобринський увесь процес виготовлення глиняного посуду поділив на три стадії: 1) підготовчу; 2) творчу; 3) закріплюючу. Вони, у свою чергу, діляться на технічні цикли [38, с.9, 11; 40, с.14].

У цій роботі автор використав дану класифікацію для характеристики технології виготовлення посуду племенами скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Повною мірою простежити археологічно всі етапи виготовлення глиняного посуду VII – початку III ст. до н.е. неможливо. Тому автор у своїй роботі використав етнографічні відомості та наукові дані, які стосуються гончарства більш пізніх часів. Зважаючи на те, що технологічні процеси давнього та кустарного гончарства навіть XX ст. мають багато спільного, можна стверджувати, що використання більш пізніх джерел у даній роботі є правомірним.

2.1. Технологічні властивості глин, їх відбір та добування

У середині XX ст. в Україні налічувалося понад 10000 розвіданих родовищ глин і глинистих порід [372, с.20], хоча не всі вони використовуються. Тут донедавна діяло близько 700 осередків гончарного виробництва [278, с.33], гончарі яких використовували місцеві родовища.

У Дніпровському Лівобережжі, а саме в Полтавській, Київській, Сумській, Чернігівській, Харківській областях, поширені глини так званого полтавського ярусу – строкаті і бурі. Поклади глин концентруються у двох районах, які можна обмежити містами: Чернігів – Новгород-Сіверський – Глухів та Суми – Лубни – Полтава – Слов'янськ – Харків; а в басейнах рік Десни, Супою і в пониззях Сули, Псла, Ворскли строкаті глини повністю відсутні [372, с.67, 103].

Олександр Гуров на замовлення Полтавського земства наприкінці XIX ст. провів на території тогочасної Полтавської губернії розвідки й зафіксував численні виходи глин, у тому числі гончарних [172]. Строкаті та бурі глини були єдиною гончарною сировиною на обстежуваній території. Тому можна впевнено стверджувати, що їх використовували гончарі для виготовлення посуду не тільки в новітні часи, а й упродовж VII – початку III ст. до н.е.

Вживаючи термін «глина», слід чітко визначити, що саме розуміють під цим поняттям. Глинами називають осадові гірські породи різного хіміко-мінералогічного складу (глинисті речовини та непластичні домішки), які утворюють у сполученні із водою масу, здатну зберігати під впливом зовнішньої дії надану їй форму, а під час випалювання переходити в кам'яноподібний стан [4, с.27].

Глини між собою різняться за фізико-хімічними показниками, залежно від яких мають різні властивості. Мінеральний склад глин неоднорідний, у них переважає глиниста речовина – водний алюмосилікат $AL_2O_3 \bullet SiO_2 \bullet H_2O$, що має різні значення, а також непластичні природні домішки (зерна кварцу), які знаходяться переважно у вигляді піску, польових шпатів, слюди, оксидів і гідроксидів заліза, органічні домішки – рослинні й тваринні залишки [213, с.16]. Не можна не погодитися з думкою Еді Сайко про те, що вибір певних глин – важливий показник розуміння майстрами їх властивостей [403, с.10]. Протягом VII – початку III ст. до н.е. лісостепові племена використовували полімінеральні глини. Такі глини є більш пластичними й легкоплавкими. У Додатку подано хімічний склад глин із родовищ, що в околицях Опішного (табл. 1, 2). Вони належать до середньо- та високопластичних гончарних глин. Саме з них і виготовляли посуд у скіфський час.

Як зазначив А. Гребенщиков, «стан і рівень розвитку гончарної справи може служити цілком надійним критерієм визначення ступеня і характеру освоєння стародавнім населенням природних багатств свого краю і, насамперед, джерел сировини» [168, с.58]. Слід наголосити на тому, що виробництво кераміки лісостепових племен скіфського часу базувалося на місцевих запасах сировини. До неї належать глини, опіснюючі домішки (пісок, жорства, шамот), деревина для випалювання з великих за площею місцевих лісових масивів.

Тогочасні гончарі добре розумілися на місцевих глинах, знали їхні переваги й недоліки, тому брали не перше-ліпше, що було під рукою, а саме лес, який легко було добувати. Він залягає повсюди, до того ж неглибоко під землею, і є основою для утворення чорноземів. У народі лес називають «мазальною» глиною. У наш час з нього роблять саман або обмазують стіни та долівку будівель. В окремих випадках у місцевостях, де немає кращих глин, із лесів роблять лише цеглу, іноді – черепицю [466, с.108; 467, с.147]. Основним недоліком лесів є те, що вони мають дуже малу кількість глинистої речовини, всього 7-20% [283, с.7; 489, с.5], значну пористість, водопроникність та недостатню пластичність. Окрім того, леси часто містять чимало карбонатів у вигляді вапняку, крейди, доломіту.

Під час експериментальних досліджень, проведених під керівництвом автора на базі Палеоетнографічної лабораторії Інституту керамології, виявлено, що з лесу важко виготовити посуд особливо великого розміру. Мала пластичність лесу призводить до постійного розтріскування стінок під час формування виробу. У процесі висушування горщиків також спостерігається розтріскування їхньої поверхні. Якщо додавати в глину пісок, то неможливо сформувати виріб з відхиленими вінцями, хоча після внесення жорстви чи шамоту це вдавалося зробити. Слід зазначити й те, що на виготовлення горщиків із лесу витрачалося багато часу (мал.3, 4; табл. 4).

Доведено, що наявність карбонатних конкрецій розміром більше 2 мм призводить до масового браку кераміки [479, с.10] навіть зараз, за наявності сучасних технологій. Тому в скіфський час леси використовували лише на обмазування стін приміщень та жертовників. Це засвідчили й дослідження посуду на карбонатні включення, проведені автором. Нанесення соляної кислоти на уламки посуду з поселень скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя дозволило з'ясувати, що лише у формувальній масі глиняних виробів з Глинського городища зустрічаються невеликі включення вапняку.

У більшості випадків природною домішкою в глинах, які застосовували і гончарі скіфського часу, був пісок. Візуальні та мікроскопічні

Мал.3. Експериментальні горщики, виготовлені з лесу з домішками шамоту (1), піску (2) та жорстви (3). Глина, ліплення. Опішне, Полтавщина. 2004. Палеоетнографічна лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Олеся Пошивайла

Мал.4. Експериментальний горщик, виготовлений з лесу з домішкою жорстви, з тріщиною. Глина, ліплення. Опішне, Полтавщина. 2004. Палеоетнографічна лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Фото Олеся Пошивайла

спостереження кераміки показали, що він часто є різнокольоровим, пилоподібним. Наприклад, на поселенні Опішне-10 у досліджуваному зразку (уламок горщика) природною домішкою в залізистій глині, крім польового шпату, слюди, у великій кількості був обкочений пісок. Фрагмент іншого горщика, заодно із зернами дрібного білого кварцового піску, польового шпату, слюди, містив домішки самого кварцу. На селищі Мачухи-1 (урочище Десяте Поле), у залізистій глині, з якої було зроблено черпак, знаходився в значний кількості природний пісок – великого, середнього й дрібного розмірів. На Свиридівському городищі залізиста глина, окрім бурого залізняку у вигляді невеликих обкочених зерен, засмічена природним кварцевим піском середньої, дрібної та тонкої зернистості, а глина з дуже низьким вмістом заліза – таким самим пилоподібним піском у незначній концентрації. Крім того, в одному зразку посуду з цього ж городища зафіксовано великі зерна обкоченого кварцу. У глині з дуже низьким вмістом заліза, яку використано як домішку, був лише природний кварцовий пісок (спостереження Олександра Бобринського за допомогою бінокулярного мікроскопу).

Під час досліджень фрагментів горщиків методами електронної мікроскопії зафіксовано, що в глинах зі Свиридівського городища та селища Діброва-1 були наявні кварц та польовий шпат, слюда (мал.5-10), напівобкочені чи обкочені піщані зерна. На фотографіях зі збільшенням

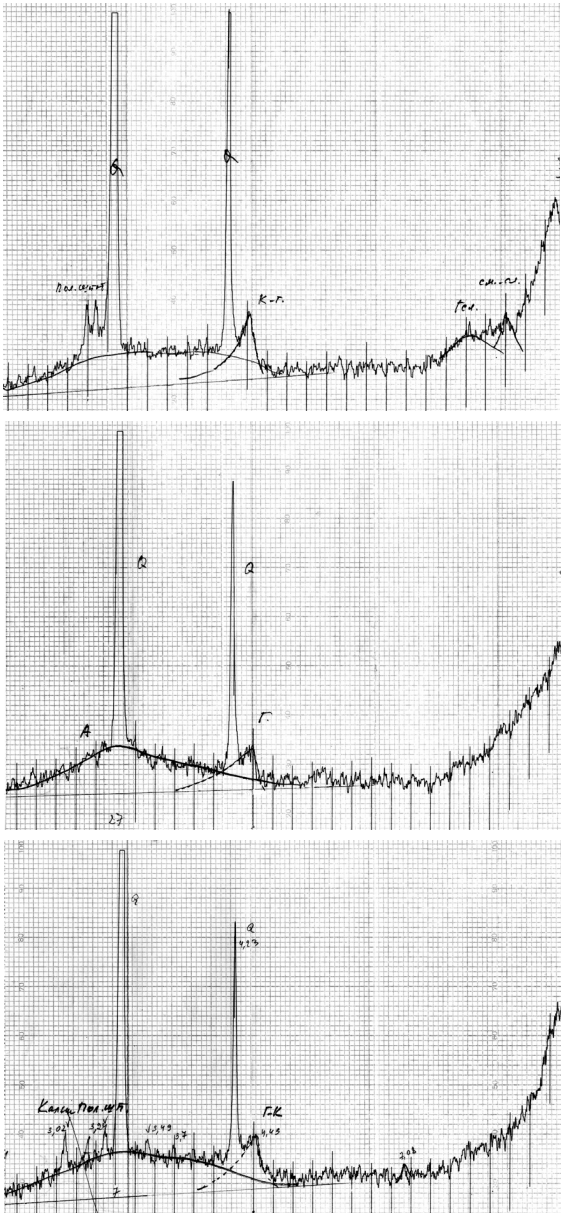

Мал.5-7. Рентгенівська дифрактограма горщика з селища Діброва-1.
Умовні позначення: 1) Q – кварц; 2) Пол. шпат, – польовий шпат; 3) Каол. – каолініт; 4) Гсл. – гідрослюда

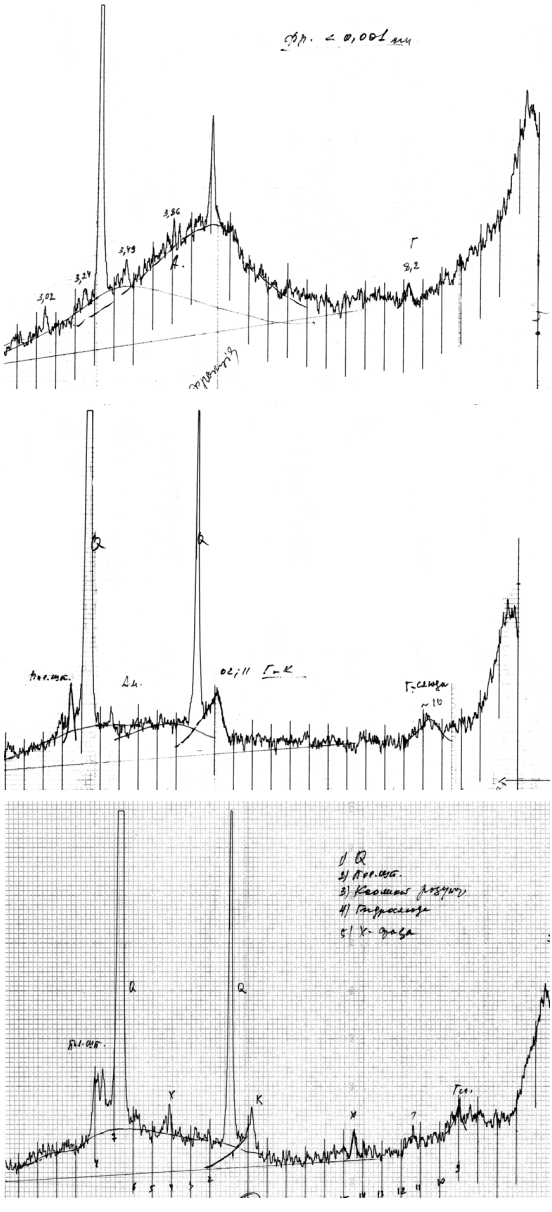

Мал.8-10. Рентгенівська дифрактограма горщика зі Свиридівського городища.
Умовні позначення: 1) Q – кварц; 2) Пол. шпат. – польовий шпат; 3) Каол. – каолініт; 4) Гсл. – гідрослюда

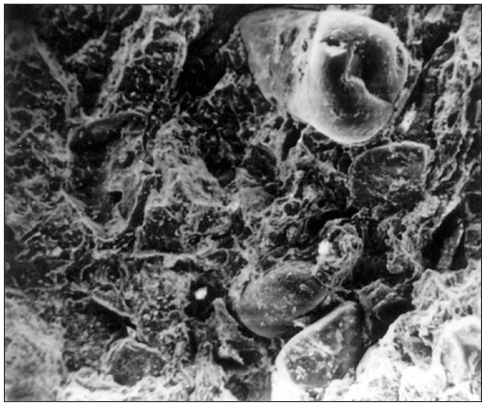

Мал.11. Характер формувальної маси горщика з селища Діброва-1 під електронним мікроскопом. Збільшення в 151 раз

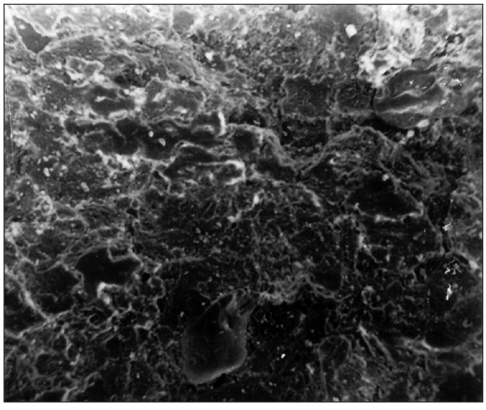

Мал.12. Характер формувальної маси горщика зі Свиридівського городища під електронним мікроскопом. Збільшення в 51 раз

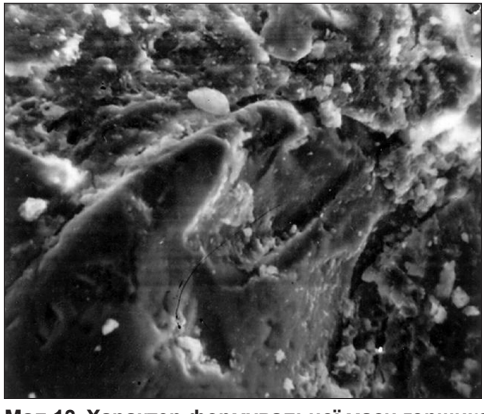

Мал.13. Характер формувальної маси горщика зі Свиридівського городища під електронним мікроскопом. Збільшення в 240 разів

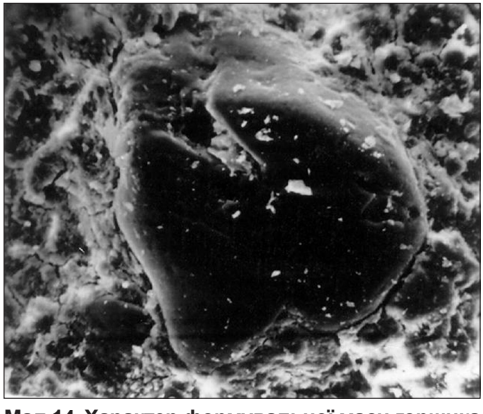

Мал.14. Характер формувальної маси горщика з селища Діброва-1 під електронним мікроскопом. Збільшення в 240 разів

Мал.15. Характер формувальної маси горщика з селища Діброва-1 під електронним мікроскопом. Збільшення в 6285 разів

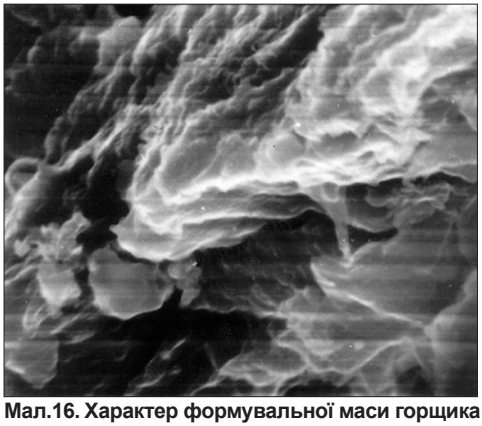

Мал.16. Характер формувальної маси горщика зі Свиридівського городища під електронним мікроскопом. Збільшення в 6285 разів

у кілька десятків, сотень разів (уламки горщиків із цих же пам'яток) це добре видно (мал.11-16).

За допомогою візуальних спостережень автор виявив, що глина, у складі формувальної маси, з якої виготовлено посуд на селищі Яківці-1 (басейн р. Ворскла), порівняно з керамікою з інших поселень Поворскля, дуже засмічена природним кварцовим піском з великим розміром зерен.

У залізистих глинах, які використовували гончарі, трапляється і бурий залізняк, найчастіше оолітових (округлих) форм, діаметром до 3 мм. Обкочені кульки бурого залізняку виявлено в кераміці з багатьох пам'яток досліджуваного регіону. Дуже рідко зафіксовано включення залізняку діаметром близько 5 мм (селище Мачухи-1). Найчастіше цю природну домішку містить посуд з ворсклинської локальної групи пам'яток (Шевченки-1, Снопове-1 та інших). Це може свідчити про певні традиції відбору глин гончарями ворсклинського регіону. Хоча і в гончарному комплексі з Книшівського городища виявлено, що включення кульок бурого залізняку в глинах були у 63% фрагментів посуду. На селищі Гришків Ліс кульки діаметром до 2 мм входили до складу глини, з якої зроблено понад 50% виробів. На Стасівському городищі такий посуд становив лише 10%. Решта їх не містила, що свідчить про те, що гончарі з одного поселення користувалися не одним глиняним кар'єром. Це є ще одним підтвердженням того, що у скіфський час заняття гончарством існувало в рамках домашнього виробництва посуду. Хоча можна припустити, що деякі кар'єри з часом було вичерпано або покинуто з певних причин, і це змусило гончарів шукати нові родовища глин.

Таким чином, протягом VII – початку III ст. до н.е. використовувалися залізисті, слабозалізисті та з незначною домішкою сполук заліза глини. Перевагу віддавали першим, бо з них краще було виготовляти посуд. Вироби з них, завдяки сполукам заліза, найчастіше Fe_2O_3, відрізняються червоним кольором черепка з різними відтінками. Вибір місцевим населенням таких глин можна пов'язати не тільки з їх доступністю й високопластичними властивостями. Вироби з них випалюються за порівняно низьких температур. Їх поверхня починає оскловуватися при температурі близько 1200° С. Останнє автор підтвердив експериментально в муфельній печі. Гончарі скіфського часу під час приготування формувальної маси нерідко додавали як домішку до озалізненої глини незначну кількість слабозалізистих глин та глин із невеликою кількістю домішок сполук заліза.

Глини бувають різноманітного кольору: білого, жовтого, червоного, коричневого, зеленого, чорного тощо, – що часто залежить від органіч-

них домішок. Останні не можуть вплинути на колір посуду, адже під час випалювання виробів забарвлення глин змінюється. Органічні домішки вигорають за температури 200-600° С. У глинах, які мають значний вміст сполук заліза Fe_3O_4, Fe_2O_3 при температурі в межах 450-500–800° С стінки виробів набувають бурого, жовтого або червоного кольору, плямистого забарвлення. Це залежить не тільки від середовища, в якому випалюють посуд, а й від кількості залізистих сполук у глині. Коли посуд випалювали за високої температури, яскравість кольору та плямистість поверхні слабшали, оскільки сполуки починали вигорати (доведено автором експерементально). Це ще раз підтверджує, що температура випалювання гончарних виробів у скіфський час була в межах 450-500–650° С. Про випалювання кераміки більш докладно подано далі.

Колір посуду залежить і від якості переробки глин. Слід зазначити, що формувальна маса, з якої виготовлено гончарні вироби лісостепових племен скіфського часу, нерідко погано перемішана, що видно неозброєним оком. І в наш час недостатнє перемішування глин у формувальній масі призводить до того, що вироби мають неоднотонне забарвлення [406, с.20]. Але найчастіше причиною цього є нерівномірне випалювання посуду.

На Книшівському та Східному Більському городищах, селищах Мачухи-1, Пожарна Балка-2 знайдено шматки глини, які, очевидно, служили сировиною для приготування формувальної маси. Гончарна глина з Книшівського городища мала рожевий колір. У культурному шарі селища Пожарна Балка-2 виявлено шматки зеленої пластичної глини вагою 10-100 г [573, с.4]. На Східному Більському городищі майстри застосовували червону глину [499, с.103].

Кар'єри, гончарну глину з яких донедавна викори-стовували майстри відомого гончарського осередку Полтавщини – села Постав-Муки, знаходяться неподалік Сухоносівського та Поставмуцького городищ. Там вона залягає на глибині 0,4-0,6 м (польові розвідки автора). За повідомленням Бориса Шрамка, виходи дуже пластичної, «як віск», глини є на схилах правого берега Ворскли, зокрема на відстані 1 км на північ від Східного Більського городища, у Сливицькому яру [499, с.103]. Поклади гончарної глини сірого кольору, яку ще на початку 1990-х років добував Опішненський завод «Художній керамік», знаходяться безпосередньо біля мису, де розташоване городище скіфського часу [115, с.69-74]. (Їх хімічний аналіз та глибину залягання дивись у таблицях 1-3). Відомі виходи гончарної глини (щоправда, запісоченої) і на берегах р. Тарапунька, яка протікає в Опішному, біля городища скіфського часу (розвідки автора). Гончарну, залізисту глину добували також у с. Глинському (Полтавщина). Поряд знаходиться ряд поселень скіфського часу, у тому

числі в урочищі Гуринівщина-Спаське [105, с.24-26; 264, с.91-92] та південна околиця Великого Більського городища. Слід зазначити, що виходи гончарної глини червоного кольору, яку добував місцевий цегельний завод, де функціонував гончарний цех, знаходяться й на південній та східній околицях с. Глинськ, неподалік від городища скіфського часу [144, с.114]. Очевидно, з названих родовищ і видобували гончарі скіфського часу глину для виготовлення посуду.

Тогочасні гончарі знали властивості глин, зокрема те, що вони бувають масними і пісними. Масні – більш пластичні, але дають велику усадку – скорочення розмірів, бо мають менше домішок. Пісні глини малопластичні, у них дуже багато домішок.

Будь-які прорахунки на якомусь із етапів виготовлення глиняного посуду призводили до браку. Саме черепки бракованих виробів знайдено на поселеннях скіфського часу (Книшівське, Басівське, Західне та Східне Більські городища, селища Шевченки-1, Мачухи-1, Диканька-1 та інші). Гончарі враховували властивості глин та посуду: пластичність, спікливість, міцність, повітряна та вогнева усадка тощо.

Є ще одна позитивна якість глиняного посуду, на відміну від металевого та дерев'яного. Дослідження спеціалістів показали, що наявність навіть незначних подряпин на стінках виробів, виготовлених з різних матеріалів, призводила до значного підвищення на них кількості мікробів. На глиняній поверхні їх було найменше, бо такий посуд легше мити й стерилізувати [331, с.44]. А ще його можна вижарити за допомогою вогню, знищивши неприємний запах та мікроби. Але нині неможливо стверджувати, чи використовували такі санітарно-гігієнічні процедури в давнину.

Поки що на поселеннях VII – початку III ст. до н.е. та в їх околицях добування гончарної глини не зафіксовано. Але, базуючись на етнографічних спостереженнях в українських гончарних осередках [194, с.16; 377, с.213-214] та археологічних дослідженнях різночасових пам'яток, можна стверджувати, що глину видобували недалеко від них.

Очевидно, глини добували відкритим способом у кар'єрах, відшаруваннях берегів річок, струмків, балок, ярів, озер. Неможливо стверджувати, чи робили це шахтним способом, як це відбувалося, наприклад, в Опішному та Глинську ще в середині XX ст., оскільки глини в деяких місцях залягали досить глибоко (табл. 3). Хоча досвід копання глибоких могильних та господарських ям, а також колодязів у місцевого лісостепового населення скіфського часу вже був. Один із таких колодязів (глибиною більше 10 м) виявлено на Книшівському городищі [89, с.18-22]. Можливо, заготовлену гончарну глину привозили з більш віддалених родовищ, оскільки поблизу групи селищ в околицях сіл Мачухи, Снопове, Судіївка, Шевченки її покладів не виявлено.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Виготовлення кераміки в населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя в VII – на початку III ст. до н.е. базувалося на запасах місцевої сировини. Це глини полтавського ярусу (строкаті й бурі). Вони розповсюджені в Полтавській, Сумській, Чернігівській, Харківській областях, саме там, де розташовані пам'ятки епохи раннього заліза Сульсько-Ворсклинського регіону.

2. Досліджені глини, які використовували для формувальних мас посуду, мали різний мінеральний склад. До нього входили пісок, слюда, кварц, польовий шпат, вапнякові камінці, оолітові включення бурого залізняку. Це дозволяє твердити, що вони добувалися не на одному родовищі, а в різних місцях неподалік поселень. Останнє твердження стосується навіть глиняного посуду, знайденого на одному поселенні (Книшівське, Свиридівське, Стасівське городища, селище в урочищі Гришків Ліс та інші).

3. Майстри добре знали технологічні властивості глин і враховували їх у процесі виготовлення посуду. Гончарі Дніпровського Лісостепового Лівобережжя свідомо й цілеспрямовано здійснювали відбір вихідної сировини, основними джерелами якої були залізисті глини.

4. Посуд, що виготовлявся у цей час, за вказаними технічними якостями, а також естетичними уподобаннями (форма, колір, поверхня, оздоблення тощо) задовольняв потреби місцевого землеробсько-скотарського населення. Основною вимогою до готових виробів була наявність у них перелічених вище властивостей (міцність, твердість та інші).

2.2. Підготовка формувальної маси

Для того, щоб зробити посуд, треба було приготувати формувальну масу. Вона складалася з глини чи суміші кількох глин з природними домішками, про які говорилося вище, і штучно введеними майстром. Готуючи формувальні маси, тогочасні гончарі підбирали найбільш оптимальні рецепти для виготовлення посуду, тому що глини по-різному реагують на процеси формування, сушіння та випалювання. Слід зазначити, що гончарі і в XX ст. (Глинськ, Опішне) під час підготовки глин до формування також змішували їх, щоб поліпшити якість посуду (етнографічні спостереження автора).

Після видобування глина часто не має високих технологічних властивостей, малопластична. Під землею за тисячі років вона ущільнилась, у ній утворились тверді частини – шматки різні за розміром та формою, нерідко досить великі. Завдання гончаря перед початком формування

– зруйнувати структуру глини й утворити однорідну, рівномірно зволожену, перемішану масу. Цього досягали, як і нині, розминанням, розбиванням глини руками чи якимись предметами, наприклад, палицею. Під час розвідок на поселенні Мачухи-1 автор знайшов шматок випаленої залізистої глини зі слідами пальців гончаря. Можливо, це засвідчує факт перебивання глини, адже помітно, що її розривали на шматки, а потім з'єднували. Подібні знахідки виявлено на поселеннях в урочищі Лісовий Кут [395, с.17-19] та під час розкопок попелища №3 в урочищі «Царина» [486, с.24]. Сучасні гончарі розривають шматки глини руками, а потім різко, із силою їх з'єднують, ударяючи один об один, у результаті цього глина ущільнюється, а наявні в ній повітряні порожнини зникають [374, с.35, мал.19].

Пластичність глин можна поліпшити й природним шляхом: виморожуванням, замочуванням, вивітрюванням тощо [152, с.27; 489, с.16-18]. При цьому гончарі видаляли великі сторонні домішки. Накопана глина вилежувалася на відкритому повітрі, зазнавала впливу атмосферних опадів, температурних перепадів, перемерзала, висихала.

Крім того, майстри могли створювати умови в закритих від сонячного проміння місцях, щоб глина перепрівала. Таку гончарну сировину знайдено на поселеннях черняхівської культури [44, с.35]. Сучасні гончарі розбивають глину на дрібні шматочки й заливають водою. Згодом накривають тканиною, під якою вона лежить не менше тижня, причому її регулярно перевертають і змочують водою [571, p.15]. Етнографічні спостереження автора дозволяють стверджувати, що з вилежаної глини легше сформувати виріб. Основна вимога для поліпшення пластичності глини – маса постійно повинна бути вологою, завдяки чому вона стає більш розпушеною, дрібноструктурною, легше перемішується. З неї краще формувати посуд, якісніше відбуваються його усадка, сушіння і випалювання, кераміка стає більш міцною. У сучасних гончарів глина може лежати мінімум два-три місяці.

Запаси глини у вигляді куп заввишки 0,2-0,3 м, площею в кілька квадратних метрів виявлено біля майстерні гончаря на Книшівському городищі. Очевидно, це і були запаси сировини, що вилежувалися [95, с.131]. Подібне знайдено й на Східному Більському городищі [499, рис.53:2]. Ймовірно, існували й інші прийоми покращення властивостей глин, але важко стверджувати щось напевно.

Названі вище способи поліпшення пластичних властивостей глин більш важливі під час виготовлення виробів на гончарному крузі. Хоча їх застосовували не завжди. Наприклад, щойно добута глина із кар'єру біля с. Постав-Муки не потребує покращення пластичності. Після ви-

добування з неї зразу ж можна сформувати посуд на гончарному крузі (етнографічні спостереження автора).

Як зазначено вище, після того, як глина пролежала певний час, із неї вибирали природні домішки (камінці, корені трави чи дерев, часточки глини, що не розмокли). Існує думка, що іноді глину могли навіть просіювати. Саме таку, погано просіяну, глину з малим вмістом сполук заліза виявлено у формувальній масі посудин зі Свиридівського городища (спостереження Олександра Бобринського). Зафіксовано, що глини, які використовували для виготовлення лискованого посуду, готували краще – з них більш ретельно вибирали сторонні предмети.

Глини під час підготовки формувальної маси змішували в сухому стані, бо так їх краще й легше було перемішувати зі штучно введеними домішками. Лише в одному випадку, на Свиридівскому городищі, зафіксовано, що глина до змішування була вологою (спостереження Олександра Бобринського) [120, с.108; 127, с.29]. Можливо, це пов'язано з дощовою погодою, яка передувала виготовленню посуду. Як відомо, глини на Книшівському та Східному Більському городищах зберігалися під відкритим небом.

Підготовлена до формування чиста глина дуже масна, тому має велику усадку. Цьому запобігали введенням домішок, які, окрім цього, виконували й інші, допоміжні функції. Домішки регулювали пластичність, сушіння, усадку, випалювання, поліпшували техніко-експлуатаційні характеристики глиняного посуду.

Домішки є: 1) пластичні, або неінертні; 2) опіснюючі, або інертні. До перших належать глини, які вводили спеціально в формувальну масу, щоб зменшити пластичність основної глини, покращити її повітряну й вогневу усадку, міцність виробу та інші показники. Слід зазначити, що це роблять і сучасні гончарі [144, с.114; 377, с.213].

Автор розробив іншу, більш повну, класифікацію домішок: 1) <u>збагачуючі</u> – масні глини; 2) <u>опіснюючі</u> – шамот, пісок, жорства, малопластичні глини; 3) <u>вигораючі</u> – органіка (екскременти тварин і рослинні домішки).

Пісок, жорства, шамот виконують ряд функцій, а саме: зменшення пластичності глини, прискорення усадки, усушки; завдяки їм вироби під час випалювання дають менше браку [138, с.54]. Із введенням названих домішок поліпшується термічна стійкість, теплопровідність, теплоємність, ударна в'язкість, твердість, спікливість, що в кінцевому результаті продовжує час використання виробів у побуті. До цих штучних домішок належить і органіка у вигляді екскрементів тварин чи птахів. Основне її завдання – покращення сушіння та випалювання посуду.

Шамот робили шляхом подрібнення уламків битого ліпленого посуду, наймасовішої археологічної знахідки на поселеннях скіфського часу. У Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі фрагменти глиняних виробів, окрім поодиноких випадків викладання черенів печей (наприклад, на Книшівському городищі) та виготовлення кружал тощо, більш ніде не використовували.

Широке застосування шамоту пов'язане не тільки з тим, що уламки кераміки завжди були під рукою гончаря, а й з тим, що за своєю природою він ближчий до глиняної маси, адже сам був виготовлений із глини. Шамот поліпшує якість посуду. Він найкраще зчіплюється із глиною, оскільки має багато граней. Доведено, що введення шамоту навіть у незначній кількості 1:6 змінювало властивості глини, робило останню стійкою до осідання під час формування виробу. Найкраще вводити шамот у згаданій пропорції [31, с.165]. Коли він мав різну величину зерен, то черепок був міцнішим. Використання лише дрібного шамоту підвищує механічну міцність, зменшує пористість посуду, але збільшує його усадку під час випалювання й набагато знижує термічну стійкість [193, с.106]. Особливо це проявляється в глиняних виробах, які сформовано без використання гончарного круга. Імовірно, гончарі це знали, тому протягом VII – початку III ст. до н.е. у формувальну масу додавали шамот великого, рідше – середнього розміру, ще рідше – дрібного, залежно від того, який посуд виготовляли. Наприклад, на Свиридівському городищі шамот вводили здебільшого великого, рідше – середнього розміру. Його концентрація – 1:3, 1:3-1:4, 1:4-1:5 [120, с.108]. У цій пропорції перша цифра належить шамоту, друга – глині. Подібне стосується й інших домішок.

Слід наголосити й на тому, що тогочасні майстри брали не тільки уламки посуду, виготовленого власноруч, а й черепки з кераміки інших майстрів даного поселення. Свідчення тому – шамот двох видів у формувальній масі горщика зі Свиридівського городища (дослідження Олександра Бобринського). Хоча цілком можливо, що гончарі могли просто змінити технологію виготовлення посуду [120, с.108].

Крім того, що пісок різної величини був у глині природною домішкою, його могли додавати ще й штучно. **Пісок** – осадкова крихка гірська порода, що складається з уламків різних мінералів або гірських порід. Розрізняють великозернисті (розмір зерен 1-0,5 мм), середньозернисті (0,5-0,25 мм), дрібнозернисті (0,25-0,1 мм) й тонкозернисті (менше 0,1 мм) піски [467, с.221]. Останні входили до складу глин у якості природної домішки.

За формою зерен є пісок двох видів: 1) зерна округлі (річковий); 2) зерна з гострими краями (добувається в кар'єрах та відшаруваннях).

Пісок рідко зустрічається в чистому вигляді, майже завжди містить домішки польового шпату, вапняку, глини, слюди, сполук заліза. Помічено, що глинистий пісок, легко змішуючись із глиною, дає однорідну масу [368, с.21]. Якість піску можна поліпшити просіюванням, промиванням, але гончарі означеного періоду з досліджуваної території цього не робили.

Тип використовуваного піску залежав від того, які його родовища були недалеко від селищ і городищ. Наприклад, на південно-східній околиці Великого Більського городища, поряд з його валами, на березі річки Суха Грунь, знаходиться родовище піску зі значними домішками залізистої глини, яка мала включення округлих шматочків бурого залізняку діаметром 0,3-0,5 см (польові розвідки автора). Саме такі й зустрічаються в глиняних виробах із Західної фортеці Більського городища. Але без фізико-хімічного аналізу піску з даного родовища та глиняного посуду із Більського городища важко стверджувати, що саме з цього родовища добували пісок у скіфський час.

Автор за допомогою експериментальних спостережень у Палеоетнографічній лабораторії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному встановив, що введення в глину значної кількості піску призводить до того, що поверхня виробу дуже пропускає воду. Окрім того, такий посуд був важким. Також помічено, що використання глин із високим природним вмістом піску викликало труднощі у виготовленні великого за розміром посуду, непросушені стінки якого постійно «осідали». Це стосується й піску, який було введено у формувальну масу штучно. Тому місцеві гончарі рідко використовували пісок як домішку. Хоча відома кераміка (селище скіфського часу Яківці-1) із надто високим (порівняно з іншим глиняним посудом) вмістом піску, очевидно, природного походження. Напевно, тогочасні гончарі були змушені використовувати таку глину у формувальну масу через відсутність сировини з кращими властивостями.

Пісок вводили разом з органікою та шамотом, доповнюючи їх. На Свиридівському городищі зафіксовано внесення піску в глину в 30% випадків. Він був середній, некалібрований, із розміром зерен – 0,25-0,5 мм. Його концентрація – у межах від 1:2 до 1:3, найчастіше – 1:3. На селищі Опішне-10 пісок дрібний, обкочений, іноді різнокольоровий. Його вводили в пропорціях 1:2-1:3; на селищі Мачухи-1 – середньозернистий, його концентрація 1:3 (дослідження Олександра Бобринського).

Жорства – подрібнене каміння. Його виходи на поверхню ґрунту зустрічаються на берегах річок Сула, Псел, Ворскла та їх приток. Біля них зафіксовано й поселення скіфського часу. Каміння (піщаники, кварцитові піщаники, кварцити тощо) трапляються по берегах річок і

на дні ярів. Зокрема, камінці діаметром 1-8 см під час розвідок зафіксував автор поряд із Басівським і Глинським городищами. Саме на цих поселеннях жорству досить часто додавали у формувальну масу.

У кераміці зі Свиридівського городища жорства, яку було внесено в пропорціях 1:3, містила слюду, біотит (чорна слюда) [120, с.108].

Пісок і жорства, як і шамот, запобігали зменшенню розмірів посуду під час сушіння і випалювання, підвищували його вогнестійкість, що було необхідним насамперед для кухонного посуду. Вони створювали всередині виробу своєрідний каркас, який підвищував міцність посуду, стійкість його до ударів. Простежено, що найкращі властивості мають великозернисті домішки. Їхній скелет перешкоджав зміні форми виробу, але при великому розмірі зерен (2-5 мм) у стінках посуду могли утворюватися тріщини [489, с.8]. Окрім того, поверхню посуду важко було загладжувати й неможливо лискувати, оскільки відбувалося виривання зерен, що підтверджено експериментально. Саме великозернисті домішки зустрічаються в стінках переважної більшості глиняних горщиків, які мали не лисковану, а шерехату поверхню.

Органіка. До неї входять екскременти тварин, а також полова, трава, подрібнена солома злакових культур, куди потрапляли зерно та насіння.

Слід зазначити, що подрібнену солому, полову, екскременти тварин додають у мазальну глину і нині. Їх замішували в глину для обмазування стін сільських хат-мазанок та господарських споруд (етнографічні спостереження автора; це підтверджено й іншими даними [292, с.22-24]). Екскременти коней використовують як домішку до глини для обмазування стін, а екскременти великої рогатої худоби застосовують на останньому етапі – для загладжування поверхні. Основне їх завдання – запобігати розтріскуванню глини, нанесеної на дерев'яний каркас, цегляні чи саманні стіни.

Глини з органічними домішками застосовували й під час обмазування стін жител та господарських споруд лісостепових племен протягом VII – початку III ст. до н.е., а також спорудження печей, виготовлення конусів, важків, товстостінних жаровень. Останні зі значними домішками соломи та екскрементів тварин у формувальній масі знайдено на Книшівському городищі та Глинському селищі (урочище Гуринівщина-Спаське). На Глинському городищі зафіксовано, що в глину, яку використовували для спорудження печей, могли вводити й траву [107, с.245].

Як зазначила Галина Пашкевич, у глину вводили ті матеріали, а найчастіше рослинні рештки, які були найближче, «під рукою» гончарів. Якщо з винайденням глиняного посуду в неоліті такими домішками була подрібнена рослинна маса з лугових трав, то з появою землероб-

ства почали використовувати відходи від обмолоту збіжжя – подрібнену солому, листя, колоскові плівки. Заодно з ними у формувальну масу потрапляли зернівки та насіння [360, с.70; 361, с.38]. Домішками ставали екскременти домашніх травоїдних тварин, яких розводило населення досліджуваного регіону протягом VII – початку III ст. до н.е.

Можна стверджувати, що у скіфський час населення досліджуваного регіону стебла рослин чи полову злакових у формувальну масу, з якої виготовляли горщики, миски, черпаки, корчаги тощо, не додавало. У ліпленому посуді місцевого виробництва, крім поодиноких відбитків, їх не виявлено. Це свідчить про те, що полова чи стебла злакових потрапляли туди випадково.

Лише степові скіфські племена зумисне додавали рослинні рештки у формувальну масу. За візуальними спостереженнями автора, у стінках глиняного посуду скіфського часу із Совутинського городища, що на острові Хортиця, зустрічається багато відбитків стебел злакових та полови.

Найчастіше на стінках та денцях лісостепових глиняних виробів видно відбитки зерен проса. Їх появу можна пов'язати із введенням екскрементів у формувальну масу (адже під час годівлі тварин чи птиці просом не всі його зерна перетравлюються [361]) та підсипанням під денця ліпленого посуду відходів від обмолоту збіжжя, здебільшого – проса, рідше – ячменю плівчастого. Про це більш детально йтиме мова в підрозділі «Формування почину».

В інтервалі температур 200-600° С вигорає вся органіка. У стінках посуду VII – початку III ст. до н.е. вона представлена обвугленими частинами, залишками рослинних волокон чи їх відбитками. Ці відбитки бувають випадковими та зумисними. Перші беруть початок, як правило, з підготовчого етапу виготовлення ліпленого посуду (під час вилежування глини, приготування формувальної маси, а також процесу створення виробу). Відомо, що у свіжонакопаній глині трапляються коріння рослин чи дерев, а також інші органічні речовини, які у скіфський час видаляли не завжди прискіпливо. Під час підготовки у формувальної маси до неї могли потрапляти сторонні предмети (тріски, грудочки землі, стебла, насіння рослин тощо) [111, с.45].

Їх відбитки зустрічаються як на зовнішній, так і на внутрішній поверхні глиняного посуду, на зламах стінок, а також в обмазці печей та жител. У більшості випадків, як зазначають дослідники, порожнини зберігають форму, будову поверхні та інші морфологічні ознаки зернівок та насіння [546, с.87-90]. Вивчення відбитків органічних домішок, які вигорали під час випалювання, є досить перспективним явищем. Саме вони стали джерелом для палеоботанічних досліджень. Наталя Салугіна

вважає, що, спираючись на відбитки органіки, у майбутньому можна буде визначити склад худоби та характер тваринництва на поселеннях, а також час виготовлення посуду [407, с.110].

Досліджено, що у формувальну масу посуду вносили екскременти травоїдних тварин і птиці. Їх додавали в зрідженому вигляді. Екскременти птахів зафіксовано в глиняній масі горщика зі Свиридівського городища. Під бінокулярним мікроскопом добре видно залишки подрібнених рослин, а також пух птиці (спостереження Олександра Бобринського). На всіх досліджуваних поселеннях (Глинське, Свиридівське, Книшівське городища, селища Мачухи-1, Опішне-10 та інших) зафіксовано використання у формувальній масі кераміки екскрементів різної концентрації – від 1:2 до 1:4-1:5.

Головним аргументом на користь того, що вироби робили в теплу пору року, є аналіз формувальних мас зі Свиридівського та Книшівського городищ (дослідження Олександра Бобринського). У глиняному посуді було виявлено вигорілі залишки екскрементів травоїдних тварин. Їх випасали навесні-влітку на заплавних луках неподалік річок Сули та Псла, оскільки під мікроскопом видно уламки мушель молюсків, які живуть та розмножуються на рослинах саме в цей період [120, с.108].

Органіка, хоч і знижує міцність виробу, збільшує вологопоглинання і пористість стінок, зменшує морозостійкість, але сушіння й випалювання проходять швидше і краще завдяки довгим волокнам, що вигорають. Уведення до глиняної маси екскрементів, які мають стабілізуючі та амортизуючі властивості, призводить до того, що стінки великого посуду не осідають під час їх виготовлення [31, с.165]. Крім того, вигоряючи, органіка певною мірою зменшує час випалювання й економить паливо. Шляхом експериментальних досліджень виявлено, що швидке піднімання температури під час випалювання призводить до розтріскування всіх виробів, у які не введено органіку [31, с.170]. Особливо вона була потрібна під час випалювання в багатті, де важко регулювати температуру. Збільшення пористості виробів за рахунок уведення органіки, призводило до зняття тиску та деформації під час сушіння й усадки виробів. Крім того, посуд ставав легшим.

Олександр Бобринський у лабораторії «Історія кераміки» Інституту археології РАН за допомогою мікроскопу МБС-2 провів дослідження 29 зразків посуду, відібраних автором. Він визначив, що до всіх глин чи їх сумішей, з яких виготовлено посуд, додано різні домішки:

Басейн р. Ворскла.

Селище Опішне-10:

органіка + шамот + пісок.

Серед зразків (VII – VI ст. до н.е.) один належить лискованій корчазі чорного кольору, два інші – горщикам. У глиняній масі корчаги пісок і шамот дрібні. Можливо, це пов'язано з тим, що якісне лискування неможливо здійснити на поверхні виробу, де формувальна маса містить грубі домішки. Шамот уведено в невеликих концентраціях – 1:3-1:4, 1:4-1:5; пісок – у пропорції 1:2, 1:2-1:3.

Мачухи-1 (урочище Десяте Поле):

органіка + шамот;

органіка + шамот + пісок.

Досліджувані зразки (VII–VI ст. до н.е.) належать лискованому чорного кольору черпаку з дуже тонким ритованим орнаментом та горщику. Вони мали схожі формувальні маси. Їх відмінність полягала лише в тому, що у формувальній масі горщика було багато природного піску – великозернистого, середнього, дрібного. Ще один фрагмент належить лискованій чорного кольору мисці, у глиняну масу якої введено середньозернистий пісок і шамот у співвідношенні 1:3.

Басейн р. Псел.

Книшівське городище:

органіка + шамот;

органіка + шамот + пісок;

органіка + шамот + жорства;

органіка.

Досліджено чотири стінки горщиків та одну – жарівні. В останньому, одиничному, рецепті формувальної маси (фрагмент великої жарівні) глини (залізиста і слабозалізиста) уведено в пропорціях 1:1. Туди домішано велику кількість органіки у вигляді гною й соломи. Її додано задля зменшення ваги виробу. Точне датуванння досліджуваних фрагментів посуду не встановлено.

Басейн р. Сула. На трьох поселеннях (Басівське (фортеця Малий Городок), Свиридівське, Глинське городища) виявлено подібні рецепти приготування формувальних мас:

органіка + шамот;

органіка + шамот + пісок;

органіка + шамот + жорства.

Слід зазначити, що з Глинського та Басівського городищ для досліджень було взято по п'ять фрагментів горщиків. Зі Свиридівського городища досліджено як уламки кераміки, так і шамот, який додавали у формувальну масу, для виготовлення посуду (19 визначень). Усі фрагменти також належать горщикам. На жаль, їх не датовано. За допомогою радіовуглецевого методу було з'ясовано вік (473+60 р. до н.е.) лише

одиного фрагмента горщика зі Свиридівського городища (керівники досліджень М. Ковалюх та В. Квасниця).

Нижче подано відсоткове співвідношення формувальних мас зі Свиридівського городища:

глина + органіка + шамот – 61%;

глина + органіка + шамот + пісок – 30%;

глина + органіка + шамот + жорства – 9%.

Увесь досліджуваний посуд походить із культурного шару, тому хронологічних змін в приготуванні формувальної маси не виявлено.

Домішки (пісок, жорства, шамот) у процесі сушіння поводять себе інертно, тому воно проходить рівномірно й не трапляється розтріскування та деформації виробів. Те ж відбувається і під час випалювання. З'ясовано, що після змішування 3-х фракцій з частинками різного розміру утворюється найкраща формувальна маса. Порожнини складають близько 25%, що дорівнює вогневій усадці. Як зазначив Ю. Іващенко, багато археологічних культур емпірично прийшли до трьохкомпонентної композиції формувальної глини. Мінімум пористості має формувальна маса, яка містить до 70% домішок та 30% глини [201, с.22]. Саме щодо кераміки з пам'яток VII – початку III ст. до н.е. з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя нерідко фіксується таке співвідношення.

Характер використовуваних глин визначається кількісним і якісним складом домішок. Дослідники зафіксують, що «у процесі виробництва завжди зберігається можливість використання прийомів – еквівалентів, дублюючих одна одну функцій. Позитивний досвід застосування одних способів різко обмежує використання інших. У результаті цього ефективні прийоми швидко закріплюються і стають традиційними. У постійному використанні стародавніми майстрами одного з функціонально дублюючих один одного елементів технології проявляється вихідна традиція виготовлення посуду» [155, с.63]. Такою домінуючою традицією під час приготування формувальної маси в гончарів землеробсько-скотарського населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя стало використання в якості доповнень шамоту та органіки.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Основними технологічними прийомами, які використовували тогочасні гончарі, були: 1) вилежування (зафіксовано на Книшівському та Східному Більському городищах); 2) розминання та перебивання (селища в урочищі Лісовий Кут та Царина Могила на території Великого Більського городища, Мачухи-1); 3) перемішування з домішками в сухому вигляді (на виділених пам'ятках).

2. Зменшення масності досягали введенням домішок. Автор розробив класифікацію домішок: 1) <u>збагачуючі</u> – масні глини; 2) <u>опіснюючі</u>

– шамот, пісок, жорства, малопластичні глини; 3) вигораючі – органіка (екскременти тварин і рослинні домішки).

3. У скіфський час майстри-гончарі з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя під час приготування глиняної формувальної маси використовували набори домішок, а саме: шамот, пісок, жорству, слабопластичні глини, органіку.

4. Протягом VII – початку III ст. до н.е. гончарі у формувальну масу додавали шамот великого, рідше – середнього розміру, ще рідше – дрібного, залежно від того, який посуд (кухонний чи столовий) виготовляли. Найчастіше шамот уводили в пропорціях 1:3-1:4.

5. Крім шамоту, додавали пісок та жорству. Їх концентрація була у межах 1:2-1:3. На Свиридівському городищі пісок у формувальній масі посудин становив 30% від їх загальної кількості, жорства – 9%. Згадані домішки покращували сушіння та випалювання виробів, зменшували кількість їх браку, підвищували вогнестійкість.

6. У всіх посудинах виявлено залишки екскрементів травоїдних тварин та птиці (один зразок), які вводили у формувальну масу в зрідженому стані. Травоїдних тварин випасали в долинах річок. Склад домішок підтверджує, що на Свиридівському та Книшівському городищах посуд виготовляли в теплу пору року – з пізньої весни до ранньої осені.

Оскільки введення органіки збільшує пористість, щоб підвищити вологонепроникність глиняного виробу, гончарі , зокрема у скіфський час, зменшували відсоток цієї домішки. Особливо часто це робили під час виготовлення посуду для зберігання рідин. Крім того, водостійкість підвищували лискуванням, чорнінням, обробкою поверхні речовинами, які заповнювали пори (про це дещо пізніше).

7. У формувальну масу виробів з усіх поселень межиріччя Сули та Ворскли входила залізиста глина, або до неї додавали глини з незначним вмістом заліза, як домішки. Особливості виготовлення посуду пов'язані з характером сировини даних мікрорегіонів, що виявилось у відмінностях відсоткового складу формувальних мас.

8. Виявлено такі рецепти формувальних мас для виготовлення посуду: 1) глина + органіка (екскременти тварин) + шамот, 2) глина + органіка (екскременти тварин) + шамот + пісок, 3) глина + органіка (екскременти тварин) + шамот + жорства. В одиничному випадку (Книшівське городище) до глини, з якої виготовлено жарівню, додано гній та солому.

9. Рецепти «залізиста глина, або суміш глин (залізистої та з малим вмістом сполук заліза) + екскременти тварин + шамот» у досліджуваному регіоні були переважаючими. Існували вони у Дніпро-Донецькому межиріччі ще в населення зрубної культури. Подібні рецепти форму-

вальних мас зафіксовано й на всіх пам'ятках Доно-Донецького регіону, де було проведено дослідження кераміки [31, с.162; 175, с.27-29; 176, с.60-61].

10. Слід підкреслити, що посуд у лісостепового населення Дніпровського Лівобережжя скіфського часу був дещо якіснішим, ніж у степових племен, що пов'язано з більш високим рівнем розвитку гончарства.

2.3. Виготовлення почину

Виготовлення почину могло відбуватися за різною методикою. Вибір її пов'язаний з тим, як і яким способом майстер виготовляв посуд; наприклад, з одного шматка глини, якщо посуд був маленьким, або шляхом приєднання одне до одного шматків чи стрічок глини, якщо виріб був великим.

Олександр Бобринський, щоправда, базуючись на нечисленних знахідках, визнав, що програми починів, донна і ємнісна, у степовій і лісостеповій частині України відсутні [40, с.117], з чим не можна повністю погодитися. Сучасні дослідження доповнюють загальну картину виготовлення глиняного посуду в скіфський час.

Визначення способу конструювання починів проводилося під час огляду зламів денець. Зафіксовано, що у племен, які проживали в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, існували такі програми конструювання почину:

1) донно-ємнісна (із шматка глини спочатку робили дно та низ посудини на висоту 5-7 см, а потім приєднували інші функціональні частини); ця програма є панівною на всіх тогочасних пам'ятках;

2) донна (спочатку робили дно у вигляді диска, а потім до нього по зовнішньому краю прикріпляли стінки); такий почин досить часто трапляється на Книшівському городищі.

Упродовж VII – початку III ст. до н.е. існували способи виготовлення починів двох типів: клаптиковий та видавлення дна посудини руками з одного шматка глини. Клаптиковий почин, при якому дно робилося з декількох шматків, знайдено в одиничному випадку на Свиридівському городищі. На денці посудини з Книшівського городища зафіксовано, що його виготовлено з суцільного глиняного джгута, укладеного по спіральній траєкторії.

Видавлення почину з одного шматка глини було більш прогресивним, бо так посуд можна виготовити швидше. Та й денця були більш міцними. Такий почин панує на всіх поселеннях скіфського часу досліджуваного регіону (мал.17). Зафіксовано, що почини другого типу були широко розповсюджені в епоху раннього заліза на поселеннях дніпро-

двінської, милоградської, юхнівської культур, зустрічаються, щоправда, рідше, і в зарубинецькій та черняхівській культурах [40, с.129].

Із формуванням посуду пов'язані відбитки на зовнішній поверхні денець горщиків VII – початку III ст. до н.е. На денцях із досліджуваної території зафіксовано відбитки землі, попелу, піску, полови і зерен злакових (проса (мал.18), ячменю, пшениці), а також тканини, рогожі, тонких паличок, зрізу дерева. На інших типах посуду (черпаки, кухлі, миски, кубки тощо) вони, крім поодиноких випадків (наприклад, миска з Лихачівського селища), не виявлені, оскільки денця цих глиняних виробів старанно загладжено. Це можна віднести й до більшості горщиків із попелища №5 на селищі Мачухи-1 (розкопки Михайла Рудинського). Горщики із загладженими денцями виявлено й на Стасівському городищі, курганному могильнику біля с. Малий Тростянець та інших. Ці вироби існували протягом усього скіфського часу. Хоча найчастіше вони відносяться до VII – VI ст. до н.е.

Слід зазначити, що і на степовій кераміці, а саме на глиняних виробах з Кам'янського городища, також виявлено відбитки тканини, піску, дрібно нарубаної соломи чи трави [165, с.69].

Мал.17. Донно-ємнісний почин горщиків. Глина, ліплення, 3,6х11,4; 3,9х13 см. Книшівське городище. Полтавщина. VI – IV ст. до н.е. Розкопки Петра Гавриша. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД 2267, НД 3380. Фото Анатолія Щербаня

Існує думка, що листя дерев або тканина слугували для того, щоб глиняний виріб не прилипав до поверхні, на якій стояв під час сушіння [90, с.13; 496, с.73; 509, с.104]. Деякі дослідники більш пізньої кераміки також стверджують, що після формування слов'янський чи часів Київської Русі посуд сушили на підсипці попелу біля багать або печей [390, с.76; 392, с.111]. З цим також можна посперечатися.

Сучасне виготовлення виробів на гончарному крузі здійснюється методом витягування посудини з одного шматка глини, який кріпиться до верхньої частини круга – верхняка, в результаті його обертового руху. Опісля денце посуду, сформованого на гончарному крузі, зрізали спеціальним дротом і виріб ставили сушитися під стелею хати чи май-

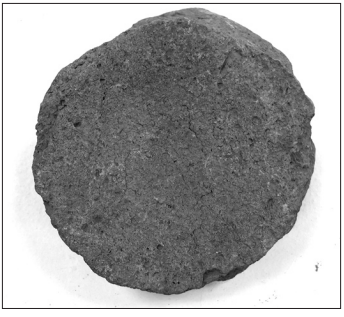

Мал.18. Фрагменти денець горщиків з відбитками полови проса. Глина, ліплення, 10,5х10,6; 11,6х11,8 см. Книшівське городище. Полтавщина. VI – IV ст. до н.е. Розкопки Петра Гавриша. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Фото Анатолія Щербаня

стерні на дерев'яні дошки – «п'ятра», без будь-якої підсипки. Глиняна маса, яка використовувалася для виготовлення глиняних виробів методом ліплення – шматками чи стрічками, – була більш сухою й твердою, ніж та, яку застосовували для витягування посуду на крузі. Тому денця не могли прилипнути під час сушіння, хіба що це навмисно робив майстер, який примазував їх під час формування виробу (про це дещо пізніше). Тим більше, у процесі сушіння розміри виробу зменшуються, скорочуються на 8-12%, тому посуд сам відстає від поверхні. З метою кращого сушіння, запобігання бракові, такому, як розтріскування, деформування (особливо це стосується кераміки з товстим дном), виріб кілька разів перевертали, або він сушився, догори дном. У будь-якому випадку денця глиняного посуду не могли пристати до поверхні, на якій сушилися.

На базі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному здійснено експериментально-трасологічні дослідження, щоб з'ясувати, на якому етапі технологічного процесу виготовлення глиняного посуду використовували підсипку. У процесі експерименту для економії часу виготовляли не весь виріб, а лише його почин – денце діаметром до 10 см, висотою – 2-3 см. Кожне денце робили на підсипці, тканині, спиляній колоді дерева тощо (перша партія) або лише сушили на них (друга партія). У ході роботи було створено банк еталонів таких відбитків на денцях посуду: тканини; трави; піску; зерен проса; зерен ячменю; деревного попелу; попелу рослин; землі; листя дерев; зрізу колоди тополі; зрізу колоди сосни.

По-перше, було з'ясовано, що після закінчення терміну сушіння глиняних виробів другої партії на жодному зі зразків відбитки не були зафіксовані. На всіх денцях першої партії, що робилися на підсипці, тканині чи дереві, вони є.

По-друге, під час виготовлення експериментальних зразків встановлено, що під час формування, вирівнювання або загладжування поверхні, нанесення орнаменту, денце і сам посуд не поверталися на підсипці навколо своєї осі: на денцях не видно характерних концентричних ліній, які могли б утворитися від виривання шамоту, піску або жорстви унаслідок тертя об підсипку.

По-третє, на основі порівняння знахідок денець посуду з еталонами чітко встановлено, які відбитки зустрічаються на археологічній кераміці. Для визначення взято денця з поселень скіфського часу. Вони розподіляються так:

Таблиця 1. Види відбитків на посуді з пам'яток Дніпровського Лісостепового Лівобережжя

Назва пам'ятки	Види відбитків							
	Полова злакових	Пісок	Земля	Попіл	Спил дерева	Листя	Немає	Усього
селище Шевченки-1	8					2	3	13
селище Мачухи-1	12						5	17
селище Опішне-10	5		1				3	8
Книшівське городище	21	2	3	2	2	3	14	47
Глинське городище	11						5	16
Свиридівське городище	4	1						5
Зарічненське городище	14			1		1		16
Холодівщина	14	1?		2	1	1		19
Велике Більське городище (селище Лісовий Кут)	8			2				10
Усього	97	4	3	7	3	7	30	151
Відсотки	64%	2,6%	2%	4,7%	2%	4,7%	20%	100%

Таблиця фіксує, що упродовж VII – початку III ст. до н.е. населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя як підсипку під денця посуду, що формувався, найчастіше використовувало полову злакових, переважно проса (64%). Застосування підсипки із відходів обмолоту злакових рослин характерне для племен, що виготовляли кераміку ручним способом у домашніх умовах [361, с.39]. Як влучно зауважив Р. Денелл, одні й ті ж руки ліпили горщики й збирали врожай [556, p.151].

У скіфський час набір підсипок був чималим, але здебільшого застосовували полову злакових рослин, зокрема проса [361, с.38]. Деяку час-

тину глиняних виробів виготовляли просто на землі. На Книшівському городищі такий посуд становив близько двох відсотків від загальної кількості. Цей різнобій у типах підсипок під денця посуду ще раз свідчить про домашній характер тогочасного гончарювання, коли посуд виготовляли в кожній сім'ї.

У процесі формування посуд могли повертати із самою підставкою, для чого почин примазували до зрізу дерева. Про це свідчать так звані «виступи». Подібні денця знайдено на багатьох поселеннях Лісостепового Лівобережжя: Басівському, Глинському, Більському (Східна та Західна фортеці), Книшівському, третьому Зарічненському городищах, селищах Мачухи-1, Шевченки-3 та інших. Хоча, враховуючи дані етнографії, можна припустити, що існував інший спосіб виготовлення посуду, при якому гончар ходив навколо колоди дерева або великого горщика. Цієї думки дотримується Борис Шрамко [499, с.107]. У будь-якому випадку головне завдання підсипки зводилося до того, щоб денце легко, без пошкоджень відставало від поверхні після того, як виріб було сформовано.

Більш уважне вивчення технології виробництва глиняного посуду, у тому числі й сучасного, дозволяє стверджувати, що вироби не потрібно було сушити на підсипці. Її використовували під час формування посудини, а не під час її сушіння. Це підтвердило експериментальне моделювання та створення еталонних відбитків на глиняних денцях.

Тому можна зазначити, що:

1. У скіфський час гончарі досліджуваного регіону часто застосовували обертовий столик, на зразок дерев'яної підставки, або, можливо, й перевернутий догори дном посуд.

2. Зафіксовано існування двох технологічних програм конструювання починів: донна та донно-ємнісна (остання переважала).

3. Якщо раніше вважалося, що підсипку робили для того, щоб посуд під час сушіння не пристав до поверхні, на якій знаходився, то нині цей висновок спростовано. Посипання піском, половою, попелом, листям поверхні, на якій виготовлявся виріб, відбувалося вже на першому етапі формування посуду, коли виготовлявся почин. Це робили для того, щоб денце – почин виробу – не пристало до поверхні й легко відділялося після закінчення формування.

4. Упродовж VII – початку III ст. до н.е. на всій досліджуваній території місцеве населення в якості підсипок використовувало такі речовини: полову злакових (найчастіше), пісок, попіл, листя дерев.

2.4. Формування посуду

Спеціальне вивчення кераміки скіфського часу з цієї точки зору ніким, окрім Бориса Шрамка, не проводилося [589, с.684-687]. Лише Ірина Шрамко досліджувала техніку виготовлення західнобільських черпаків [526, с.19-20].

Під час вивчення кераміки методом візуальних спостережень нерідко досить важко визначити, яким способом ішов процес формування виробів, оскільки глиняні стінки в більшості випадків добре загладжені. Стики, які скріплювали та загладжували між собою, не проявляться навіть під час дослідження посуду за допомогою рентгенівських променів, що підтверджено автором. Фактично неможливо визначити, як виготовлено цілі форми посуду, знайдені під час розкопок. Тому такі дослідження, щоб не руйнувати посуд, можна проводити за допомогою комп'ютерного томографування [287], але, на жаль, у вивченні посуду скіфського часу воно поки що не використовується.

У скіфський час деякі малі посудини, висотою до 10 см (довжина пальців гончаря), на зразок келихів, чарок, маленьких горщиків, кубків тощо, робили за допомогою видавлювання пальцями двох рук з округлого шматка глини [138, с.55]. Для них почин не виготовляли, а дно могли формувати шляхом притискання виробу до твердого плоского предмета. Подібні посудинки знайдено на Книшівському городищі. Таким способом з одного шматка глини робилися мілкі черпаки із Західного Більського городища. У глибоких черпаках з одного шматка глини виготовляли лише чашечку, а потім стрічками нарощували стінки [526, с.19].

Саме цей спосіб подається в настановах сучасним гончарям щодо виготовлення різноманітних виробів. Спочатку формували глиняну кулю, у якій великим (рідше вказівним) пальцем робили невеликий отвір, потім його розширяли зсередини, потоншували й витягували стінки, розводили їх назовні (під час виготовлення мисок) або зводили до середини (у горщиках) [552, s.12, фото]. Очевидно, у такий спосіб робили глиняні вироби і в скіфський час.

Великий посуд виготовляли іншим способом: шматки глини наліплювалися і приліплювалися один до одного. Борис Шрамко з'ясував, що іноді способи комбінувалися [496, с.74]. Під час вивчення фрагментів посуду зафіксовано способи виготовлення порожнистого тіла, коли по спіральній траєкторії наліплювали шматки чи стрічки глини. Було виготовлено спеціальні еталонні зразки, які потім розбивали. Після порівняння їх зі знайденими на Книшівському, Глинському, Свиридівському городищах, селищах Опішне-10, Мачухи-1, Снопове-1,

Диканька-1, Глинське (урочище Гуринівщина-Спаське) та іншими фрагментами глиняних виробів (найчастіше це були горщики) встановлено, що посуд упродовж VII – початку III ст. до н.е. виготовляли спірально-клаптиковим наліпленням.

Олександр Бобринський описав цей вид формування посуду. Його здійснювали таким чином. Гончар, присталяв довгастий шматок глини до внутрішньої стінки створюваної ним посудини, притискав його пальцями до стінки виробу, яку нарощував, починаючи з почину, і відривав на себе. Стики між шматками глини стискував. Потім операцію повторював. Долонею другої руки майстер притримував стінку із зовнішнього боку. Прикріплені шматки не мали чіткої орієнтації щодо основи посуду, розміщуючись похило до неї [40, с.47]. Це помітно при огляді окремих великих фрагментів ліпленого посуду з поселень Лісостепового Лівобережжя.

При донному почині перша стрічка з'єднувалася з дном шляхом зминання та загладжування. Щоб міцно трималася, її щільно придавлювали, а потім (найчастіше) поверхню загладжували, щоб вирівняти. Великий за розміром посуд – горщики, корчаги – виготовляли, можливо, у кілька прийомів, підсушуючи їх частини, щоб уникнути деформації. Після того як посуд було сформовано, дооформлювали тулуб (робили його більш опуклим) та розхиляли вінця, тобто надавали виробу бажаної форми.

Просте клаптикове наліплювання, що існувало в добу бронзи, у скіфський час переросло в спірально-клаптикове. У цей час практикувалося нарощування стінок окремими великими довгастими шматочками по спіральній траєкторії [120, с.109]. Як уже сказано, лише зрідка клаптикове наліплення використовалося під час формування почину, наприклад, на Свиридівському городищі.

Стрічкову й клаптикову техніки виготовлення кераміки виявлено і на сіверськодонецькій групі пам'яток, наприклад, на Люботинському городищі [509, с.104]. До речі, спірально-клаптикове наліплювання існувало на пам'ятках милоградської й особливо юхнівської культур [40, с.156].

Глиняний посуд призначений для зберігання та приготування продуктів чи речовин. Основне завдання гончаря, який його виробляє – створення такої ємності, яка б відповідала вимогам, що перед нею ставляться (форма, розміри, вогнестійкість, водонепроникність, міцність тощо). На етапі формоутворення гончар надавав виробам такого вигляду, який потім майже не змінювався під час сушіння та випалювання, лише дещо зменшувалися його вага й розміри. Тулуб горщиків, корчаг, кубків тощо набував опуклої форми, а вінця ставали розхиленими. Цей

вигляд посудини закріплювався та залишався незмінним після випалювання.

Існує певна залежність форми посуду від особливостей його сушіння та випалювання. Помічено, що велика різниця між об'ємом тулуба посудини і об'ємом стінки горловини може викликати появу тріщин, якщо висихання горла відбувається швидше від висихання інших деталей. Тому тогочасні гончарі у більшості випадків робили товщину шийки на 10-20% більшою за товщину стінок тулуба.

Гострі кути ставали причиною розриву глини в результаті нерівномірного нагрівання різних частин посуду під час випалювання. Такі вироби було важко сушити. З метою запобігання бракові під час сушіння й випалювання, а саме тріщин, гончарі згладжували стінки, робили плавний перехід від циліндричного горла до кулеподібного тулуба.

Ще задовго до епохи раннього заліза ручку на посуді також робили вигнутою, щоб зменшити максимальний тиск, очевидно, до цього прийшли емпірично [289, с.30]. Гончарі надавали особливу увагу приєднанню ручок до тулубів виробів, оскільки саме ручки найчастіше відламувалися. На черпаках досліджуваного регіону верхній край ручки з'єднували з вінцями, іноді додатково прикріплюючи її шматком глини. Нижній край примазували до тулуба або кріпили іншими способами. Наприклад, після огляду фрагментів черпаків із селища Мачухи-1 автор виявив, що у деяких черпаків у отвір стінки вставлялася ручка, яку потім примазували.

На прикладі матеріалів із Західної фортеці Більського городища, Ірина Шрамко виділила способи формування ручок черпаків: перший – глиняний валик перегинали навпіл, а до нього приєднували відросток; другий – одну частину ручки робили разом із відростком, а потім до неї примазували другу частину ручки; третій – із двох окремих, іноді з двох паралельно з'єднаних шматків формували ручку, до якої кріпили відросток. У деяких випадках нижня частина ручки кріпилася з чашечкою черпака дерев'яним прутиком, який під час випалювання вигорав [525, с.19-20].

Верхній край глиняного посуду висихає набагато швидше, ніж інші його частини. Щоб запобігти розтріскуванню, нерідко потовщували верх вінець. Унаслідок цього край сохнув дещо повільніше, одночасно з усіма частинами виробів. Товщину вінець посудин найчастіше збільшували за допомогою наліпленого валика.

Проте майстри не завжди дотримувалися цих вимог. Угорі на виробі міг знаходитися орнамент у вигляді проколів, наколів, защипів, пальцьових або нігтьових удавлень тощо. Це збільшувало площу висушеної поверхні, зменшувало товщину стінок і сприяло швидкому висиханню,

тому, очевидно, тогочасні майстри, як і сучасні, повинні були під час сушіння накривати вологою ганчіркою верх виробу, щоб той висихав повільніше.

У скіфський час, особливо в ранні періоди історії землеробсько-скотарських племен, а саме в VII – VI ст. до н.е., на досліджуваній території були поширені банкоподібні посудини, найбільше – ледь профільовані, без виділеної чи з ледь наміченою шийкою горщики. Їх не тільки простіше було виготовити, такі форми давали менше браку під час сушіння та випалювання. З подальшим розвитком гончарства серед лісостепових племен із V ст. до н.е. широкого розповсюдження набули горщики з профільованими та різкопрофільованими вінцями.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. У скіфський час місцеве населення виготовляло посуд без використання гончарного круга, хоча воно й знало привізний високоякісний грецький столовий посуд та амфорну тару й цінувало її якість та красу. Це показово для всіх лісостепових поселень, де копіювання деяких форм античного посуду (на досліджуваній території відоме на Басівському та Більському городищах) проходило тільки методом ліплення, тобто ручним способом. Місцеві племена Дніпровського Лісостепового Лівобережжя гончарний круг у греків не запозичили. Не можна не погодитися з думкою Л.Вакуленко про те, що «...запозичення і повне використання нової техніки вимагає досягнення суспільством певного необхідного економічного і соціального рівня. У протилежному випадку знайомство з новими виробами або новою технікою само по собі не спричиняє їх впровадження в життя суспільства, що перебуває на нижчому рівні розвитку» [58, с.83].

2. Деякі малі вироби або чашечки черпаків формували способом видавлювання.

3. Формування більшості виробів на всій території виконували шляхом наліплювання по спіральній траєкторії шматків чи стрічок глини.

2.5. Обробка поверхні

Після формування виробів їхні стінки старалися загладити рукою зсередини і ззовні, тому на них часто трапляються тонкі горизонтальні, рідко – навскісні лінії – сліди пальців. Поверхню загладжували й ганчіркою (Глинське, Книшівське городища), іноді пучком трави, змоченим у воді. Це робили не тільки для того, щоб краще з'єднати стрічки глини та більш-менш загладити поверхню, яка часто була горбкувата від досить великих за розміром домішок шамоту, жорстви, піску, а й для того, щоб надати стінкам однакової товщини.

Особливе значення для вивчення глиняного посуду має аналіз орнаменту. Дослідники найперше звертають увагу на декорування. Іноді на основі орнаментації глиняних виробів виділяють ту чи іншу культуру. Скіфологи, вивчаючи посуд, характеризують його орнамент, але техніку його нанесення при цьому не розглядають.

Механічна обробка поверхні мала як технічне (надання міцності, водонепроникності тощо), так і декоративне призначення (задоволення певних естетичних потреб). Її виконувалали такими способами: 1) **декорування;** 2) **обмазування;** 3) **ангобування;** 4) **лискування;** 5) **чорніння;** 6) **обробка органічними речовинами.** Останню операцію здійснювали вже після випалювання, перед застосуванням посуду в побуті. Іноді перелічені способи використовували разом і вони доповнювали один одного [120, с.164-166].

2.5.1. Декорування

У цьому підрозділі розглянемо декорування виробів лише з технологічної точки зору. Воно поділяється на:

1. Вдавлення – ущільнення глини, іноді з деформуванням на місці вдавлення. Найчастіше вдавлювання робили пальцем (мал.19). Сюди також віднесено вдавлення округлою паличкою (мал.20), тріскою, нігтями, а можливо, кісткою. Таким чином орнаментували переважно зріз, зовнішній край, рідше – шийку, тулуб чи придонну частину горщиків. Часто зустрічається вдавлення й на валиках. Подібне декорування іноді буває і на інших виробах (миски, корчаги). Наприклад, пальцьові вдавлення, нанесені зсередини, що утворюють випуклості, виявлено на стінці тулуба корчаги (селище Шевченки-1). Декорування такого типу розповсюджене на всьому Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі протягом усього досліджуваного періоду. Вдавлення паличкою, нігтем, тріскою набули найбільшого поширення в VI – V ст. до н.е.

2. Защипування – вдавлювання виробу пальцями, за рахунок чого відбувається деформація і потоншення стінок. Вдавлювання і защипування часто важко відрізнити одне від одного, але певна розбіжність між ними все ж існує.

Автор схиляється до думки, що защипами можна вважати орнамент, який здійснювався способом відтягування. Він не тільки деформує поверхню, а й значно її потоншує.

Защипування зустрічаються під краєм вінець, на шийці, валику. Відоме протягом усього скіфського часу. Дуже рідко використовувалося в поєднанні з валиком і проколами (Глинське, Свиридівське, Книшівське,

Мал.19. Горщик, оздоблений пальцевими вдавленнями. Глина, ліплення, вдавлювання, 13,7х12,5 см. Східне Більське городище. VII – V ст. до н.е. Розвідки Петра Гавриша. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, ТЗ 36/1-12. Фото Олеся Пошивайла

Мал.20. Верхня частина горщика, декорованого вдавленнями паличкою. Глина, ліплення, вдавлювання, 14,6х19,8 см. Книшівське городище. Полтавщина. VI – V ст. до н.е. Розкопки Петра Гавриша. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД 8134. Фото Олеся Пошивайла

Коломацьке, Полковомикитівське городища, селища у басейні р. Ворскла та ряд інших поселень на лівих притоках Псла, зокрема, Саранчівське, Диканька-1, Довжик-1 та інші). Зафіксовано, що на Глинському городищі таким способом оздоблювали шийки виробів.

3. Штампування – нанесення декору фігурним штампом, який ущільнював, рідше – деформував, стінку виробу в місці нанесення орнаменту. Це міг бути S-подібний, зубчастий, рідше – О-подібний орнамент, потрійні вдавлювання, які наносили на шийку чи плечі виробів. Найчастіше штампування трапляється на пам'ятках VIII – VII ст. до н.е. у басейні Нижньої та Середньої Ворскли (селища Пожарна Балка-2, Шевченки-1, 4, Диканька-7, попелище кургану 1 Малотростянецького могильника). Ним орнаментували черпаки, кубки, вкрай рідко – горщики. Уламок стінки горщика з О-подібним орнаментом знайдено під час розвідок автора на селищі Абазівка-1.

4. Ритування – неглибокі, тонкі лінії, що розривають або й виймають глину; частково її вдавлювали в поверхню посуду (мал.21). Ритування робили тонким інструментом на зразок тріски, кістки, а можливо, шилом чи ножем. Так орнаментували черпаки, кубки, рідше – корчаги та горщики, ще рідше – миски. Найчастіше ритуванням декорували посуд у VIII – VI ст. до н.е. Оздоблювали в такий спосіб корчаги, кубки, черпаки тощо.

Ритування набуло поширення на пам'ятках ворсклинської локаль-

Мал.21. Кубок, декорований ритованими лініями. Глина, ліплення, ритування, 7,0х5,3 см. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №1. Полтавщина. Кінець VII – VI століття до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А-201/198. Фото Олеся Пошивайла

ної групи (Стасівське, Західне Більське городища, селища Абазівка-1, Диканька-1, Мачухи-1, Снопове-1, Шевченки-1, 3, Пожарна Балка-2, Діброва-1, Лазьки-1, Судіївка-1, 2, в урочищі Царина Могила на Великому Більському городищі та інші), рідко зустрічається на Посуллі (Глинське городище) та Пслі (Книшівське городище).

До ритування можна віднести і канелювання – вдавлення пальцем чи якимось предметом або виймання глини на стінках виробів, у результаті чого утворюються широкі заглиблені смуги. Воно існувало дещо раніше, у кераміці чорноліської культури. Пізніше, наприкінці VIII – на почаку VII ст. до н.е., дуже рідко трапляється на архаїчних пам'ятках басейну Середньої і Нижньої Ворскли (селище Мачухи-1, Західне Більське городище).

5. Заповнення. Цей вид декорування іноді називають інкрустацією. Хоча, на нашу думку, термін «інкрустація» може стосуватися орнаментування сучасних дерев'яних виробів за допомогою вставок з інших порід дерева чи пластмаси. Після того, як було зроблено штампований чи ритований орнамент, його могли заповнювати здебільшого білою, іноді – червоною пастами (Західне Більське городище, селище Шевченки-1 та інші). У такий спосіб у VII – VI ст. до н.е. орнаментували столовий посуд, зрідка – корчаги (мал.22: 1, 2).

Відомо лише про один випадок дослідження пасти, якою заповнено ритований орнамент на глиняному уламку (очевидно, привозного виробу) з Люботинського городища, яке провів Борис Шрамко. З'ясовано, що для декорування використовували каолінову глину, яка зустрічається в цьому регіоні. Ритований орнамент уже випаленого посуду заповнювали чистою білою глиною. Після цього посудину випалювали вдруге [499, с.111; 509, с.117; 594, с.81-82]. Повторне випалювання

черпака (Мачухи-1) з врізним орнаментом, заповненим білою пастою, зафіксував і Олександр Бобринський.

Дослідження таких декорів на трипільській кераміці дозволили встановити, що вони складалися з вапнякових сполучень [23, с.69]. В.Петрунь вивчав мінералогічний склад інкрустаційних паст із трипільських поселень під поляризаційним мікроскопом. Він з'ясував, що, крім каоліну, для отримання необхідної консистенції необхідно було обов'язково додавати якісь техногенні в'яжучо-клеючі домішки [367, с.474-482]. На жаль, встановити їх йому не вдалося. Можливо, подібні домішки застосовували у скіфський час.

Хімічна обробка фрагментів столового посуду із селищ Мачухи-1, Шевченки-1 соляною кислотою також дала змогу автору з'ясувати, що в масу, яку використовували для заповнення ліній, входила не проста глина, а органічна суміш. Можливо, туди додавали товчену кістку, вапняк чи його похідні.

6. Проколювання – нанесення наскрізних отворів. У скіфський час цей вид декорування дуже поширений на горщиках (мал.23-26), рідше – мисках в усьому регіоні. Останні відносяться до VII – VI, а можливо, і до початку V ст. до н.е. Зафіксовано, що проколювання здійснювали за допомогою палички або кістки.

7. Наколювання – нанесення гострим предметом (кісткою, паличкою тощо) ненаскрізних вдавлень, часто із деформуванням (іноді їх називають «випуклинами» чи «перлинами») внутрішніх або зовнішніх стінок виробу та ущільненням їх. Декорували в такий спосіб під краєм вінець горщики та миски (мал.27). Виявлено на виробах у Посуллі (Глинське, Свиридівське, Басівське городища), на Ворсклі (селища Мачухи-1, Снопове-1 та інші), у басейні Псла (селище Василівка-1). Наколювання використовували протягом усього скіфського часу.

8. Наліплювання на стінку виробу шматка глини або суцільного глиняного валика чи його частини (мал.28; 29:3; 30). Валик у перетині мав напівокруглу, зрідка – трикутну форму. Часто його розчленовували пальцьовими вдавленнями, защипами, рідше – навскісними насічками, які трапляються й на кераміці епохи пізньої бронзи. Дослідники зрубної культури висловлюють здогад, що це робили для більш міцного кріплення валика до поверхні посуду [22, с.5].

Наліплювання виявлено на виробах VII – V ст. до н.е. в басейні р. Ворскла (Східна, Західна фортеці та селища Великого Більського городища, селища: Лихачівське, Глинське (урочище Гуринівщина-Спаське), Опішне-10, Олефірщина-1, Пожарна Балка-2, Головачанське та інші селища Середнього та Нижнього Поворскля), а також на пам'ятках ворсклинської локальної групи, що знаходяться на лівих притоках се-

Мал.22. Глиняний посуд: черпак (1); корчага (2); миска (3). Глина, ліплення, чорніння, ритування, заповнювання. Урочище Перемірки. Більський могильник. Курган 1/1999. Полтавщина. Остання третина VIII – початок VII ст. до н.е. Розкопки Олександра Супруненка [274, рис.I:3]

редньої течії р. Псел (Диканька-1, Геюсів Яр, Саранчівка-1, Довжик-1 та інші). Рідко зустрічається в Посуллі та в Середньому Попсіллі (Книшівське городище). У такий спосіб оздоблювали миски, горщики або корчаги. Миски впродовж VII – VI ст. до н.е. декорували ззовні під вінцями короткими вертикальними валиками або наліпленнями зверху вінець (мал.28; 29:3).

9. Відтягування зі стінки виробу додаткового шматка чи валика з глини, так званий, «неналіплений» валик (Свиридівське, Глинське городища, селище Мачухи-1 та інші). Найчастіше валик робили під краєм вінець горщика, хоча зустрічається й на шийці (Стасівське городище).

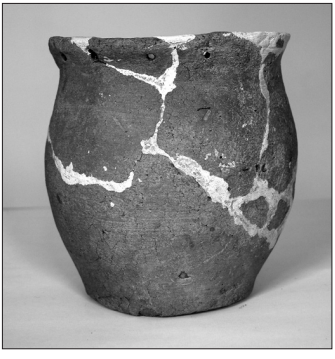

Мал.23. Горщик, декорований проколюванням.
Глина, ліплення, проколювання, 12,7х11,4 см.
Малотростянецький могильник. Курган №2,
поховання №1. Полтавщина. Кінець VII – VI століття до н.е.
Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа
«Історико-культурний заповідник «Більськ», А-201/196.
Фото Олеся Пошивайла

Мал.24. Горщик, декорований проколюванням.
Глина, ліплення, проколювання, 24,5х17,5 см.
Малотростянецький могильник. Курган №2,
поховання №1. Полтавщина. Кінець VII – VI століття до н.е.
Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа
«Історико-культурний заповідник «Більськ».
Фото Олеся Пошивайла

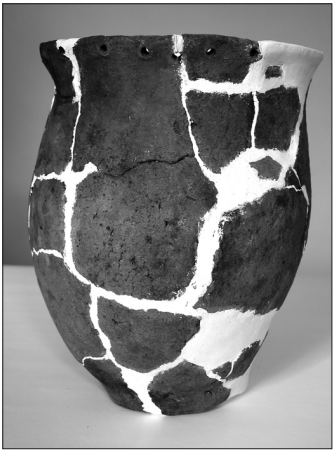

Мал.25. Горщик, декорований проколюванням.
Глина, ліплення, проколювання, 28,0х18,0 см.
Малотростянецький могильник. Курган №2,
поховання №2. Полтавщина. Кінець VII – VI століття до н.е.
Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа
«Історико-культурний заповідник «Більськ», А-201/206.
Фото Олеся Пошивайла

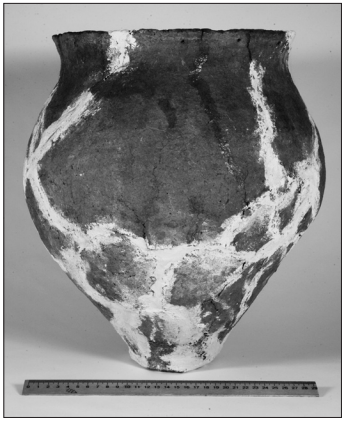

Мал.26. Горщик, декорований проколюванням та пальцевими вдавленнями по верху вінець.
Глина, ліплення, проколювання, вдавлювання, 39,0х32,2 см.
Книшівське городище. VI – V століття до н.е. Національний
музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
НД 8144. Фото Анатолія Гейка

Мал.27. Миска, декорована наколюваннями. Глина, ліплення, чорніння, наколювання, 13,5х29,3 см. Ризький могильник. Курган №1, поховання №1. Полтавщина. VII – VI ст. до н.е. Розкопки Миколи Чередніченка. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, НД 13847. Фото Олеся Пошивайла

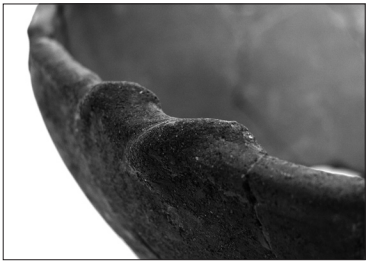

Мал.28. Миска, декорована наліпленням. Глина, ліплення, чорніння, 13,0х31,5 см. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №1. Полтавщина. VII – VI ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–201/201. Фото Олеся Пошивайла

Побутувало таке орнаментування впродовж VII – початку III ст. до н.е. на території усього Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

На поселеннях та серед поховального інвентаря часто зустрічаються горщики з валиками. Дослідники вважають, що валиками не лише оздоблювали, а й додатково зміцнювали кераміку. Утворюване за допомогою валиків поперечне ребро забезпечувало міцність посуду і сприймало додаткові навантаження, особливо удари та напруження тіла під впливом його власної ваги, що зростає зі збільшенням розмірів [200, с.40-41]. З'явившись у добу бронзи, валик в епоху раннього заліза став декоративним елементом. Його почали наносити й на маленькі вироби [214, с.72]. Виступ, потовщення в придонній частині (російською мовою – так званий «рантик») на горщиках та мисках, напевно, також виконував ці функції.

Валики розміщували на тулубі, плечах, під вінцями горщиків. У перших двох випадках валик найбільше захищав посуд від ударів, але нанесення на нього пальцьових вдавлень, проколів і наколів, навпаки, зменшувало опір кераміки навантаженням, ударам, тиску. Існує й про-

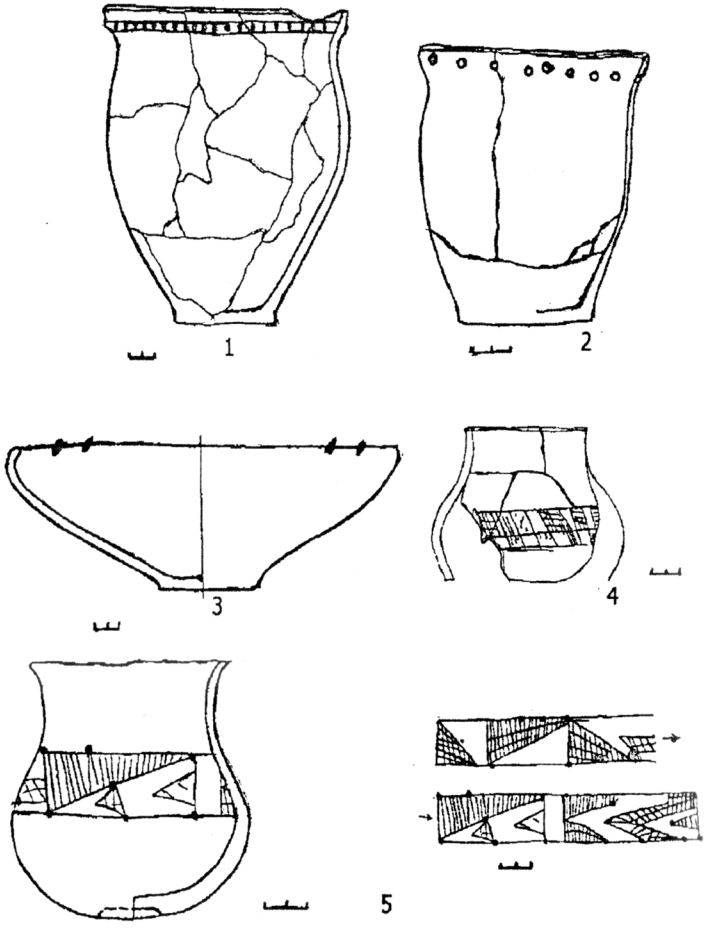

Мал.29. Набір посуду. Тарановоярський могильник. Курган №29, поховання №1. Полтавщина. VII–VI ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка [146, рис.2]

тилежна думка: валик нібито ослаблював і зменшував межу міцності, виконуючи лише функцію оберегу від нечистої сили, при цьому не відіграючи роль ребра жорсткості [160, с.71-78]. Дане питання потребує додаткового вивчення.

10. Нанесення фарб. Цілу корчагу з декором, нанесеним фарбою, знайдено в Куп'євахському могильнику (курган 15). Коротко опишемо цей виріб. На загладженій зовнішній поверхні посудини, а саме на

Мал.30. Корчага, декорована наліпленим валиком з пальцевими вдавленнями. Глина, ліплення, наліплювання, вдавлювання, 51,7х48,9 см. Селище Лісовий Кут. Велике Більське городище. Полтавщина. V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А 309/108. Фото Олеся Пошивайла

плечах, червоною фарбою нанесено декор у вигляді з'єднаних основами трикутників із опущеними вниз вершинами. Від основи трикутників вгору йдуть паралельні лінії. Корчагу датовано першою половиною VII ст. до н.е. [50, с.30, рис.30:8] (мал.31).

На Більському городищі зустрічаються окремі уламки посуду, на поверхні яких видно сліди нанесення червоної фарби [499, с.111]. Варто зазначити, що під час розкопок поховання воїна в Пороссі виявлено корчагу, також прикрашену вертикальними смугами. Посудину датовано першою половиною VII ст. до н.е. [234, с.56].

Слід зазначити й те, що часто різні види декорування комбінувалися. Наприклад, вдавлення, проколювання, валик – в оздобленні горщиків, врізні лінії, заповнені пастою, – у столового посуду або корчаг тощо.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Для виготовлення кухонної кераміки характерні прийоми декорування: вдавлення, защипування, проколювання, наколювання, наліплювання чи відтягування шматочків глини або валиків. Вони були широко розповсюдженими й існували протягом усього скіфського часу. Лише наліплений валик, поширений протягом VII

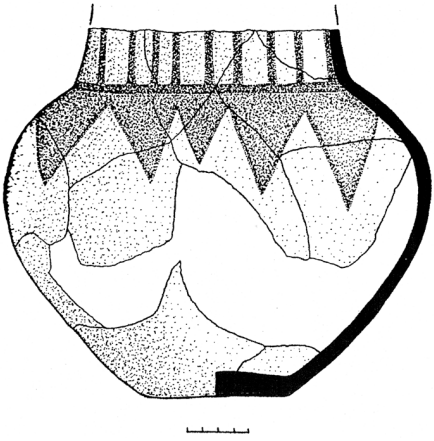

Мал.31. Посудина корчагоподібної форми, декорована червоною фарбою. Глина, ліплення, розфарбовування. Куп'євахський могильник. Курган №15, поховання №1. Харківщина. Перша половина VII ст. до н.е. Розкопки Сергія Берестнєва [50, рис.30:8]

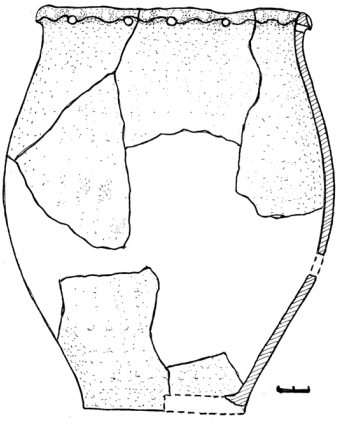

Мал.32. Горщик. Глина, ліплення, проколювання, вдавлювання. Глинське селище (урочище Гуринівщина-Спаське). Полтавщина. Кінець VI – V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка [149]

– початку V ст. до н.е. у Посуллі та Попсіллі, був менш використовуваним.

2. Столовий і тарний посуд у міжріччі Сули та Ворскли декорували ритуванням, яке часто поєднували із заповненням заглиблень орнаменту білою пастою, штампуванням, фарбуванням. Дуже рідко миски або корчаги мали пальцьові вдавлення, проколи, наколи, валик. Згадані види орнаменту зникали в місцевих племен разом зі столовим посудом наприкінці VI ст. до н.е. Залишилися миски, корчаги, глеки. Вони, крім поодиноких випадків (корчага з селища в урочищі Лісовий Кут), були без орнаменту (мал.30).

3. У Посуллі та Попсіллі були певні регіональні особливості, що виражалися у меншому розповсюдженні столового посуду (крім мисок) та їх орнаментації. Це пов'язано не тільки із регіональними особливостями, а із часом освоєнння даних регіонів, про що мова йшла вище. Але, незважаючи на це, можна говорити про етнокультурну близькість племен, що проживали в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі у V – на початку III ст. до н.е.

4. Вдавлювання, відтягування, защипування, наколювання і проколювання здійснювали відразу ж після формування виробу. Штампування, ритування, наліплювання робили через кілька годин після виготовлення, коли посуд підсихав, і його стінки тужавіли.

2.5.2. Обмазування

Одним із прийомів, яким користувалися стародавні гончарі на досліджуваній території, було обмазування кераміки глиною з обох боків (зрідка лише зовнішньої стінки). Це здійснювалося шляхом нанесення на стінки посудини розведеної водою рідкої глини. Для обмазування, як правило, брали ту ж глину, з якої робили посуд. Хоча зафіксовано, що користувалися й інакшою глиною, яка після випалювання відрізнялася за кольором від виробу (Стасівське городище).

На думку Еді Сайко, обмазаний глиною посуд мав меншу водопроникність і був дещо міцнішим [403, с.117-119]. Окрім того, поверхня виробів ставала більш рівною і гладкою.

На Стасівському городищі знайдено горщик, на якому лише на зовнішній бік стінок нанесено обмазку з більш залізистої глини, ніж та, з якої зроблено сам виріб. Ця глина після випалювання вирізнялася більш насиченим червоним кольором. Під час огляду знахідок, денець посудин (найчастіше горщиків) обмазка переважно простежується чітко. Слід наголосити, що коли шар обмазки мав товщину більше одного міліметра, він нерідко починав відставати та облущуватися. Це іноді можна бачити на стінках горщиків (селище Мачухи-1, Книшівське городище).

На думку автора, основною метою обмазування було вирівнювання поверхні глиняних виробів, щоб зробити її більш гладкими. Крім Стасівського городища, обмазування зафіксовано на виробах з Книшівського городища (найчастіше), селища Мачухи-1 та інших поселень Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

2.5.3. Ангобування

Ангобування від обмазування відрізнялося тим, що наносилося дуже тонким шаром (до 0,5 мм) і більш старанно. У скіфський час на ангобовану поверхню наносили ритований орнамент, який часто заповнювали білою та червоною пастами. Автор з'ясував, що по ангобованих стінках посуду легше здійснювати лискування, властивості кераміки покращувалися. Ангобування надавало стінкам гладкості, рівномірного однотонного забарвлення. Нерідко ці вироби чорнили, що додатково забезпечувало їм високі естетичні якості. Ангобуванню піддавалися миски, кубки, черпаки, рідше – корчаги. Такий посуд міг бути не тільки чорного, а й світло- або темно-коричневого кольорів.

Для ангобування брали або ту саму глину, з якої сформовано посуд, або, що було частіше, більш масну. Глина нерідко має багато домішок – камінці, пісок, природні рештки, а залізиста – кульки бурого залізняку. Ці домішки заважали ангобуванню й лискуванню, тому тогочасні гончарі мусили шукати чисті, не засмічені сторонніми домішками глини або просіювати їх.

Ангобування наприкінці було повне або часткове. При частковому ангобувався лише верх вінець виробів. Воно використовувалося лише як декоративний прийом. Для кращого зчіплювання зі стінками глиняних виробів ангоб наносили на зволожену поверхню. Деякі дослідники помітили, що ангоб міг зменшувати водопроникність виробу від 1-4%

до 17-20% [1, с.451]. Експериментальні дослідження автора на водопроникність посуду показали, що ангоб, нанесений тонким шаром на посуд, який потім було повторно випалено, майже не затримує вологи (табл. 7). Хоча, ймовірно, це може зробити товстий шар обмазки. Очевидно, у скіфську добу основним призначенням ангобу було декорування.

Для правильного нанесення ангобу або обмазки гончарям слід було зважати на зчеплення нанесеного глиняного шару зі стінками виробів, тому для цього найчастіше використовували залізисті глини із високим вмістом сполук заліза – 12-16% [403, с.168]. Наприклад, середньоазіатські гончарі в II тис. н.е. використовували для ангобування карбонатні або залізисті глини, які мали багато позитивних властивостей: пластичність, тонку структуру, рівність поверхні, були більш масними тощо [403, с.34]. Залізисті глини використовували і в скіфські часи. Крім перелічених вище властивостей, вони добре приставали до поверхні.

Як уже зазначалося, глина, з якої виготовляли ангоб та обмазку, могла відрізнятися за хіміко-фізичним складом від формувальної маси виробу. Майстрові треба було методом спроб і помилок підібрати глину, яка б спікалася з черепком і не відшаровувалася від нього. На деяких мисках (Мачухи-1) було зафіксовано саме таке відшарування чи розтріскування.

У більш пізні часи зменшення водопроникності досягали за допомогою високотемпературного випалювання та температурної витримки у гончарних печах. У скіфський час цього не могли зробити, тому що посуд у більшості випадків випалювали в багаттях чи побутових печах. Очевидно, це одна з головних причин того, що обмазування та ангобування широко використовувалося на досліджуваній території.

Відомо й те, що після ангобування виріб ставав більш міцним, особливо коли глина була інорідною, більш залізистою, ніж та, з якої зроблено сам виріб [324, с.53]. Але, очевидно, у скіфський час це було неголовним, бо не мало значного впливу на якісні показники посуду.

Таким чином, доходимо до висновку:

1. У гончарів досліджуваного регіону ангобування було повним або частковим. Останнє підтверджує думку, що цей прийом застосовувався як декоративний.

2. Ангобовані вироби набули значного поширення в Середньому й Нижньому Поворсклі та поселеннях басейну лівих приток Псла – Суха Грунь, Грунь, Ташань, які близько підходили до Ворскли в VII – першій половині VI ст. до н.е. На цій території знаходяться пам’ятки прийшлих племен із Дніпровського Правобережжя, які вирізняються наявністю якісного столового й тарного посуду.

3. Переселившись з Правобережної України на Лівобережну в жаботинські та ранньоскіфські часи, населення принесло сюди й розвинуту технологію виготовлення посуду. Це зафіксовано на поселеннях Мачухи-1, Снопове-1, Диканька-1, Саранчівка-1, Геюсів Яр-1, Довжик-1, Опішне-10, Західній фортеці Більського городища та інших. Подібні вироби відомі й серед поховального інвентарю ранньоскіфських курганів Посулля (могильники біля сіл Попівка, Городище та інших).

2.5.4. Лискування

Посуд, який слугував для зберігання рідини, а також столовий посуд ранньоскіфського часу обробляли здебільшого лискуванням. Його здійснювали шляхом натирання зовнішньої, рідше –внутрішньої поверхні глиняних виробів, у результаті чого зміцнювалися та ущільнювалися поверхневі шари стінок.

Іван Щегельський вважає, що лискована поверхня посуду, яку, крім того, й чорнили, майже зовсім не пропускала воду [537, с.13]. На думку автора, щоб підтвердити це, потрібні додаткові дослідження. Слід зазначити, що ущільнення стінок підвищувало міцність посуду. До того ж це було ще й декоративним прийомом. Поверхня виробів набувала приємного блиску – глянцю. Лискуванням покривали невипалений, висушений до «шкіроподібного» стану посуд.

Лискуванню в більшості випадків повністю піддавалася зовнішня (значно рідше – внутрішня) поверхня столового (миски, кубки, черпаки) та тарного (корчаги) посуду. Іноді, з декоративною метою, лискуванням покривали лише окремі ділянки виробу: вінця, шию, тулуб. Наприклад, вінця черпака зі Стасівського городища [456, рис.3:10] орнаментовано лискованими лініями шириною до 2 мм.

На глиняній поверхні часто робили різьблений, рідше – штампований орнамент, який здебільшого заповнювали білою, іноді – червоною пастами. Цей орнамент різко виділявся на чорному лискованому фоні, був естетично привабливим. Тому можна не погодитися з Іваном Щегельським, який стверджує, що лискування кераміки набуло декоративного змісту лише за часів черняхівської культури [537, с.13]. Тим більше, як уже говорилося, у скіфський час найчастіше лискували зовнішню поверхню посуду, яка найперше впадала в око.

Іван Щегельський провів експериментальні дослідження з надання глиняному посуду блиску. Він встановив, що лискування могло здійснюватися після того, як кераміка трохи підсохне (кілька годин гарної погоди), щоб не деформувати стінок. Процес лискування проходив у два етапи:

Перший – попередній. Після формування виробу його стінки обстругували, вирівнювали, вигладжували. Потім їх могли зволожувати водою і за допомогою кам'яного лощила загладжували круговими рухами руки, у результаті чого на поверхні утворювалася напіврідка консистенція, яку втирали в ямки та пори на стінках глиняних виробів. Поверхня ставала рівною і була готова до безпосереднього лискування [537, с.13].

Другий етап – лискування. Після повного висихання й затвердіння стінок їх знову злегка зволожували водою або олією, оскільки на сухій поверхні під час лискування міг місцями випадати і руйнуватися поверхневий шар. Намащення олією розм'якшувало верхні шари стінок і запобігало налипанню глини на лощило, а також задиранню й затягуванню поверхні. Перевагу надавали саме олії, бо після зволоження нею стінок посуду їх поверхня не розтріскувалася, а лощило не залишало слідів. Іван Щегельський припустив, що застосовували лляну, конопляну або лопухову олію [537, с.22].

Дійсно, у скіфський час лісостепові землеробсько-скотарські племена вирощували льон та коноплі, хоча, на нашу думку, не в такій кількості, щоб широко використовувати олію з цих рослин для лискування глиняного посуду, яке в VII – VI ст. до н.е. набуло на згаданій території значного розповсюдження. Крім того, залишається недоведеним і те, чи знали лісостепові племена скіфського часу технологію виробництва олії з конопель, льону або лопуха.

Під час експериментальних досліджень, проведених Галиною Коробковою, з'ясовано, що лискування здійснювалося по підсушеній поверхні посуду. Утворений під час тертя пил гончарі могли знімати шкірою чи хутром, якими додатково терли поверхню, щоб надати блиску [413, с.204].

На основі етнографічних спостережень автора можна говорити про те, що лискування у скіфський час здійснювали без використання жирів, за допомогою лише лощила. Під час випалювання кераміки глянець закріплювався.

Отже, можна зазначити, що:

1. Під час експериментальних досліджень автор з'ясував, що лискувати стінки виробів потрібно після їх часткового підсихання, щоб не деформувати поверхню. Спочатку стінки лискують для того, щоб усунути нерівності, вдавити неорганічні домішки (шамот, жорству, пісок), а потім уже полірують для надання поверхні блиску.

2. Лискування залежало від фізико-хімічного складу глини та її властивостей. Між формувальною масою, її якістю і лискуванням також існує певний зв'язок. Якщо глина погано перемішана, і в ній багато природних та штучних домішок або частинки цих домішок великі, це не

дає можливості лискувати посуд, навіть якщо такою домішкою є пісок з розмірами зерен від 0,1 до 1 мм. унаслідок цього відбувалося виривання піщинок, які дряпали поверхню. Зокрема, це траплялося, коли посуд перед лискуванням тривалий час сушився. Так само поводили себе шамот чи жорства. Тому, щоб цього уникнути, виріб покривали ангобом.

3. Лискований посуд (черпаки, кубки, рідше – миски та корчаги) був поширений у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі в VII – VI ст. до н.е. На пам'ятках ворсклинської групи загальна кількість посуду, під час виготовлення якого лискування поєднували з чорнінням, досягала 20-30% від загальної кількості кераміки (поселення Шевченки-1, Снопове-1, Мачухи-1, Диканька-1 та інші).

4. Лискуванням не лише надавали виробам естетичних властивостей, а й ущільнювали, зміцнювали зовнішні шари глиняного посуду, унаслідок чого зменшувалася вологопроникність. До того ж воно запобігає розтріскуванню виробів під час сушіння та випалювання.

2.5.5. Чорніння

Ця операція пов'язана з наданням поверхням виробів чорного кольору. В такий спосіб у ранньоскіфський час обробляли миски, корчаги, черпаки, кубки. Вироби ставали не тільки красивішими, а й міцнішими. Нерідко чорніння поєднували з ангобуванням і лискуванням, тоді лискована кераміка набувала чорного глянцю. Автор помітив, що чорніння як самостійний вид обробки поверхні посуду на території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя продовжує існувати й у V ст. до н.е. (Глинське городище, Глинське селище та інші), хоча у цей період гончарі перестали використовувати ангобування й лискування.

Слід зауважити, що посуд, який носить назви «димлений» чи «синій», здебільшого сірого, сіро-чорного або чорного кольору, виготовляється в Україні здавна й до нині. За етнографічними даними, у тому числі й спостереженнями автора, ще в XIX – наприкінці XX ст. у північних районах Полтавщини, в Сумщині, Чернігівщині та на інших територіях часто перевагу віддавали саме йому, а не виробам червоного кольору. Р. Розенфельдт, очевидно, базуючись на етнографічних спостереженнях, вважав, що в лискованому посуді чорного кольору повільніше скисали продукти, особливо молочні [393, с.30].

Існує кілька думок про чорніння давньої кераміки. Так М. Рабинович, на основіетнографічних давніх, стверджував, що на кінцевому етапі випалювання, коли посуд розжарився, у піч закладали смолисте паливо, а саму піч герметично замазували глиною. Дрова і смола диміли, поглинаючи кисень і забираючи його із глини. Двоокис заліза перетво-

рювався в закис заліза. Іноді залізо могло виділятися у вигляді металу, тобто йшов процес металізації. Також виділявся чистий вуглець у вигляді графіту, який осідав на поверхні посуду [386, с.71].

М. Воєводський вважав, що через брак кисню в печі не відбувається повне згоряння палива, й у глиняні пори проникає смолистий дим, який забарвлює кераміку в чорний чи сіро-чорний колір [66, с.137-145].

Базуючись на сучасних дослідженнях, Ігор Болдін доводить, що закис заліза є нестійкою сполукою, легко окислюється на повітрі під дією атмосферного кисню, перетворюючись знову в двоокис. Тому ні закис заліза, ні кристалічне залізо не зможуть зафарбувати кераміку в чорний колір.

Під час чорніння кераміки йде процес відновлювання двоокису заліза до оксиду заліза. Ця сполука дає чорний колір у тому випадку, якщо складає не менше 18% від усієї маси. Вона досить стійка й окисляється за температури вище 180° С [51, с.3-5].

За етнографічними даними, чорніння досягали шляхом обробки розжареної чи гарячої поверхні виробів органічними речовинами. Чорніння могло здійснюватися опусканням – «обварюванням» – щойно витягнутого із вогню виробу в борошняний відвар. Таким способом «обварювали» зарубинецькі миски [313, с.90], а також горщики у більш пізні часи [40, с.216-217]. Обгоріла органіка закривала глиняні пори, що призводило до зменшення вологопроникності стінок. Посуд ставав однотонним, а не плямистим, як від вигорання окислів заліза та нерівномірного випалювання стінок кераміки в багатті.

Існує думка, що в інших археологічних культурах посуд, який чорнили, під час випалювання заривали в листя або полову злакових, де без доступу повітря відбувався відновлювальний процес [288, с.559]. На жаль, технологію процесу чорніння, здійснюваного у скіфський час, з'ясувати не вдалося.

Борис Шрамко доводить, що такий посуд виготовляли у безкисневому режимі (цей режим називають – відновлювальним) у спеціальних печах-горнах. На останньому етапі вкидали дрова, які дають сильний дим, і закривали отвір, щоб не допустити кисню. На поверхні посуду відкладався вуглець, який і надавав йому чорного кольору [499, с.113]. Наприклад, для досягнення чорного кольору стінок кераміки сучасні гончарі застосовують дрова з осики, сосни, вільхи тощо (етнографічні спостереження автора).

Із твердженням Бориса Шрамка не можна погодитися, тому що зустрічаються уламки посуду VII – VI ст. до н.е. (селища Мачухи-1, Шевченки-1, Валахи-2, Західне Більське городище та інші), один бік якого був чорного кольору, інший – коричневого. Спеціальні печі для

випалювання посуду зафіксовано лише на Східному Більському, Книшівському, Полковомикитівському городищах, а таку кераміку виготовляли повсюдно на поселеннях.

Автор експериментально перевірив версію про те, що чорніння могло здійснюватися перед випалюванням. Задля цього у стінки посуду втирали тваринні жири або олію. Встановлено, що під час випалювання в окислювальному середовищі глиняна поверхня чорніла не повністю. Пізніше, за тривалого перебування посуду у вогні, органіка вигоряла і колір виробу від доступу кисню ставав світлішим.

Таким чином:

1. Чорніння зафіксоване на всіх пам'ятках даного регіону, що датуються VII – V ст. до н.е., включаючи Посулля та Попсілля.

2. На думку автора, чорніння здійснювалося шляхом обробки розжарених стінок посуду органічними речовинами, одразу після випалювання. Можливо, це пов'язано із посудом, одна зі сторін якого чорного кольору, інша – коричневого.

3. Кількість видів чорного посуду в другій половині VI ст. до н.е. зменшилася. Саме в цей час перестали існувати кубки, черпаки та частина інших видів столового посуду, які часто мали чорний колір. У V ст. продовжували чорнити горщики та корчаги.

2.6. Повітряне сушіння

Метою повітряного сушіння є видалення вологи шляхом її випаровування із сирих глиняних виробів і надання їм механічної міцності для проведення з ними наступних операцій:

1) прикріплення окремих деталей, наприклад, ручок; у великих посудин (корчаги або горщики) стінки могли робитися в кілька етапів, коли до підсушеної частини доліплювали наступну);

2) декорування (нанесення проколів, наколів, вдавлень, ритування, лискування);

3) транспортування до випалювальних пристроїв;

4) сушіння здійснювалося з метою підготовки виробів до випалювання.

Як відомо, в глинах та глиняних виробах виділяють три види зв'язаної води, яка в них знаходиться:

1) хімічно зв'язана, яка входить до складу кристалічної решітки мінералу-глини – $AL_2O_3 \cdot SiO_2 \cdot H_2O$; вона виділяється за високої температури;

2) механічно зв'язана або вільна вода, яка заповнює простір між порами та капілярами;

3) фізико-хімічна, що оточує частинки глини, значна кількість якої додається під час приготування пластичної глиняної маси [565, s.173].

З виділенням вільної та адсорбованої води відбувається зближення між частинками матеріалу, який висушується, що призводить до зменшення початкових розмірів виробів на 8-12%. Тривалість та швидкість сушіння залежать не від кількості води у виробі, а від температури та відносної вологості повітря, швидкості руху його над виробом, а ще від фізико-хімічних властивостей формувальної маси, розміру глиняних частин, товщини стінок [478, с.97]. Тому, чим температура вища й нижча відносна вологість повітря, чим енергійніше відбувається його заміна, тим енергійніше й більше виділяється води, а отже, швидше сушиться посуд. Сушіння, якщо його не переривати, триває доти, доки не настає рівновага вологості у виробі і в оточуючому середовищі [4, с.79]. Коли ця рівновага порушується, то річ або віддає вологу (на спекотному сухому повітрі), або вбирає її (під час дощів, туманів). За високої вологості повітря швидкість висихання кераміки сповільнюється. У дощову пору року, ранньої весни та пізньої осені посуд сушити доводилося значно довше.

Найкраще сушіння відбувалося в суху вітряну погоду в закритому від протягів приміщенні. Його тривалість, яка залежала не тільки від погодних умов, а й від розмірів виробів, могла складати від трьох-чотирьох до семи-десяти днів. Це підтверджено експериментально археологічною експедицією Воронезького університету [31, с.170]. Сушіння могло здійснюватися й надворі, але посуд мав бути захищеним від протягів і прямих сонячних променів.

Добре висушені глиняні вироби витримують прискорене підвищення температури в початковий період випалювання [478, с.95]. Особливо це важливо під час випалювання кераміки на вогнищах, де досить важко регулювати температуру. При цьому ще зменшується витрата палива, яке йшло б на випаровування води.

У процесі сушіння можуть виявлятися основні технологічні прорахунки та недоліки в підготовці глиняної сировини та формуванні з неї посуду. Неправильне сушіння кераміки викликало деформацію, тріщини, що призводили до збільшення відсотка пошкоджених виробів. Дефекти з'являлися і внаслідок неоднакового висихання зовнішніх і внутрішніх шарів. Виявлені бракові вироби могли замочувати водою, перетворюючи на пластичну масу, з якої виготовляли новий посуд. До цього вдаються й сучасні гончарі. Невеликі тріщини майстри затирали чи замазували рідкою глиною. Посуд із незначними тріщинами знайдено на багатьох поселеннях і курганних могильниках басейнів рік Сула,

Псел, Ворскла, проте важко визначити, коли саме сталося розтріскування – під час сушіння чи під час випалювання.

Чиста глина дуже пластична. Вона має велику усадку під час сушіння та випалювання. Посуд з неї не виготовлявся. Тому в глину додавали домішки, які регулювали пластичність і покращували процеси сушіння й випалювання, а також техніко-експлуатаційні характеристики глиняних виробів. Як уже зазначалося, уведення в якості домішок малопластичних глин, а також шамоту, піску, жорстви й органіки призводило до зменшення тривалості сушіння та запобігало деформаціям під час усадки виробів при сушінні та термічній обробці. Крім того, домішки прискорювали і покращували процес сушіння.

Майже всі глини, у тому числі й масні, чутливі до протягів і нерівномірного нагрівання. Під час експериментальних досліджень автор виявив, що на вітрі й під дією променів сонця стінки посуду досить швидко тріскалися. Дно при цьому вкривалося тріщинами дещо пізніше. На морозі вода в порах, капілярах виробів, замерзаючи, розривала стінки й, передовсім, денця (повздовжні тріщини), де зосереджувалося найбільше вологи.

У товстих стінках тріщини виникають частіше, а тонкостінні вироби швидше деформуються, що нерідко призводить до їх розривів. Усе це повинні були брати до уваги тогочасні гончарі й дбайливо ставитися до сушіння – передостаннього етапу гончарного виробничого процесу. Так, товщина стінок горщиків, мисок, черпаків, глеків тощо становила на той час 0,3-1,4 см, найчастіше – 0,7-0,8 см.

Як відомо, сушіння залежить від складу формувальної маси, її пластичності й розміру глиняних частинок у ній [4, с.79]. Найбільш нерівномірно відбувалася усадка на тих частинах гончарних виробів, які найбільше обвітрювалися. Це зафіксовано в місцях приєднання до глиняних виробів дрібних деталей (ручок, валиків, наліпів, відростків тощо). Напевно, в досліджуваний період, як і нині, гончарі прикривали верх посуду під час сушіння мокрими ганчірками, а в складних за формою виробів (черпаки, кухлі) мокрою тканиною обгортали ще й ручки.

Особливо ж ретельно слідкували за виробами, коли їх інтенсивне висихання проходило під час вітру чи за високої температури повітря. Загалом же в будь-який час для кожної глиняної маси необхідно було підбирати відповідний режим сушіння. Це характерно для різних технологічних рецептів формувальної суміші, з якої робили глиняні вироби у скіфський час. Для запобігання розриванню й деформації його сушили повільно, протягом тривалого часу, під час перевертаючи для рівномірного висихання [139, с.54; 121, с.29].

Опалювані житлові приміщення скіфського часу були невеликих розмірів. Наприклад, житла Книшівського та Східного Більського городищ мали здебільшого 9-25 кв. м й складалися з однієї кімнати [87, с.57-63; 499, с.43, 52, 56]. Тому тогочасні гончарі мусили зважати й на те, що значну кількість посуду розмістити в них для сушіння вони не могли. До того ж, треба було уникати постійних протягів. Крім того, глиняні вироби до випалювання були дуже ламкими, тому в тісному приміщенні їх не тільки було важко висушити, а й легко зруйнувати. Зважаючи на це, посуд могли сушити в господарських спорудах або надворі.

Термічне сушіння у скіфську добу невідоме, бо його важко виявити під час розкопок. Його археологічно зафіксовано лише в печах, знайдених на поселеннях трипільської культури [23, с.71]. Очевидно, певну частину глиняного посуду в скіфський час випалювали в печах, які були широко розповсюджені на поселеннях, тому можна припустити, що для прискорення процесу виготовлення він міг піддаватися термічному сушінню. Так, у Росії, за етнографічними даними, ще на початку XX ст. здійснювали сушіння глиняних виробів у протопленій печі [47, с.54].

Таким чином:

1. Основним завданням сушіння було видалення з глиняних виробів вологи. Добре висушений посуд витримував прискорене підвищення температури під час випалювання. Це було дуже важливо оскільки більшість виробів випалювали в багатті, де важко регулювати температуру.

2. Сушіння посуду в скіфський час залежало від сприятливих погодних умов і здійснювалося переважно в теплу пору року (травень – вересень). Беручи до уваги сказане вище, можна стверджувати, що заняття гончарством мало сезонний характер і не виходило за рамки домашнього виробництва.

2.7. Випалювання посуду

Випалювання – одна з головних операцій у виготовленні посуду, яка закріплювала його форму, надавала міцності, перетворювала на новий штучний кам'яноподібний матеріал, який був готовий для використання. Випалювання – незворотний процес: якщо після сушіння глиняний виріб ще можна розмочити (формувальну масу, з якої він зроблений, перевести в пластичний стан), то після випалювання (близько 500° С) глина стає іншим матеріалом, що змінює свою питому масу, пористість тощо. Саме виникнення гончарства пов'язане з освоєнням людиною нової технології, в основі якої лежить термічна обробка глини шляхом фізико-хімічних перетворень у новий штучний матеріал – кераміку.

2.7.1. Типи теплотехнічних споруд, у яких випалювали посуд

Питання випалювання посуду епохи раннього заліза і, зокрема, скіфського часу, цікаве й малодосліджене.

Автор важає, що термічна обробка глиняних виробів упродовж VII – початку III ст. до н.е. здійснювалася в різних умовах:

1) на вогнищі, що знаходилося на денній поверхні, а можливо, і в неглибоких ямах;

2) у звичайних печах для приготування їжі й обігрівання житла чи пристосованих, із збільшеним внутрішнім корисним об'ємом;

3) у печах спеціальної конструкції.

Під час розкопок важко зафіксувати сліди випалювання посуду у вогнищі. Базуючись на археологічних та етнографічних даних, можна стверджувати, що таке вогнище розкладалося просто на землі. Розміри майданчиків залежали від чисельності випалюваних виробів. Поки що не з'ясовано, скільки виробів випалювали в багаттях у скіфський час.

Деякі дослідники вважають, що так звані попелища зі значною кількістю попелу можуть свідчити про випалювання посуду на спеціальних майданчиках [47, с.15-19]. Щодо попелищ скіфського часу, цієї думки дотримується Володимир Білозор. Він, спираючись на археологічні та етнографічні дані, пов'язує існування деяких попелищ із процесом виготовлення лискованої кераміки чорного кольору. Володимир Білозор припускає, що на спеціальному майданчику, виготовленому з глини (товщина 0,1-0,2 м), випалювали посуд. Кераміці надавали чорного кольору під час випалювання, обкладаючи її сухим кізяком, великою кількістю попелу та черепками [36].

Попелища поширені на поселеннях Поворскля, в його середній і нижній течіях, на лівих притоках Псла. Це селища Довжик-1, Геюсів Яр, Опішне-10, Діброва-1, Олефірщина-1, Диканька-1, Снопове-1, Шевченки-1, 3, Стасівське, Західне й Велике Більські городища та інші. Одне попелище відоме на Книшівському городищі.

Петро Гавриш заперечив припущення Володимира Білозора, стверджуючи, що культурні нашарування на попелищах Західного Більського городища не можна пов'язати з виробничою діяльністю (випалювання кераміки, металургія) мешканців городищ чи селищ [96, с.72]. Під час розкопок Світлани Бессонової та Сергія Скорого центрального попелища на Мотронинському городищі випалювання посуду не зафіксовано. Попелище, на їхню думку, було місцем відправлення релігійних культів [31; 32].

Багаторічні розкопки (Василь Городцов, Михайло Рудинський, Борис Граков, Борис Шрамко, Владислав Андрієнко, Ірина Шрамко, Петро Гав-

риш) поселень скіфського часу (Західне Більське городище, Мачухи-1, Пожарна Балка-2 та інші) поки що не дали підтвердження гіпотези, що попелища якимось чином пов'язані з випалюванням посуду. Можливо, на це досі мало звертали уваги. У будь-якому випадку подальші розкопки попелищ вимагають більш уважного підходу до цього питання.

Час, за який кераміка випалювалась у багатті, важко встановити. Зважаючи на різнокольоровий злам стінок посуду, можна припустити, що це був короткочасний процес. Всередині стінки мали чорний колір. Це підтверджено й етнографічними даними. Так, в африканських племен випалювання могло тривати 20 хвилин, хоча нерідко сягало 10-12 годин або й двох діб [557, s.227].

У багаттях досягали необхідної для випалювання глиняних виробів температури. Так, два заміри температури у вогнищах, зроблені Еді Сайко за допомогою пірометрів, показали 650-700° С та 700-750° С. Дослідниця припускає, що локальні температури в багатті були вищими, особливо при відрегульованих прийомах випалювання [403, с.139].

На базі археологічних експедицій ученими Воронезького університету проведено експериментальні дослідження з моделювання процесів випалювання в багатті. Простежено, що у відкритому багатті через 0,5 години після того, як розгорілися дрова, температура становила 800° С і більше, залежно від палива. Але вона могла триматися недовго, лише 20-40 хвилин, а потім потрібно знову було додавати паливо. Крім того, посуд слід було присипати деревним вугіллям, щоб на ньому не було тріщин [28, с.171]. Це додатково підтверджує, що посуд у скіфський час випалювався без температурної витримки і недовгий проміжок часу – 20-40 хвилин.

Температурний режим і навіть середовище (окисне або відновне) у різних частинах багаття могли бути нерівномірними. Так само нерівномірно випалювався посуд, особливо великий, з різною товщиною стінок та дна. Тому для його поверхні характерна досить виражена плямистість різних відтінків. Плями коричневого, жовтого, сірого, чорного кольорів саме й пов'язані, крім ступеня озалізненості глин, з нерівномірним розподіленням тепла. Це підтверджено під час експериментів, проведених експедицією під керівництвом Галини Коробкової [412, с.221]. Аналогічні експерименти здійснив автор на базі археологічних експедицій Центру охорони та досліджень пам'яток археології та в Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України.

Посуд було зручніше випалювати не на відкритих майданчиках, а у неглибоких ямах, діаметром більше 1 м і глибиною дещо більше висоти посуду. Кераміка випалювалася за невисокої температури; по краях ями – у окисному, а всередині – у відновному середовищі [28, с.171].

Процес випалювання в ямі проходив краще порівняно з випалюванням на поверхні ґрунту. Гончарі менше залежали від вітру. Можливо, це здійснювалося з метою протипожежної безпеки, зважаючи на густоту заселення поселень та матеріал (дерево, солома), з якого споруджували житлові та господарські будівлі.

За повідомленнями Алли Моруженко, яму для випалювання кераміки було виявлено на Лихачівському селищі. Її розміри: глибина – 1,45 м від денної поверхні, діаметр – 1,3х1,5 м. На її дні знаходився шар деревного вугілля і частини якоїсь глиняної конструкції: можливо, яму було обмазано глиною, або це – залишки пічки. Як зауважила автор розкопок, усе це було перекрите великою кількістю фрагментів кераміки, багато з яких мали оплавлену чи пористу поверхню, або ж були деформовані. Дослідниця визначила, що уламки належали двом глечикам, горщику та мисці. На основі ретельного огляду знахідки Алла Моруженко дійшла до висновку, що дана яма мала виробниче призначення. Унаслідок порушення технології випалювання, коли вироби були погано висушені, а ймовірніше, температура була вищою за норму й стрімко зростала, стінки посуду деформувалися та розтріскувалися [581, с.9]. Проте щодо цього припущення можна висловити деякий сумнів. Досить велика глибина ями могла не дозволити випалювати в ній посуд, оскільки там майже не було тяги й погано надходило свіже повітря. Подібні залишки печі та деформовані й розтріскані від високих температур уламки кераміки виявлено в одній із ям Глинського селища (урочище Гуринівщина-Спаське) [149, с.230-238] (мал.33-35).

У кожній оселі тогочасних жителів, де була піч для приготування їжі та обігрівання приміщення, могла випалюватися й кераміка. Крім того, такі печі могли знаходитися не в приміщенні, а надворі. Їх середні розміри – 0,5х0,5 м. Так, у житлах Книшівського городища виявлено печі

Мал.33. Розвал горщика зі слідами браку. Глина, ліплення. Глинське селище (урочище Гуринівщина-Спаське). Полтавщина. Кінець VI – V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка 1999 року. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–198/200. Фото Анатолія Гейка

Мал.34. Поверхня горщика зі слідами браку.
Глина, ліплення. Глинське селище (урочище Гуринівщина-Спаське). Полтавщина. Кінець VI – V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка 1999 року. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ». Фото Анатолія Гейка

збільшених розмірів (1,3х0,65 м), які мали передпічну та підпічну ями. Іноді надвірні печі обкладали череп'ям, щоб вони довше й краще тримали температуру. Біля таких печей виявлено уламки кераміки – браку з ознаками крихкотілості стінок [87, с.62].

Надвірні печі зі склепінням та розміром череня 0,7х0,9 м, а також із передпічною ямою використовували, як зазначає Петро Гавриш, не тільки для приготування їжі, а й для випалювання посуду та кераміки виробничого призначення [91, с.63-64] (мал.36).

Печі спеціальної конструкції для випалювання глиняних виробів являли собою однокамерну технічну споруду, що мала постійне перекриття над внутрішнім об'ємом самої камери. У такій камері одночасно згоряло паливо й випалювався посуд. Перед випалюванням посуд ставили на дрова. Ймовірно, їх клали і між посудом, а тріски – навіть усередину.

Неважко побачити спільні риси між такими спеціалізованими спорудами та простими печами для обігрівання й приготування їжі. Відмінність між ними лише в розмірах. Тобто, можна припустити, що виникнення гончарних печей пов'язане із хатніми чи надвірними печами. Еді Сайко

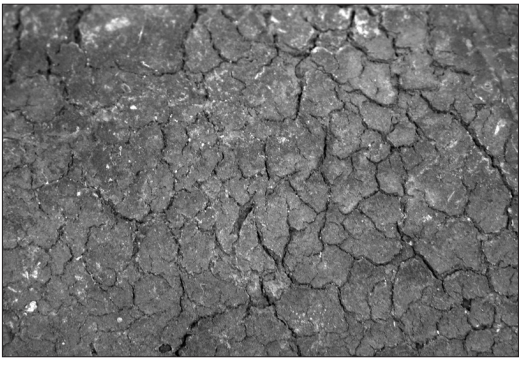

Мал.35. Поверхня горщика зі слідами браку.
Глина, ліплення. Глинське селище (урочище Гуринівщина-Спаське). Полтавщина. Кінець VI – V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка 1999 року. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ». Фото Анатолія Гейка

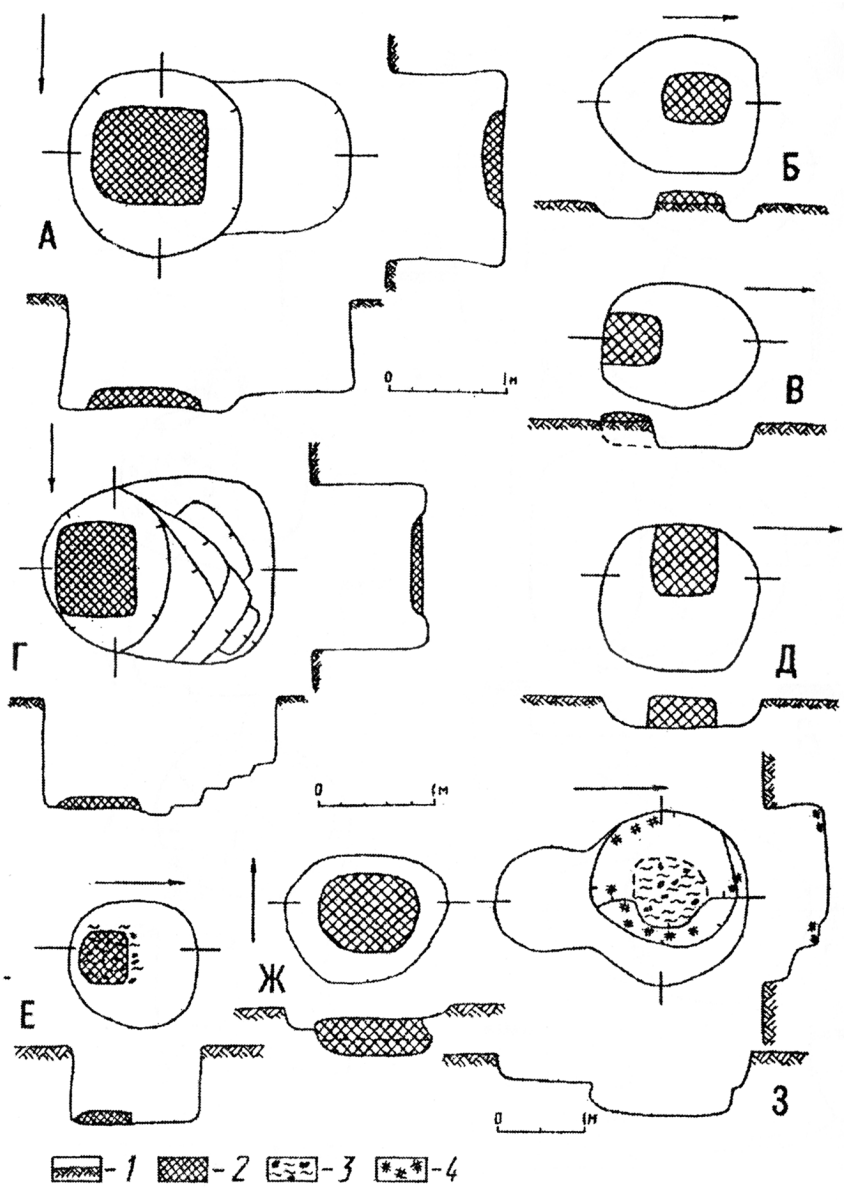

Мал.36. Печі з припічними ямами. Книшівське городище. Полтавщина. Розкопки Петра Гавриша. Малюнок Петра Гавриша [95, рис.XV]

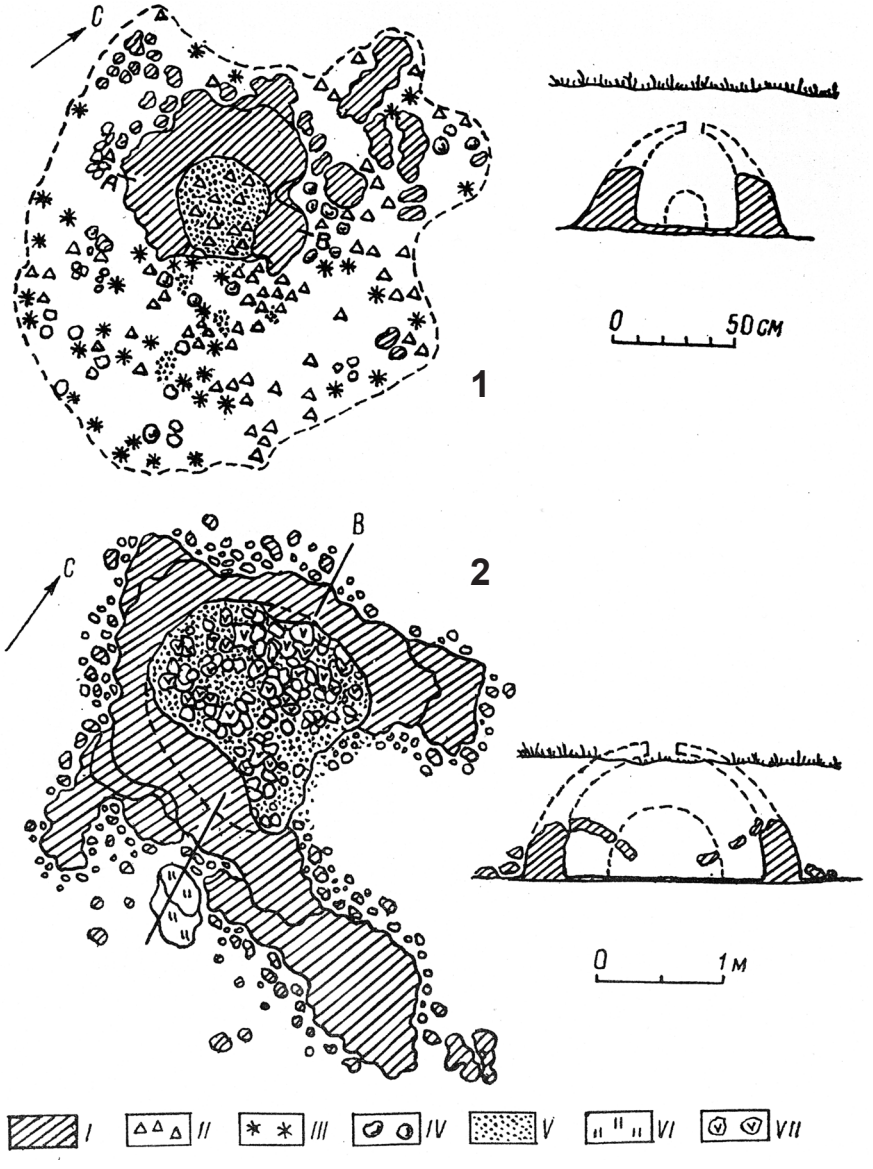

Мал.37. План та реконструкція бронзоплавильної (1) **та гончарної** (2) **печей**. Східне Більське городище. Полтавщина. VI – V ст. до н.е. Розкопки Бориса Шрамка [499, рис.53]

також пов'язує виникнення на Стародавньому Сході перших гончарних горнів із печами для випікання хліба [404, с.87].

Подібну піч знайдено на Східному укріпленні Більського городища (мал.37). За характеристикою Бориса Шрамка, це проста піч зі зводом, який було виліплено на каркасі з товстих прутів. Її черінь мав форму неправильного овалу, розмірами 1,55х1,7 м. Реконструйована загальна висота теплотехнічної споруди – понад 1 м. Судячи з розмірів печі і фрагментів кераміки, у ній випалювали близько 10-12 горщиків одночасно (щоправда, автор не вказав їх розміри). Борис Шрамко датував піч IV ст. до н.е. [499, с.113, рис.53:2]. На основі стратиграфічних спостережень Денис Гречко відніс цю піч до V ст. до н.е. [169, с.10].

Подібну гончарну піч було виявлено на городищі біля с. Полкова Микитівка. Її використовували й для цементації залізних заготовок у глиняних горщиках та для нагрівання бронзових сплавів [242, с.116; 334, с.35].

Цікавими знахідками, на думку Бориса Шрамка, є залишки двох гончарних печей на селищі скіфського часу біля станції Липовий Гай (правий берег ріки Уди, басейн Сіверського Дінця). Вони знаходилися на південній околиці пам’ятки, на відстані 8,3 м одна від одної. Це свідчить, що дану ділянку поселення було відведено під господарські технічні споруди. Печі було вирізано в материковому суглинку, їх стіни і склепіння обмазано більш масною глиною. Дно першої, яка краще збереглася, було овальне, нерівне, біля країв підвищувалося на 5-8 см і утворювало кільцевий виступ шириною 0,2 м. Діаметр першої теплотехнічної споруди – 1,70-1,85 м, другої – 1,32 м. Висота реконструйованої центральної частини: першої печі була 0,85-0,9 м, другої – 0,8 м. Піч №1 у нижній частині мала нішу шириною 0,5-0,6 м і висотою до 0,65 м. Зі східного боку до печі приєднувалася яма, очевидно, передпічна, глибиною 0,95 м. Її розміри 0,95х0,55 м. Біля західного боку печі №2 також виявлено погано збережену яму шириною 0,65 м і глибиною 0,51 м. Дослідники також вважають її передпічною, припускаючи, що саме у таких ямах встановлювали шкіряні міхи для нагнітання повітря у камеру, де випалювався посуд [389, с.167].

Під час розкопок цих теплотехнічних споруд знайдено, крім попелу та деревного вугілля, фрагменти глиняних горщиків, мисок, «жарівні». Частина уламків були браковані (перепалені, з втраченою первісною формою), але, що найцікавіше, у цих печах було виявлено глиняні сопла, щоправда фрагментовані. Вони мали конусоподібну форму. Їх точні розміри визначити не вдалося. Як саме завантажували печі – через верх чи з боку передпічної ями, не встановлено [593, с.13]. Ці технічні

споруди можуть бути датовані V – початком III ст. до н.е., ймовірніше V – IV ст. до н.е.

Для випалювання глиняного посуду сопла не були потрібні, адже й без нагнітання повітря в гончарній печі досягалася необхідна (більше 450-500° С) температура, за якої глина зазнавала незворотних змін. Шкіряні міхи для нагнітання повітря та сопла можна пов'язати з іншими галузями ремесла, якими займалося місцеве населення. Але відсутність на цих об'єктах шматків бронзоливарних чи залізних шлаків та інших знахідок, пов'язаних з металургією заліза чи бронзи, не дозволяє віднести згадані печі до теплотехнічних споруд, пов'язаних з обробкою згаданих металів. Але слід зважати на те, що, можливо, невеликі рятівні розкопки цих двох печей не дозволили виявити такі знахідки. На думку автора, дані споруди були подібні до печей із Полковомикитівського городища й мали багатофункціональне призначення.

Очевидно, два горни з селища Липовий Гай побудували майстри, які займалися добуванням залізної руди чи плавленням бронзи, де сопла і шкіряні міхи потрібні для підвищення температури. Наприклад, на Східній фортеці Більського городища виявлено залишки майстерні з бронзоплавильною піччю. Цікаво, що в стінці з північного боку знайдено конусоподібне заглиблення для установки сопла. Цю майстерню датовано VI ст. до н.е. [499, с.116, рис.53:1]. Бронзоплавильна піч відрізняється від гончарної [499, рис.53:2], знайденої на цьому ж городищі, лише меншими розмірами. Печі для спікання залізної руди виникли раніше. Борис Шрамко на основі численних знахідок із Західної і Східної фортець Більського городища доводить, що населення цих городищ займалося спіканням залізної руди в горнах уже в VII – VI ст. до н.е. [499, с.114-115]. Можливо, під впливом залізодобувних горнів виникли бронзоливарні, а згодом – гончарні печі.

Таким чином, можна стверджувати наступне:

1. Існували два шляхи появи гончарних печей: 1) внаслідок використання місцевими племенами технічних досягнень з видобутку заліза та плавлення бронзи; 2) шляхом збільшення житлових та надвірних печей. Гончарні печі з'явилися пізніше за залізодобувні та бронзоплавильні, і найраніші з них датовано V ст. до н.е. Слід зауважити, що за певних обставин спеціальні печі могли використовувати не тільки для випалювання посуду.

2. Гончарні горни знайдено на городищах (Східне Більське, Полковомикитівське, Книшівське), які були не тільки релігійними, торговельними, а й ремісничими центрами в Лісостепу. У Посуллі таких гончарних печей не виявлено. Можливо, це свідчить не про нижчий рівень

гончарного виробництва, а про недостатню кількість розкопок у даному мікрорегіоні.

3. Випалювання в простих печах або печах зі спеціалізованою конструкцією було потрібне для того, щоб уникнути залежності від погодних умов, зокрема від вітру, який ставав причиною браку на початкових етапах цього процесу. Поступове підвищення температури та підтримка її протягом певного часу сприяли рівномірному випалюванню й температурній витримці виробів.

4. Незважаючи на те, що з V ст. до н.е. існували гончарні печі, більшість посуду випалювали у багаттях та надвірних або хатніх печах.

2.7.2. Температура випалювання посуду

Під час випалювання відбуваються такі складні фізичні й хімічні процеси, які навіть зараз повністю не вивчені. Основні його етапи:

1) нагрівання виробу;

2) витримування температури;

3) охолодження.

На жаль, як саме проходив процес випалювання глиняного посуду у скіфський час, точно встановити не вдалося. Але давній гончар, як і сучасний, щоб виготовити посуд, повинен був добре знати властивості формувальної маси та її складових частин (глини, піску, шамоту, жорстви, органіки), їх поведінку під час сушіння, випалювання, а також температурний режим випалювання. Останнє залежить не тільки від складу формувальної маси, її вологості, а й від форм посуду, товщини його стінок, якості палива та кліматичних умов.

З метою запобігання утворенню тріщин на першому етапі, швидкість нагрівання виробів обмежують; для забезпечення рівномірного прогрівання всіх частин посудин процес підігрівання кераміки ведуть повільно. За температури 80-200° С іде досушування посуду, видалення механічно-зв'язаної та гігроскопічної води. Так, при 80-130° С вона інтенсивно виділяється у вигляді пари. Різке підвищення температури призводило до перетворення внутрішньої води, що залишилася після сушіння, у пару і спричиняло розтріскування стінок та дна виробів. Це могло статися і внаслідок порушення режиму сушіння, коли виріб був недостатньо висушений. Шматочки стінок глиняного посуду, які мали вигляд лусочок, розліталися із характерним звуком, що нагадує вибухи. Це підтверджено автором експериментально під час випалювання виробів у багатті та муфельній печі (мал.38, 39; табл.7). Фрагменти посуду з відшарованими стінками знайдено на Книшівському, Басівському городищах та інших поселеннях Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

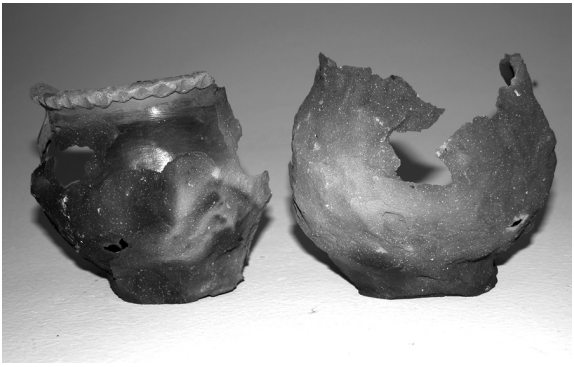

Мал.38. Залишки експериментальних горщиків, що розтріскалися під час випалювання.
Глина, ліплення.
Палеоетнографічна лабораторія Національного музеюзаповідника українського гончарства в Опішному.
Фото Олеся Пошивайла

Дослідники помітили, що за температури 200-600° С вигорає органіка. У цих температурних межах домішки в глині окислюються, частина їх повністю зникає [67, с.51-52]. У температурному інтервалі від 350 і до 900° С проходить видалення хімічно-зв'язаної води. Особливо активно цей процес відбувається за 450-500° С, що призводить до усадки виробу, яка може досягати 15% і залежить від формувальної маси [199, с.156].

Як уже наголошувалося раніше, у глинах, які використовували місцеві племена в VII – на початку III ст. до н.е., знаходиться окис заліза FeO, який за температури 450-700° С переходить в оксид заліза Fe_2O_3. Стінки гончарних виробів унаслідок неоднакового доступу вогню набувають нерівномірного кольору: з'являються червоні, бурі, коричневі плями. Посуд такого забарвлення часто трапляється на пам'ятках даного регіону. Під час експериментальних досліджень за повторних нагрівань до 800-1000° С черепки ставали однотонними – червоного або червоно-коричневого кольору. Деякі фрагменти кераміки з поселень

Мал.39. Шматки експериментальних горщиків, що розтріскалися під час випалювання.
Глина, ліплення.
Палеоетнографічна лабораторія Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
Фото Олеся Пошивайла

скіфського часу (селище Шевченки-1, Книшівське, Східне Більське городища та інші) мають подібне забарвлення. Це може свідчити як про їх тривалу термічну обробку, так і про те, що вони випадково повторно побували у вогні, наприклад, під час пожежі.

Як уже згадувалося раніше, більшість глиняних виробів було випалено без температурної витримки. Свідчення тому – дво- або триколірний злам. При двоколірному внутрішній бік посудини мав чорний або сірий колір, що свідчить про недостатнє нагрівання виробу під час випалювання. Зовнішня поверхня посуду (1-2 мм) ставала жовтою, червоною або червоно-коричневою. При триколірному зламі зовнішня та внутрішня поверхні черепка були більш-менш однорідного забарвлення, на що у свій час звернув увагу Борис Шрамко [594, с.692-693]. Це свідчить, що внутрішній бік стінок посуду також піддавався дії вогню. Тому можна говорити про те, що місцеві гончарі, щоб посуд краще випалився, всередину могли класти тріски чи дрова. В іншому випадку це може свідчити й про довшу температурну витримку, коли полум'я проникало всередину гончарних виробів, що випалювалися.

За температури, вищої 850-900° С, глиняні стінки починали роздуватися, зростала товщина черепка, що призводило до збільшення пористості. Йшов процес деформації посуду (підтверджено автором експериментально). За вищої температури поверхня сучасних виробів також оскловується, пом'якшується і вони втрачають свою форму [304, с.12]. Якщо й далі нагрівати легкоплавкі глини, які використовувалися у скіфський час, вони не витримують температури 1200° С і більше, розплавляючись та оскловуючись завдяки великому вмісту окису заліза, лугів, вапна тощо (підтверджено автором, в Палеоетнографічній лабораторії Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України) під час експериментального нагрівання уламків стінок посуду з селищ Шевченки-1, Мачухи-1, Снопове-1 (таблиця 5).

Борис Шрамко пов'язує появу гончарних фрагментів, які мають пористу поверхню, з використанням горщиків для термічної обробки – цементації залізних виробів. Для надання міцності поверхні залізні заготовки поміщали в горщик із деревним вугіллям, кістками тварин і замазували глиною. Ці горщики ставили в горно чи піч, де витримували за високої температури, а потім розбивали. Глиняні стінки від цього ставали товстими, ніздрюватими, ошлаковувалися та деформувалися [594, с.185-189].

Яскраво-оранжеві плями з'являлися на посуді, виготовленому із залізистих глин, і під впливом високих температур. Поява темних плям пов'язана з тим, що до стінок виробу надходило мало повітря, а саме кисню, тоді як вуглекислого газу внаслідок неповного згорання палива

було багато. Результат цього – утворення під час випалювання відновлювальної атмосфери. Це могло проявлятися й тоді, коли паливо (хмиз, солома тощо) було сирим.

Виникнення більш світлих плям, зазвичай спричинене низькою температурою випалювання, недопалюванням, могло також бути викликаним віддаленістю виробу чи якоїсь його стінки від зон найвищих температур. Підтвердження цього зафіксовано автором і під час польових етнографічних експедицій у відомому гончарному осередку Полтавської області – с. Постав-Муки [573; 586]. Там зустрічаються вироби (глечики, зрідка – горщики) зі світло-рожевою поверхнею порівняно з коричнево-червоними стінками інших виробів. Це було пов'язано із недостатнім випалюванням перших, яке, у свою чергу, було спричинене порушенням технології – зменшенням часу випалювання, відсутністю достатньої кількості палива чи його низькою якістю.

На вогнищі важко стабілізувати й регулювати температуру, тому вона була нерівномірною. Процес горіння залежав від погодних умов – дощу, вітру тощо. Щоб підвищити якість виробів, треба було збільшити час випалювання, але це призводило до більших затрат фізичних зусиль та палива. Густота заселення, особливо на городищах, могла стати причиною того, що кераміку випалювали в домашніх печах і, зважаючи на розміри останніх, невеликими партіями. Це підтверджено етнографічними даними [39, с.32].

З метою протипожежної безпеки посуд могли випалювати на околицях та за межами поселень, хоча поки що це не підтверджено археологічно на пам'ятках скіфського часу басейнів рік Сули, Псла, Ворскли. Як уже зазначалося, випалювальні пристрої виявлено на околиці селища Липовий Гай (басейн Сіверського Дінця). На Марицькому городищі (басейн р. Сейм) зафіксовано випалювання кераміки на відкритому багатті, яке знаходилося за межами укріпленої лінії, на західному схилі плато [383, с.44]. Слід зазначити, що печі виносили на околицю поселення чи за його межі й набагато раніше – ще трипільські майстри-гончарі [196, с.60; 391, с.20].

Дослідники висували здогади про високу температуру (не менше 1000° С), за якої здійснювали випалювання посуду в I тис. до н.е., хоча це і не було науково доведено [70, с.63]. Крім досліджень кераміки із Східної фортеці Більського городища Борисом Шрамком, такі роботи ніхто не проводив. На основі петрографічного методу вчений визначив, що там глиняні вироби випалювали за температури близько 1000° С, оскільки зерна кварцу та польового шпату на час досліджень не зазнали змін. Термічні випробування в муфельній печі кераміки скіфського часу із Люботинського городища (басейн р. Сіверський Донець) вста-

новили, що вона могла випалюватися за температури 800-850° С. При подальшому підвищенні температури товщина черепків збільшувалася, з'являлися тріщини, форма виробів змінювалася – вони деформувалися. Тобто це був брак, який не можна було використовуватися в побуті як повноцінний посуд [594, с.693-694].

Для визначення температури випалювання кераміки скіфського часу проведено експериментальні дослідження, широко описані в науковій літературі [47, с.45-46; 488, с.60]. Ці дослідження використано не тільки для вивчення посуду означеного періоду, а й більш пізнього часу (роменська культура) [145, с.47-48]. У муфельній печі випалювалися шматочки кераміки із інтервалом 50° С. На основі порівняльного аналізу з контрольним зразком, тим самим фрагментом, що не піддавався змінам, визначалася температура випалювання. Якщо за певної температури колір зразка змінювався, це означало, що випалювання відбувалося за нижчої температури [120, с.109; 102, с.207].

Метод визначення температури випалювання глиняних виробів раннього заліза, який використав автор, є досить простим, нетрудомістким і, головне, – він не дорогий, з його допомогою можна обробити великі колекції кераміки. Проте слід визнати, що цей метод не точний. При комплексному дослідженні, коли використовуються інші методи (петрографічний, деріватографічний тощо), що можуть взаємоперевірятися з метою уникнення помилок чи неточностей, дослідники зможуть без похибок визначити температуру випалювання глиняних виробів від найдавніших часів і до наших днів.

Для аналізу було відібрано 153 зразки кераміки VII – початку III ст. до н.е. з поселень Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, а саме: Басівського, Глинського, Свиридівського, Книшівського, Західної фортеці Більського городища, селищ Геюсів Яр, Саранчівка-1, Опішне-10 та інших пам'яток. Для порівняння взято меншу вибірку (16 зразків) кераміки з лісостепових поселень VIII – VI ст. до н.е. Правобережжя Дніпра: Мотронинського городища, поселень біля сіл Орловець, Полуднівка, Чуїха, розташованих на території Черкаської області, а також степової зони (19 зразків) – селище Горіховий Гай (урочище Лиса Гора), що знаходиться в Запорізькій області. Крім матеріалів скіфського часу, було взято кілька уламків посуду, що належали ліпленим лискованим мискам зарубинецької культури та горщикам черняхівської культури, виготовленим на гончарному крузі, із Глинського городища в Посуллі (див. таблицю 2.2). Загальна кількість досліджених зразків становить 172 шт. Використані матеріали здобуто під час розкопок і розвідок Світлани Бессонової, Юрія Болтрика, Надії Гаврилюк, Петра Гавриша, Анатолія Гейка, Галини Ковпаненко, Юрія Лащука.

Переважна більшість досліджених знахідок – стінки горщиків, за ними кількісно йдуть відповідно миски, корчаги, черпаки, кубки. Встановлено, що різниці в їх термообробці немає. Це свідчить про те, що їх випалювали разом, в одних і тих самих умовах, тому в нижче наведеній таблиці вказано загальну кількість досліджуваних фрагментів.

Таблиця 2. Результати дослідження температури випалювання глиняного посуду

Назва поселення, звідки взято кераміку	Температура випалювання						
	450-500° С	500-550° С	550-600° С	600-650° С	650-750° С	750-800° С	Усього
Басівське городище	5	1	2				8
Глинське городище	28	3	7				38
Свиридівське городище	11	8	5	1			25
Книшівське городище	10	1	1	1			13
селище Броварки-1	2			2			4
селище Саранчівка-1	3			1			4
селище Геюсів Яр				2			2
Західна фортеця Більського городища	1	1		1			3
селище Опішне-10	3						3
селище Шевченки-1	7	14		2	1	1	25
селище Мачухи-1	5	1		2	1		9
Мотронинське городище	4						4
городище біля с.Чуїха	2						2
селище біля с.Полуднівка	1	1	1				3
селище Попів Яр	4						4
селище Анатолійова Гора біля с. Орловець	1						1
селище Акрополь біля с. Орловець	2						2
селище Горіховий Гай	12	6	1				19
Глинське городище (зарубинецька культура)	1	1					2
Глинське городище (черняхівська культура)			1		1		2
Усього	102	37	18	12	3	1	173
Відсотки	59%	21,3%	10,4 %	7%	1,7%	0,6%	100%

Як бачимо, у скіфський час ліплений посуд випалювали в межах від 450-500 до 600-650° С, а більше 50% виробів – при 450-500° С. Хоча слід зазначити, що зовнішні, рідше внутрішні стінки (товщиною до 1 мм) усього посуду короткочасно зазнавали вищих температур (близько 650° С і вище). Про це свідчить їх дво- або триколірний злам.

Два досліджувані уламки посуду скіфського часу із селищ Шевченки-1 та Мачухи-1 мають однотонно-червоний колір на зламі. Це свідчить про те, що їх піддавали високій термічній обробці, можливо, довгий час випалювали за температури 650-800° С, якої досягали шляхом повторного випадкового попадання знахідки у вогонь або довготривалої температурної витримки. На це звертав увагу Олександр Бобринський під час дослідження кераміки, що походила з пам'яток більш пізніх археологічних культур [46, с.14]. Такі уламки трапилися під час розкопок і на Глинському городищі та інших поселеннях.

Для порівняння та підтвердження ефективності використання цих експериментальних досліджень автор проаналізував кераміку інших археологічних культур – зарубинецької та черняхівської, – температура випалювання яких уже відома. Лисковані чорного кольору миски зарубинецької культури з Глинського городища випалювали за 450-550° С. Це не суперечить даним Наталі Дубицької, яка використала петрографічний метод для з'ясування термічної обробки аналогічної кераміки з пам'яток зарубинецької культури в Білорусі. Вона визначила, що на селищі Абідня випалювання посуду проходило в діапазоні 500-550–700° С [182, с.115-116]. Для городища Чаплин ці цифри становлять 500-550–850° С [181, с.60], на селищі Дражня – до 600-650° С [184, с.64]. Відомий дослідник зарубинецької культури Євген Максимов також писав, що термообробку посуду в досліджуваний ним період здійснювали за температури 600° С [313, с.90]. Пізніше він висловив думку, що кухонний посуд випалювали за температури 800-850° С, а столовий, до якого належать миски, – за дещо нижчої [312, с.77].

Гончарний посуд черняхівської культури з Глинського городища було випалено за температури 550-600–700° С. Давно визначено, що середня температура випалювання кераміки сірого кольору в цей час у середньому була близькою до 600° С [35, с.125].

За температури вище 800-850° С поверхня глиняних виробів починала тріскатися, роздуватися, деформуватися. Сліди браку виявлено на черепках із Басівського та Книшівського городищ. Із поселення Шевченки-1 походить фрагмент горщика, випаленого за 750-800° С, що наближається до браку. Він має розсипчасту, крихку структуру, унаслідок перепалення. Тому не можна погодитися з думкою Бориса Шрамка про те, що кераміка скіфського часу випалювалася лише в інтервалі

750-850° С. Він стверджував, що глиняний посуд з більш низькою температурою випалювання (менше 750° С) був неміцним і крихкотілим [594, с.693].

Підтвердженням того, що кераміка, випалена за дещо нижчих температур, широко використовувалася в побуті та задовольняла потреби місцевого землеробсько-скотарського населення, стали згадані експериментальні дослідження [147]. Борис Шрамко припустив, що температура випалювання могла бути вищою, коли гончарі готували формувальну масу з вогнетривких глин та опіснюючих домішок (поселення Островерхівка, басейн Сіверського Дінця). Можливо, під час інших досліджень температури випалювання, де буде залучено більшу вибірку кераміки з пам'яток скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, це буде доведено і для гончарних виробів з поселень басейнів рік Сули, Псла, Ворскли.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що:

1. Температурний режим випалювання кераміки в лісостепових городищах та селищах раннього залізного віку мав температурні межі 450-500–600-650° С. Такої температури можна досягти й у звичайному вогнищі.

2. Глиняний посуд у скіфський час випалювали головним чином у багаттях або печах, які використовували також для приготування їжі та обігрівання житла. Його випалювали переважно без температурної витримки, недовгий час, за низьких температур, що ще раз свідчить про домашній характер гончарства. Підтвердженням цього є різнобарвність зламу черепків. Про це говорить і наявність у стінках посуду залишків органіки (гній, полова, зерна злакових тощо) або їх неоплавлені відбитки, які добре видно неозброєним оком чи під мікроскопом. Незважаючи на те, що глиняні вироби в досліджуваний час випалювали за відносно низьких температур, їх використовували в побуті.

3. Спеціального режиму випалювання посуду за високих температур треба було дотримуватися під час використання гончарних печей. Їх виявлено на Більському, Книшівському та Полковомикитівському городищах – важливих економічних, політичних, торгових центрах скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Цілком очевидно, що гончарні печі існували й на менш важливих городищах чи селищах. Але слідом за Еді Сайко можна стверджувати, що «лише певний економічний потенціал і загальний виробничий рівень обумовили необхідність і забезпечили можливість появи і розвитку спеціалізованого обладнання, що забезпечувало нову технологічну базу важливої ланки технологічного процесу – виготовлення кераміки» [403, с.142].

4. Спеціалізовані печі для випалювання кераміки виникли саме у V ст. до н.е., коли господарство, а разом з тим і гончарство землеробсько-скотарських племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя досягли найвищого рівня розвитку. Саме в цей час соціально-екномічний розвиток місцевих племен набув найбільшого піднесення.

5. Поява в лісостепових племен скіфського часу спеціалізованих гончарних печей свідчить про початок масового виготовлення глиняного посуду, коли відбувся перехід від домашнього виробництва до ремесла.

6. У скіфський час місцеві племена стояли на початковому етапі використання печей як спеціального обладнання. Лише значно пізніше, а саме у черняхівській культурі, у даному регіоні широкого розповсюдження набули більш прогресивні двокамерні горни для випалювання посуду.

2.8. Обробка органічними речовинами

Етнографічні дані засвідчують, що якість уже випаленого посуду виробники могли поліпшити шляхом обмивання його молоком, водою із розведеним у ній житнім борошном, а також натирання салом чи лікарськими травами (чистотілом, парилом, чебрецем тощо). Після того кераміку ставили в гарячу піч. Такі вироби були міцнішими й більш водостійкими, дезінфікувалися самі або навіть дезінфікували речовини, що в них потім зберігалися [375, с.231-234]. Це робили й у скіфську добу, бо ліплений посуд того часу був пористим і пропускав воду.

Поки що неможливо зафіксувати, як саме у скіфський час здійснювали обробку стінок посуду органічними речовинами. Наприклад, якути у XIX ст. робили це під час випалювання. Коли горщик нагрівався до червоного кольору, в нього вливали розбавлену молоком гарячу воду чи прокисле кип'ячене молоко або вже в готовому виробі варили молоко [381, с.150-152]. Гірські таджики у XX столітті перед використанням обробляли посуд молоком або, у крайньому випадку, кип'ятили в ньому воду з висівками [369, с.46].

Проведені автором на базі Палеоетнографічної лабораторії Інституту керамології експериментальні дослідження засвідчили, що після натирання стінок випаленого горщика салом його водонепроникність збільшилася в 11 разів. Парення в глиняній посудині козиного молока збільшило водонепроникність у 30 разів. Можливо, подібні прийоми використовувалися й у скіфський час.

На жаль, автору не вдалося встановити, якими саме органічними речовинами обробляли посуд лісостепові землеробсько-скотарські пле-

мена Дніпровського Лівобережжя. Але, зважаючи на високу водопроникність глиняних виробів VII – V ст. до н.е., можна стверджувати, що у скіфську добу обробка посуду існувала.

2.9. Знаряддя праці гончарів

Варто зупинитися на характеристиці знарядь праці, які використовувалися в VII – на початку III ст. до н.е. лісостеповими племенами Дніпровського Лівобережжя.

Під час археологічних розкопок важко або й зовсім неможливо виявити, а пізніше – атрибутувати гончарні інструменти, оскільки деякі з них було виготовлено з недовговічних матеріалів, наприклад, із дерева, або ж майстер брав те, що було під рукою, – пучок трави, ганчірку, тріску, кістку тощо. Іноді їх відбитки видно на стінках та денцях посуду.

Інша частина знарядь носила універсальний характер. Можливо, застосовували звичайні залізні ножі, шила для ритування орнаменту на глиняних стінках. Спеціалізований набір інструментів з'явився тоді, коли виникла необхідність виготовлення посуду на продаж, і домашнє виробництво перетворилося в ремесло. Хоча навіть зараз не промислове, а кустарне гончарне ремесло не потребує значної кількості знарядь праці. До того ж вони досить прості, тому в більшості випадків їх може легко виготовити сам гончар [377, с.24, 28, 30, 32, 34, 38, 39, 42, 51, 52 та інші].

Упродовж скіфського часу застосовували більш примітивні, ніж сьогодні, засоби праці для виготовлення кераміки. Тогочасні майстри не використовували гончарний круг, хоча, безперечно, знали про нього, стикаючись із привізними високоякісними зразками античного посуду. В інструментах, пов'язаних із роботою за гончарним кругом, на зразок дерев'яного ножика для витягування стінок виробів чи дроту для зрізування їхніх денець, не було потреби, тому їх просто не існувало.

Можна (хоча іноді лише гіпотетично) виділити кілька видів знарядь праці і назвати ті гончарні операції, які виконувало землеробсько-скотарське населення в VII – на початку III ст. до н.е. для виготовлення гончарних виробів.

1) <u>Добування глини.</u> Спеціальних знарядь праці для видобутку глини, які в подальшому використовувалися в кустарному гончарстві [374, мал.3], у скіфський час не існувало. Очевидно, майстри користувалися універсальними теслоподібними знаряддями. За їх допомогою копалися землянки, льохи, господарсько-побутові та могильні ями, колодязі тощо. Сліди, шириною 6-8 см, які вони залишали, часто зустрічаються на стінках ям.

Ці знаряддя мали форму тесла-сокири клиноподібної, розширеної донизу форми, з боковими виступами. Їх знайдено на Східному [499, рис.34:5, 10, 11] й Західному Більських [2637, с.280-281, рис.], Книшівському [95, рис.XXXIX:13], а також Коломацькому, Полковомикитівському городищах.

2) <u>Підготовка глини.</u> Шматки добутої глини, з метою поліпшення їх властивостей, розбивали палицями, а можливо, дерев'яними довбнями, як це і нині роблять африканські гончарі [557, fig.1]. Подібні довбні зафіксовано етнографічними дослідженнями і в гончарних осередках України [374, мал.7].

3) <u>Підготовка формувальної маси.</u> Для підготовки домішок, на зразок жорстви, шамоту, могли використовувати пласкі камені або, можливо, навіть зернотерки. На них іншими каменями розбивали, перетирали згадані матеріали. Для перемішування глин різних сортів та домішок, у тому числі й органіки, імовірно, служили звичайні або із розширеннями на кінцях палиці, подібні до весел. Такі інструменти відомі в сучасному українському гончарстві [374, мал.9-10]. Зважаючи на те, що формувальні маси виробів не досить добре перемішані, можна припустити, що цьому впродовж VII – початку III ст. до н.е. в більшості випадків не приділяли достатньої уваги.

Крім цих та інших спеціальних чи пристосованих знарядь, головну роль виконували руки гончарів. Вручну перебивалася і вимішувалася глина, формувався посуд, наліплювався, наносився орнамент (тиснення нігтем чи пальцем, защипування), які були одними із основних у скіфський час. Цікава знахідка походить із селища Мачухи-1 (урочище Десяте Поле). Це шматок випаленої залізистої глини з відбитками пальців гончаря. Як уже згадувалося раніше, подібні знахідки було виявлено на Більському городищі.

4) <u>Формування та обробка поверхні.</u> У скіфський час як підставку для формування посуду використовували спиляну деревину, частину колоди – прообраз ручного круга. Борис Шрамко твердить, що землеробсько-скотарські племена виготовляли посуд на підставці, яка являла собою циліндричний відрізок дерева. На ній виріб, що формувався, могли повертатися навколо його осі [499, с.107; 516, с.104]. Для цього також могли використувати не частину дерев'яної колоди, а підставку – спиляний тонкий кружок дерева. Пилки було знайдено на Східному Більському та Коломацькому городищах [499, с.103, рис.46:13-14; 159, с.199-212]. Відносяться вони до VI – V ст. до н.е. Майже на всіх пам'ятках досліджуваного регіону можна знайти денця посуду з відбитками зрізу дерева. Їх зафіксовано на Книшівському, Полковомикитівському, Західному та Східному Більських городищах,

селищах округи Великого Більського городища (наприклад, в урочищі Холодівщина).

Відбитки зрізу дерева на денцях виробів також побічно можуть свідчити про використання пилок на тих поселеннях, де їх не було знайдено.

Проведення етнографічних паралелей дозволило виявити аналогії у гончарстві Білорусі, де в першій половині XX ст. застосовували схожі прийоми виготовлення кераміки. Білоруські гончарі формували вироби саме на підставках. Останні були чотирьох видів: 1) звичайна дерев'яна лава, на якій сиділи; 2) дерев'яні кружки, зріз дерева, які слугували і як покришки для накривання посуду; 3) різної форми і розміру дощечки; 4) перевернутий догори дном посуд. У всіх випадках для підсипки на підставку, на якій формували виріб, використовували пісок або деревний попіл [564, s.55].

У скіфський час у якості примітивного обертового круга, можливо, міг слугувати й перевернутий догори дном випалений посуд. Цей прийом часто зустрічається в народів із низьким рівнем розвитку гончарства.

Іноді зафіксовано натікання глини по зовнішньому краю денець посудин. Це свідчить про те, що обертовий круг мав малий діаметр. Такі денця знайдено на Книшівському городищі.

Глиняний посуд міг повертатися навколо своєї осі на тканині, рогожі (Книшівське, Східне Більське, Полковомикитівське городища, Лихачівське селище та інші), відбитки яких інколи знаходимо на денцях посуду. або їх використовували для того, щоб зняти виріб із поверхні, на якій його формували.

Для вирівнювання стінок, зрізування зайвої глини застосовували шпателі з кістки або спеціально оброблені тріски дерева. До цього часу питанням використання інструментів для формування посуду гончарями скіфського часу (крім Мотронинського городища) ніхто не займався. Це, зокрема, стосується знарядь із кістки, які фахівець може досліджувати за спеціальною методикою, використовуючи бінокулярну мікроскопію. Такі ґрунтовні дослідження було проведено щодо знарядь гончарів зрубної культури. Зважаючи на невеликий часовий проміжок, а також схожий рівень виробництва (домашнє ремесло) із гончарством племен скіфського часу, на нашу думку, можливе використання таких знарядь під час розгляду тогочасного інструментарію. Хоча й на поселеннях зрубної культури гончарних знарядь знайдено небагато. Як зазначив Анатолій Усачук, причина того, що до нас дійшла незначна кількість гончарського інструменту, – виготовлення його переважно із дерева [471, с.132]. Для цього потрібно було небагато часу, іноді могла використовуватися навіть звичайна тріска. Експериментальними дослі-

дженнями доведено, що вологе дерево швидше, ніж кістка, витирається і стирається [31, с.166].

Кістяні знаряддя зрубної культури – шпателі довжиною від 8 до 17 см – виготовляли із ребер, довгих кісток, шийних хребців великої рогатої худоби, рідше – коней [469, с.132; 471; 472; 473, рис.1:1-20].

На Мотронинському городищі скіфського часу виявлено шпателі та лощила, якими могли розгладжувати та лискувати вироби (визначення Анатолія Усачука). Їх виготовляли з трубчастих з косо зрізаним краєм кісток великих тварин. Зустрічаються і пластини з кістки чи рогу (розміром 4х3 і 3,5х3 см), більшість яких використовували гончарі для формування та загладжування поверхні посуду [33, 104-105, рис.71:2, 6, 9, 10, 12].

До інструментів гончарів відносять оброблені уламки стінок посуду. Під час археологічних розвідок та розкопок на поселеннях скіфського часу в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, Поворсклі серед гончарних матеріалів виявлено овальної, округлої, еліпсоподібної, округло-прямокутної, округло-ромбічної, трапецієподібної, трикутної, ромбічної, подібної до квадрата, п'ятикутної форми стінки глиняного ліпленого посуду, атрибутування яких викликає труднощі [83; 141] (мал.40). Вони відомі на багатьох поселеннях басейну р. Ворскла (селища Шевченки-1, Снопове-1, Мачухи-1, Диканька-1, Опішне-10, в урочищі Гуринівщина-Спаське, Пожарна Балка-2, Західне Більське, Стасівське городища та інші) та лівих приток Псла (Геюсів Яр, Диканька-1 та інші). Подібні вироби знайдено і в Лісостеповому Дніпровському Правобережжі [33, с.84, рис.64], у тому числі й на чорнолісько-жаботинських пам'ятках [422, рис.8:6; 174, рис.12:8-14]. Оброблені стінки посуду відомі також на степових пам'ятках скіфського часу [73, с.44, рис.13; 165, табл. XI:10-13; 354, с.188-191], а також у Криму, наприклад, на попелищах Усть-Альминського городища [69, с.80].

Обточені стінки посуду робилися зі шматків горщиків, мисок, черпаків тощо, з шерехуватою, загладженою або лискованою поверхнею шляхом оббивання (іноді трапляються заготовки), а потім обточування ребра. Вони мають діаметр – 1,8-5 см, зрідка більший, товщину – 0,7-1,2 см. Подекуди на поселеннях знаходять вироби такої ж форми з вапняку [135, с.275-278, мал.1:1-10].

На жаль, більшість дослідників не приділяли належної уваги цим виробам, атрибутувати які доволі непросто. Існують різні гіпотези, що пояснюють призначення цих предметів. Варто зазначити, що один і той же дослідник висував одразу кілька пояснень. Охарактеризуємо їх:

1. **Це – заготовки до кружал** [382, с.183]. Дійсно, на поселеннях [516, табл.II:5; 354, рис.4:27-28] та серед поховального інвентаря [231, рис.2:8]

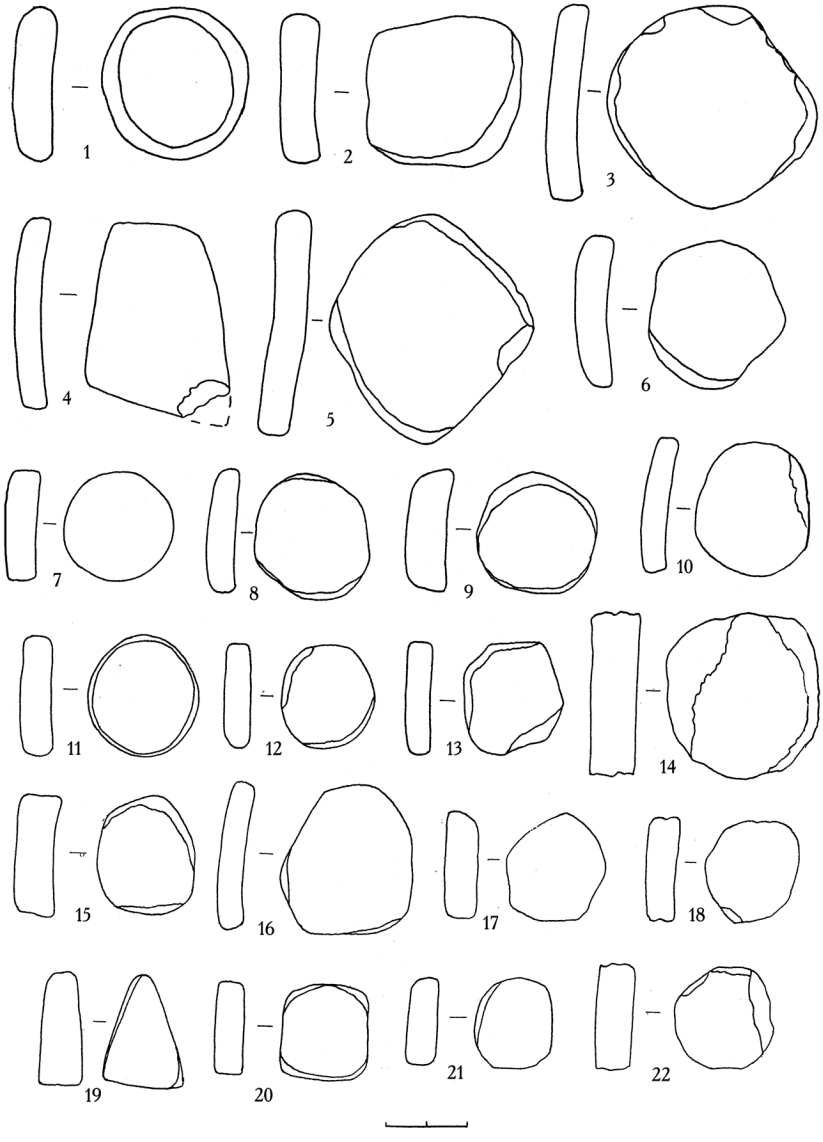

Мал.40. Оброблені уламки посуду. 16, 8-11, 14-22 – глина, ліплення, обточування; 7, 12, 13 – глина, гончарний круг, теракота, обточування. Західна фортеця Більського городища. Попелище №7. Полтавщина. Кінець VIII – початок V століття до н.е. Розкопки й матеріали Петра Гавриша. Малюнок Анатолія Гейка [83]

трапляються оброблені стінки посуду з отворами, але значна кількість знахідок подібної форми та розмірів без дірок не дозволяє стверджувати, що всі вони належать до заготовок.

2. **Вони служили для намотування ниток** [400, с.76]. Під час огляду оброблених уламків стінок посуду з поселень скіфської доби Поворскля, у тому числі із урочища Десяте Поле, де проводив розкопки Михайло Рудинський, візуально не спостерігаються сліди від ниток, які б могли намотуватися на уламок кераміки. До того ж котушкою може служити будь-який предмет, навіть спеціально для цього не підготовлений. У наш час, як правило, намотування здійснюється без використання сторонніх предметів, на скручені в кілька разів нитки.

3. **Їх використовували під час випалювання посуду** [100, с.87-88; 158, с.26]. Важко з'ясувати, для чого могли служити ці предмети під час випалювання. Як прокладки між стінками випалюваних виробів, щоб вони не злипалися між собою, оброблені стінки битого посуду не могли застосовуватися, та це й не було потрібно.

4. **Фішки для гри** [32, с.13; 69, с.80, рис.5:8; 165, с.114; 344, с.46]. Дійсно, оброблені черепки посуду округлої форми із загладженими, а нерідко із заполірованими площинами могли використовуватися як гральні фішки. Це підтверджено й етнографічними спостереженнями [83, с.37-44; 141, с.75-76].

5. **Вони належали до культових виробів для ворожіння** [33, с.84]. Тетяна Висотська відносить їх до атрибутів обрядів, пов'язаних із сонцем та вогнем [69, с.82-83]. На жаль, питання застосування цих виробів під час ворожінь та в культових обрядах племенами скіфського часу залишається до кінця нез'ясованим.

6. **Лощила для обробки стінок глиняних виробів** [33, с.84; 136, с.275-278; 158, с.26; 161, с.85] **або шпателі для формування посуду** [158, с.26]. Нерідко останню версію об'єднують з попередньою [33, с.84].

Під час проведення експериментальних досліджень автор з'ясував, що оброблені глиняні уламки не могли застосовуватися як лощила для обробки стінок посуду. Ними непогано було вирівнювати й загладжувати його поверхню, а лискувати взагалі неможливо. Хоча загладжувану ними поверхню стінок посуду добре глянсувати камінцем (табл. 6).

Отже, нині точне призначення оброблених уламків посуду повністю не з'ясовано. Найбільш цікавими залишаються версії про використання їх як шпателів для загладжування ліпленого посуду й лощил для обробки шкіри. Округлі предмети, очевидно, застосовували і як фішки для гри. Ймовірно, оброблені фрагменти посуду мали поліфункціональне призначення, про що свідчить різноманітність форм та неоднорідний ступінь обробленості поверхні. Проведення додаткових експериментально-

трасологічних досліджень заодно з методом бінокулярної мікроскопії дадуть змогу більш точно визначити їх застосування.

Лискований чи підлискований посуд найбільш характерний для пам'яток басейну Середньої та Нижньої течії р. Ворскла, куди у VIII – на початку VII ст. до н.е. переселилася частина населення з Дніпровського Лісостепового Правобережжя, яке потіснило та асимілювало місцеві племена [232, с.173; 398, с.48]. Це знайшло відображення в наборі певних типів посуду та технологічних прийомів його виготовлення. Хоча і в басейнах Сули, Псла, Верхньої Ворскли у ранньоскіфський час існував подібний посуд [365, с.78; 496, с.84], він, у тому числі чорний лискований з орнаментом у вигляді ритованих ліній, заповнених білою або червоною пастами, з канелюрами, наліпленнями тощо, не набув тут значного поширення. З V ст. до н.е. певні види посуду, складна орнаментація та лискування почали зникати.

До гончарських інструментів, очевидно, можна віднести фрагмент стінки амфори, знайденої на Глинському городищі. Цей уламок загострено із двох боків. Він, імовірно, виконував роль шпателя і використовувався для надання стінкам однакової товщини. Але, незважаючи на використання вищеописаних знарядь, посуд, переважно кухонний, естетичному вигляду якого менше приділяли уваги, нерідко виходив асиметричним, мав неоднаковий профіль, товщину стінок тощо.

Лискування стінок посуду могли здійснювати з допомогою камінців, кісток тощо. Цьому нехитрому інструментарію надавали мало уваги під час археологічних розкопок і трасологічних досліджень.

Кам'яні лощила – часта знахідка на поселеннях скіфського часу, зокрема на Західній фортеці Більського городища [587, рис.22:11], селищах Шевченки-1, Дмитренкова Балка та інших.

Лощила з гальки і нині в Україні застосовують для нанесення на зовнішню поверхню посуду орнаменту у вигляді хвилястих або ламаних ліній, а також для лискування виробів. Слід зазначити, що сучасні гончарі, як і давні майстри, лискованої поверхні на виробах досягають шляхом натирання її паличкою [563, p.39].

6) <u>Декорування.</u> У скіфський час вироби декорували простими знаряддями праці: пальцем, нігтем, предметами на зразок дерев'яної палички, кістки, штампами, які, можливо, робили з дерева або інших м'яких матеріалів. Ними здійснювали вдавлення, проколювання, наколювання, ритування, канелювання, штампування тощо.

Знімаючи за допомогою пластиліну відбитки орнаменту на стінках посуду, автор з'ясував, що для нанесення наколів, а можливо, і проколів, використовували обламану кістку тварини (селища Абазівка-1, Шевченки-1 та інші).

Для виготовлення штампів, окрім кістки, ймовірно, найчастіше використовували дерево, на якому легко було наносити насічки, або кераміку, мергель, крейду тощо. Глиняний штамп у вигляді невеликого конуса висотою 1,8 см, діаметром основи 1,6-1,8 см, на вершині якого пальцевими защипами сформовано три загострені шипи, а на основі – неглибоке вдавлення пальцем для фіксації, знайдено на території селища Диканька-7. Декорування за допомогою цього штампа зафіксовано на лискованій мисці чорного кольору зі згаданого поселення. Два відтиски штампом, зроблених на ручці-виступі, було заповнено білою пастою [545, с.15, рис. на с.14].

6) Випалювання. До технічних засобів належать прості, пристосовані і спеціальні гончарні печі. Про них докладно описано вище.

Отже, незважаючи на те, що інструментів, які використовували тогочасні гончарі, дійшло до нас небагато, можна визнати, що:

1. Для добування глини застосовували тесла-сокири.

2. Як підставку для формування виробів – спиляний відрізок дерева або перевернутий догори дном посуд.

3. Для вирівнювання поверхні посуду могли використовувати дерев'яні тріски чи спеціально оброблені фрагменти стінок посуду.

4. Для лискування – кам'яні лощила.

5. Для декорування – дерев'яні палички, кістки, глиняні штампи.

6. Ці інструменти були розповсюджені на всій досліджуваній території, але штампи виявлено тільки в Поворсклі й датовано ранньоскіфським часом. Саме в цей період там набув поширення столовий посуд, оздоблений штампованим орнаментом.

Але слід наголосити, що дане питання, безперечно, потребує подальших досліджень.

2.10. Організаційні форми гончарства

Крім певних навиків, прийомів та знарядь, з допомогою яких робився ужитковий посуд, гончарство потребує певної організації, а саме: робочого місця, де виготовляли глиняні вироби, та теплотехнічних споруд, де вони випалювалися. Олександр Бобринський обґрунтовано доводив, що «організаційні форми гончарних виробництв є своєрідними індикаторами економічної ролі гончарства в культурно-господарській діяльності колективів» [44, с.16]. Використовуючи методику Олександра Бобринського, можна визначити ступінь спеціалізації гончарства землеробсько-скотарського населення, що проживало на даній території в VII – на початку III ст. до н.е.

Мал.41. Варіант реконструкції робочого місця гончаря скіфського часу.
Реконструкція Анатолія Гейка. Малюнок Ганни Коваленко

На основі археологічних досліджень з'ясовано організаційні форми робочого місця гончарів, яке не було постійним. Ці тимчасові, у нашому випадку й сезонні, робочі місця, залежно від погодних умов, могли влаштовуватися у житловому, господарському приміщеннях або за їх межами, просто неба (мал.41). Зважаючи на невелику площу жител, можна стверджувати, що посуд найчастіше виготовлявся під відкритим небом [124]. Наприклад, невеликі шматки гончарної глини, знайдені в культурному шарі селища Пожарна Балка-2, очевидно, свідчать про виготовлення глиняних виробів поза приміщенням.

Інколи гончарі мали постійне робоче місце в житловому приміщенні, де під нього виділяли певну ділянку. Таку майстерню було виявлено біля східної частини валу головного укріплення Книшівського городища, неподалік колодязя, який постачав воду мешканцям (мал. 42). Петро Гавриш пов'язує знайдену майстерню з діяльністю гончаря. Вона складалася з двох частин – північної та південної. У центрі північної було відкрите вогнище. Перед входом і навколо нього за межами будівлі лежали великі безформні купи глини висотою 0,2-0,3 м, що займали площу в кілька квадратних метрів. Очевидно, це були запаси непідготовленої гончарної сировини. Південне приміщення прибудовано до північного. У ньому біля східної стіни на вирізаному материковому підвищенні знаходилася велика піч. Під час розчистки її склепіння, яке завалилося, виявлено прошарок попелу і деревного вугілля товщиною майже 0,15 м та значну кількість фрагментів ліпленого посуду місцевого виробництва. Перед челюстями печі розміщувалося продовгувате підвищення на зразок столу, що було вирізане в материковій глині. З усіх боків, окрім місця біля печі, до цього столика був вільний прохід. Цей

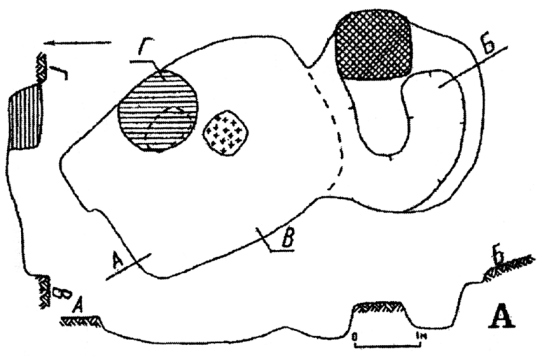

Мал.42. План майстерні гончаря. Книшівське городище. Полтавщина. Розкопки Петра Гавриша [95, рис.XI]

виробничий комплекс датовано V ст. до н.е. [95, с.130-132].

Петро Гавриш вважає виявлений об'єкт майстернею, де в північному приміщенні виготовляли посуд, а в південному – здійснювали випалювання виробів. Навколо цієї майстерні майже відсутні житлові або господарські споруди, які б свідчили про заняття господарів цієї садиби іншими ремеслами чи промислами. Дослідник на основі здобутих даних висловив припущення про існування певної спеціалізації жителів Книшівського городища [95, с.132].

Як уже згадувалося, посуд випалювали у звичайному багатті або в печах, призначених для обігрівання житла чи приготування їжі. Багаття могло використовуватися лише для даної операції. Це могло здійснюватися і в хатній або надвірній печі зі збільшеним корисним об'ємом. Подібні теплотехнічні споруди досліджено Петром Гавришем на Книшівському городищі. Розмір череня у них становив від 0,6х0,75 до 1,1х1,25 м. Надвірні печі могли мати припічні ями і знаходитися неподалік житлових чи господарських приміщень. Склепіння деяких печей для довшого зберігання температури обкладали череп'ям. Петро Гавриш висловив думку, що над печами могли споруджувати якісь дерев'яні конструкції [95, с.118].

Крім того, існували печі, які використовували лише для випалювання глиняних виробів (Східне Більське, Книшівське городища). Борис Шрамко вважає, що гончарна піч, знайдена на Полковомикитівському городищі, була багатофункціональною. ЇЇ використовували також для цементації залізних заготовок та нагрівання бронзових сплавів. Багатофункціональність печі свідчить про те, що рівень розподілу праці на Більському та Книшівському городищах був вищим, ніж на Полковомикитівському [501, с.8-9].

Збільшення корисного об'єму печей і використання спеціальних споруд спонукає до випалювання в них більшої кількості виробів. Тому останні могли служити і для обміну, тобто, ставали товаром, але це на згаданій території не набуло помітного розмаху.

Визначення типу організаційних форм залежить від рівня вивченості пам'яток. На кожному городищі чи селищі, а можливо, й у кожному господарстві виготовлявся глиняний посуд. Тому, без сумніву, можна говорити про повсюдне поширення випалювання глиняних виробів у багатті та печах, які призначалися також для приготування їжі і обігрівання приміщень. Завдяки розкопкам широкими площами на Східному Більському, Книшівському та Полковомикитівському городищах виявлено існування гончарних горнів. Це можна пов'язати і з тим, що пам'ятки, де виявлено такі форми, були великими економічними центрами в даному регіоні. На основі аналізу археологічних даних можна впевнено стверджувати, що від V – IV ст. до н.е. економічна роль гончарства зростає, хоча воно й зберігає ще не розвинені організаційні форми.

Рівень гончарства визначався рівнем організації суспільно-економічного виробництва місцевих племен, основними галузями господарства яких було землеробство та скотарство. Саме потреби цих двох галузей економіки впливали на характер виготовлення кераміки, як і інші сфери господарства, ремесла і промисли, особливо ткацтво, прядіння, бронзоливарна справа, визначали характер і властивості посуду та виробничої кераміки (кружала, важки, котушки, ллячки, тиглі тощо), а їх релігійні вірування та обряди – культової (антропо-, зоо-, орніто-морфні статуетки, моделі предметів та зерен рослин тощо).

Розвиток гончарства обумовлювався рівнем розвитку суспільства, що використовувало його продукцію для задоволення своїх потреб. Беручи до уваги рівень розвитку економіки, а разом з нею і господарства, можна вважати, що в V – IV ст. до н.е. відбувається розквіт гончарства, іде процес переходу від домашнього виробництва глиняних виробів до ремісничого. Починається процес поділу праці й виникає ряд ремесел: металургія та ковальство, бронзоливарна, ювелірна, косторізна справи. Хоча, можливо, що деякі з цих ремесел почали виділятися і у більш ранній період.

Але слід відзначити й те, що на даній території гончарство не було повністю вузькоспеціалізованою формою виробництва. Місцеві майстри, як і в класичній Греції, могли поєднувати кілька спеціальностей. Наприклад, це стосується гончарів Полковомикитівського городища. Де, як згадувалося вище, знайдено піч, яку використовували для цементації залізних заготовок, лиття бронзових сплавів та випалювання глиняних виробів.

Хоча в скіфський час існувало натуральне господарство і були відсутні торгово-грошові відносини, але деяка частина кераміки могла виготовлятися не тільки для потреб сім'ї, а й розповсюджувалася в межах поселення або всередині общини шляхом обміну на певні види товарів:

продукцію сільського господарства, вироби з металу, кістки, бронзи тощо, які тут виготовлялися. Це могло відбуватися у великих економічних центрах, зокрема на городищах на зразок Більського, Книшівського, Полковомикитівського. Поява гончарних печей пов'язана із вимогами економіки до якості і кількості посуду.

Створена технічна база відповідала потребам тогочасного суспільства. Але економічні умови ще не були сприятливими для повного виокремлення гончарства в самостійну галузь.

Можна погодитись із Володимиром Генінгом, який зазначав, що формування і виділення ремісничого виробництва – процес досить довгий, який значною мірою обумовлювався специфікою кожної галузі ремесла, потребами в його продукції. Виділення ремісничого виробництва на різних територіях відбувалося нерівномірно і могло затягуватися на сотні й тисячі років [150, с.133].

Дійсно, процес виділення гончарства в ремесло в V – IV ст. до н.е., незважаючи на економічний розквіт у лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя та певні зрушення в господарстві, затягнувся в часі. У цей період гончарювання здебільшого було не постійним, а сезонним, малопродуктивним, коли посуд виготовляли кілька разів на рік для задоволення сімейних потреб. До речі, етнографічні дані свідчать, що в архаїчних суспільствах гончарством займалися в основному жінки [492]. Вони, до того ж, не були звільнені і від інших господарських робіт, особливо найбільш трудомістких – сільськогосподарських. Але не можна сказати, що гончарне ремесло повністю існувало в рамках домашнього господарства, коли вироби не виходили далеко за межі сім'ї, поселення чи общини. На деяких пам'ятках виділяється посуд, зроблений в інших регіонах. Наприклад, на Люботинському городищі (басейн р. Сіверський Донець) знайдено два фрагменти лискованих чорного кольору посудин, які Борис Шрамко визначає як привізні з Поворскля [509, с.113, 115, 117]. Для підтвердження цього слід провести додаткові хіміко-фізичні аналізи формувальних мас посудин.

Процес переходу проторемеслового виробництва глиняного посуду в ремесло у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, як і в усьому Лісостепу, був зупинений на початку III ст. до н.е. під впливом багатьох факторів: погіршенням кліматичних умов, занепадом і регресом економіки місцевого населення, міграцією племен тощо. У Посуллі формується зарубинецька культура. Її носії багато чого запозичили в землеробсько-скотарських племен скіфського часу, у тому числі і деякі традиції виготовлення посуду.

РОЗДІЛ III

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ПОСУДУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

3.1. Класифікація посуду

Єдиної загальної класифікації глиняного посуду скіфського часу з Лісостепу, якою б користувалися всі вчені, досі не вироблено. Це ускладнює дослідження археологічних матеріалів з різних одночасових пам'яток чи з різних локальних груп, обробку здобутих численних серій ліпленого глиняного посуду, порівняння глиняних виробів з окремих поселень чи могильників, проведення реконструкцій еволюції типів посуду тощо. Важливо не тільки виявити археологічну знахідку, а й здобути з неї певну інформацію, тобто зробити так, щоб вона стала історичним джерелом.

Суб'єктивізм та розбіжність існує і в термінології, якою послуговуються дослідники, що пов'язано не тільки з недостатнім вивченням цього питання, а й з тим, що теоретичними розробками єдиних номенклатурних понять для кераміки скіфського часу ніхто не займався.

Не можна не погодитися з відомим археологом-теоретиком Левом Клейном, який вважає, що у наш час учені мають труднощі в розробці класифікаційних і типологічних схем, розподілі матеріалу за цими схемами, невпорядкованості термінології. Арсенал понять, якими користуються вчені, недостатній або засмічений чи погано організований. «Не розроблені критерії об'єктивності, які б дозволили обґрунтовано усувати розбіжності в групуванні матеріалу» [226, с.1].

На це звертає увагу дослідників і Олесь Пошивайло: «У сфері гончарства одним із першочергових завдань є формування єдиної загальноукраїнської термінологічної системи опису (означення) спеціальних понять гончарного виробництва та глиняних виробів». Русизми, кальки із російської мови, термінологічна мозаїка – «все це не дозволяє адекватно сприймати викладені вченими результати наукових досліджень, а отже, і здійснювати адекватний аналіз, узагальнення і класифікацію польових матеріалів і робити однозначні висновки... Потрібно створити український словник гончарської лексики, універсальний інструмента-

рій для опису і пояснення різноманітних виявів гончарської культури» [376, с.15-17]. Ще однією з важливих причин, що ускладнює в більшості випадків морфологічний аналіз гончарних матеріалів з городищ і селищ, є їх фрагментарність. Крім того, цей матеріал дуже численний, що само по собі утруднює його дослідження й вимагає значних затрат часу. Вивчаючи лише уламки посуду, важко дати загальну характеристику кераміки, у більшості випадків неможливо визначити форму, розміри чи об'єм посуду.

Ще одним фактором, який ускладнює роботу науковців, є й те, що кожний виріб виліплено без допомоги гончарного круга. Один і той же вид посуду цілком індивідуальний і не може повністю повторюватися, навіть якщо він виготовлений одним і тим же майстром. Нерідко навіть профіль одного й того ж горщика буває різним, на що звертав увагу Борис Шрамко [496, с.74, рис.1:14; 497, с.39-40, табл.43:1-4].

Крім того, слід зазначити й те, що вироби, які виходили із рук молодого недосвідченого гончаря, були асиметричними. Це характерно не лише для давнього гончарства. Під час етнографічних досліджень в с. Глинськ Роменського району Сумської області [144] автор зібрав матеріали, які свідчать, що такий посуд міг виготовлятися й на гончарному крузі (фонди Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному). Крім того, виріб могло «потягти» – деформувати під час неправильного сушіння чи випалювання, – і він втрачав свою первісну форму.

За невеликими розрізненими уламками важко реконструювати форму посуду та його орнаментацію. Аналіз кераміки ускладнений не тільки її фрагментарністю, а й неможливістю зіставлення різних комплексів на рівні ознак посуду. Якщо до уваги взято лише окремі ознаки (профіль вінець чи вид орнаменту тощо), то це робить майже неможливим узагальнюючий аналіз матеріалів із поселень і поховань без використання формалізовано-статистичних методів обробки кераміки. Цим займався ряд дослідників [178, с.60-96; 150, с.45-98], але варто зазначити, що згадані методи перебувають на стадії розробки і не набули значного поширення серед дослідників кераміки скіфського часу.

В основі класифікації лежить групування археологічних знахідок їх спільних чи відмінних зовнішніх та внутрішніх рис. Існує кілька видів класифікації морфологічна, технологічна, хронологічна. Майже кожен дослідник, залежно від матеріалу і завдань, які він ставить перед собою, розробляє власну класифікацію. Їх створюють для розгляду як окремих комплексів, так і пам'яток цілих локальних груп.

Будь-яка систематизація археологічних знахідок носить суб'єктивний характер. Збільшення, непомірна деталізація ознак (класифікація

задля класифікації) може призвести до значного ускладнення класифікаційних схем, особливо під час з'ясування вузьких питань, перетворитися на самоціль, і за самими ознаками втратиться суть дослідження. Володимир Власов вважає, що на практиці достатньо обмежитися виділенням найбільш суттєвих характеристик, котрі можуть стати підставою для групування знахідок [65, с.5].

Незважаючи на те, що існують різні види посуду, всі вони мають подібні складові частини: тулуб, денце, і в більшості випадків інші деталі: вінця, шию, плечі, придонну частину. Їх характеристику подано в роботі Володимира Генінга [150, с.48, рис.1]. Зроблена нами класифікація базується на цих описових ознаках, які характеризують профілі, форму окремих частин, особливості переходу одних деталей глиняних виробів у інші.

Згадані проблеми і завдання, які стоять перед археологами, потребують об'єднаних зусиль. Автор у даній роботі не ставив за мету їх розробку, а лише загострив увагу на даних питаннях. Крім того, не хотілося б відкривати вже відкрите й створювати нову громіздку систему, розпорошуючи матеріали. Класифікаційно-типологічні схеми є робочими. На нашу думку, доки не розроблено універсальні системи обробки морфологічних ознак кераміки з використанням єдиної термінології її опису, якими б могли користуватися всі археологи, не варто роздроблювати археологічні матеріали.

На першому етапі дослідження у вирішенні даної проблеми необхідно звести воєдино уже існуючі схеми класифікації, випробувати їх. Тому ставимо за мету: дати відповіді на питання, поставлені на початку розділу, а саме: створити таку класифікацію, якою б могли користуватися всі дослідники ліпленого посуду скіфського часу Лісостепу України.

Головним завданням роботи було визначення основних ознак кераміки (розглянуто цілі чи археологічно цілі форми) з багатьох пам'яток Посулля, Попсілля й Поворскля. Саме вони дозволили виявити основні типи посуду та розділити їх на хронологічні групи.

Для виділення форм ліпленого посуду з Лісостепового Лівобережжя та Правобережжя існують класифікаційні схеми Бориса Шрамка [496, с.80-99; 497, с.40-51], Галини Ковпаненко [230, с.80-99; 232, с.110-126; 233, с.50-60, 75-77, 81-85, 101-109], Варвари Іллінської [211, с.166-170], Алли Моруженко [335, 581], Петра Гавриша [95, с.92-105]. Але, на жаль, вони розрізнені (до уваги беруться окремі регіони або пам'ятки) й не враховують нові археологічні знахідки.

В основі даної схеми розподілу посуду лежить класифікація Бориса Шрамка, яку він розробив для архаїчної кераміки зі Східного Більського городища [496, с.73-92]. Цю класифікацію значно доповнено нови-

ми матеріалами. Автор у даній роботі залучив археологічні знахідки не лише з Більського городища та його округи, а й з розкопок поселень та курганів у басейнах Сули, Псла і Ворскли (див. карту).

Серед глиняного посуду, виготовленого лісостеповими племенами скіфського часу, виділяються певні види: 1) **горщики;** 2) **банки;** 3) **миски;** 4) **корчаги;** 5) **глеки;** 6) **черпаки;** 7) **кухлі;** 8) **кубки;** 9) **мініатюрні посудини;** 10) **цідилки-друшляки**.

Різновидом горщиків та банок є спеціальний посуд, пов'язаний зі зберіганням рідини. Банки чи горщики могли мати носики для зливання рідини у вигляді загостреного жолобка, який полегшував наливання. Зустрічається такий посуд на поселеннях, зрідка його можна знайти серед поховального інвентарю. Згадані вироби виявлено на Західній та Східній фортецях Більського городища, посульських курганах, Басівському, Книшівському городищах, селищах Поворскля.

Виділено й інші, більш рідкісні типи посуду. Наприклад, на Східному Більському городищі виявлено горщик-поїльник – «гутус». Він має відігнуті вінця, невисоку профільовану шийку, опуклі стінки з найбільшим розширенням у середній частині. На плечах розміщено лійкоподібний отвір [496, рис.7:7]. У досліджуваному регіоні зустрічаються поодинокі екземпляри цілого посуду спеціального призначення. Тому його класифікацію (сюди належать лійки, спарені посудини, кришки тощо) у даній роботі не розглядаємо.

Горщики поділено на кілька відділів: 1) з дещо відігнутими назовні вінцями; 2) з помірно відігнутими назовні вінцями; 3) зі значно відігнутими назовні вінцями. Вони, у свою чергу, поділяються на 13 типів. Слід зазначити, що такий поділ умовний. Враховано 100 екземплярів горщиків, які знайдено на пам'ятках досліджуваного регіону (мал.43, 44).

Відділ 1. Горщики з дещо відігнутими назовні вінцями. Мають плавні, дещо відігнуті назовні вінця, кут нахилу яких щодо вертикальної осі становить від 7 до 22°. Нижня частина горщиків конічна, слабкоопукла чи злегка ввігнута. Зріз вінець у горщиків був загостреним, плоским, потовщеним. Висота виробів могла сягати 30 см, а іноді й більше. Їх декорували різними видами орнаменту: пальцьовими вдавленнями та защипами, проколами та наколами, наліпленим або відтягнутим валиками, насічками та ін. Часто ці види комбінували. Іноді зустрічалися посудини без орнаменту. Поверхня горщиків з дещо відігнутими назовні вінцями та посудин інших двох віділів шерехата, рідко – загладжена. Діаметр вінець – від 8 до 30 см, зрідка – більший.

Горщики цього відділу існували з VII й до початку III ст. до н.е. Зустрічаються скрізь на поселеннях та в похованнях Посулля, Попсілля та

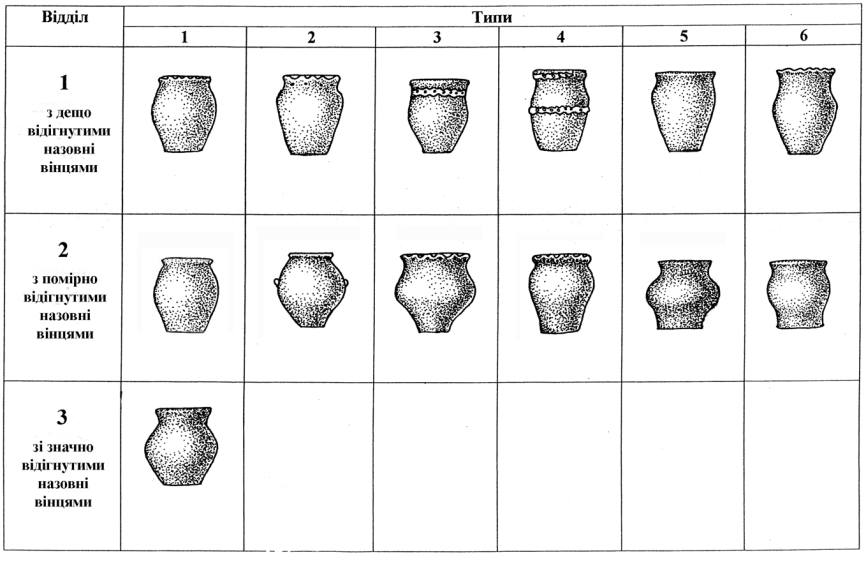

Мал.43. Класифікація горщиків

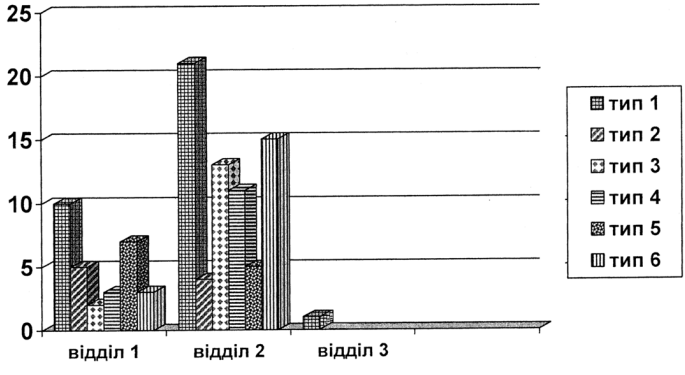

Мал.44. Розподіл типів горщиків. Гістограма

Поворскля. Найбільшу їх кількість знайдено на пам'ятках VII – V ст. до н.е. басейну р. Ворскла. Складали 30% від загальної кількості горщиків.

Тип 1. У цих горщиків найбільший діаметр припадає на середину виробу (10 екз.).

Тип 2. Від попереднього типу посудини відрізняються конічною нижньою частиною. Найбільший діаметр – у верхній частині тулуба (5 екз.).

Тип 3. Вирізняються вінцями, які за діаметром близькі до діаметра тулуба чи рівні з ним (2 екз.). Горщики цього типу подібні до чорноліських та жаботинських виробів.

Тип 4. Горщики мають плавно відігнуті короткі вінця, похилі плечі та бочкоподібний тулуб. Найбільший діаметр у цих горщиків знаходиться приблизно на середині висоти посудини. Діаметри вінець та денець майже однакові, дещо менші за діаметр тулуба (3 екз.).

Тип 5. Зі слабо вираженими плечима. Їх короткі вінця плавно переходять у дещо опуклий тулуб, що конусоподібно звужується донизу (7 екз.).

Тип 6. З високими вінцями. Вирізняються такі вироби висотою своїх вінець (до 10 см). Найбільший діаметр горщиків припадає на середню частину тулуба (3 екз.).

Відділ 2. <u>Горщики з помірно відігнутими назовні вінцями.</u> Мають відігнуті назовні вінця (від 22 до 45°), великі похилі плечі. Нижня частина горщиків увігнута. Найбільша висота таких виробів могла становити 40 см. Як і горщики першого відділу, їх прикрашали пальцьовими вдавленнями, проколами тощо; пізніше – косими насічками. Зустрічаються такі вироби і без орнаменту. Горщики з помірно відігнутими назовні вінцями були поширені протягом досліджуваного періоду на всій території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, а з V ст. до н.е. їх кількість збільшилася. Складали 69% від загальної кількості досліджених автором горщиків.

Тип 1. Схожі з горщиками відділу 1 типу 2, але мають більш відігнуті назовні вінця (21 екз.).

Тип 2. Мають невисокі вінця, кулястий тулуб, іноді на ньому є наліплення-упори. Найбільше розширення припадає на середину виробу (4 екз).

Тип 3. З-поміж інших типів горщиків вирізняються розширеними вінцями. Діаметр вінець набагато (іноді в кілька разів) більший за діаметр дна (13 екз.).

Тип 4. Горщики з високою нижньою частиною, яка конусоподібно звужується донизу. Найбільший діаметр у цих виробів у верхній частині тулуба (11 екз.).

Тип 5. Невисокі, з роздутим тулубом та широким дном. Найбільший діаметр припадає на середину тулуба. Приземкуваті горщики мають однаковий діаметр вінець та дна (5 екз.). Борис Шрамко називає горщики цього варіанта «котушкоподібними» [496, с.76].

Тип 6. Невисокі, з широким дном. Найширший діаметр – посередині тулуба. Приземкуваті горщики мають діаметр тулуба, що дорівнює висоті посудини, а іноді й більший за неї. Діаметр вінець та денця також майже однакові. Як правило, такі горщики не орнаментували (15 екз.).

Відділ 3. Горщики зі значно відігнутими назовні вінцями. До цього відділу відносяться посудини з відігнутими назовні вінцями більше ніж на 45°. Вінця чітко відділені від плечей завдяки округлій формі верхньої частини тулуба й утворюють так званий «комірець». Зрідка зустрічаються на території досліджуваного регіону. У переважній більшості вироби такого типу відомі у фрагментах. Цілу посудину було знайдено в Поворсклі, зокрема серед архаїчних матеріалів Східного Більського городища.

Переважна більшість горщиків не орнаментувалася. Трапляється декорування у вигляді пальцьових та нігтьових вдавлень, наліпленого валика, проколів та насічок по зрізу вінця.

Тип 1. Виділяються своєю шийкою та вінцями у вигляді «розтруба»(1 екз). Уламки цих горщиків поширені у Поворсклі, Попсіллі та Посуллі.

Банки. Не мають шиї та відігнутих назовні вінець. Верхня частина більшості банок злегка загнута до середини або вертикальна. Їх боки опуклі або конусоподібні. Найбільший діаметр, як правило, припадає на середину тулуба. Висота банки могла сягати 20-30 см, діаметр – 10-40 см. Зрідка такі вироби прикрашали пальцьовими вдавленнями, часто – по наліпленому валику, іноді – насічками, а також проколами. У більшості випадків декорування відсутнє. Поверхня банок добре загладжена, часто буває підлискованою.

Такі види посуду не чисельні. Враховано 10 банок, які виявлено на пам'ятках VII – V ст. до н.е. басейну р. Ворскли. Крім Східного Більського городища, їх знайдено на селищах Пожарна Балка-2, Мачухи-1, Опішня-10. Зрідка фіксуються в посульських похованнях та серед уламків посуду з Книшівського городища.

Їх поділено на 3 відділи (циліндричні, конічні, з округлим тулубом) та 6 типів (мал.45-46).

Відділ 1. Циліндричні банки. Тулуб у таких посудин циліндричний, у деяких випадках дещо звужений донизу. Складають 10% від загальної кількості виробів.

Варіант 1. Банки зі звуженою нижньою частиною. Мають циліндричний тулуб та однаковий діаметр вінець і денця (1 екз.).

Відділ 2. Конічні банки. Складають 20% від загальної кількості виробів.

Тип 1. Стінки тулуба у таких банок плавно звужуються донизу (2 екз.).

Відділ 3. З округлим тулубом. Кут нахилу всередину верхньої частини банок щодо вертикальної осі міг сягати 20°. Складають 70% від загальної кількості виробів.

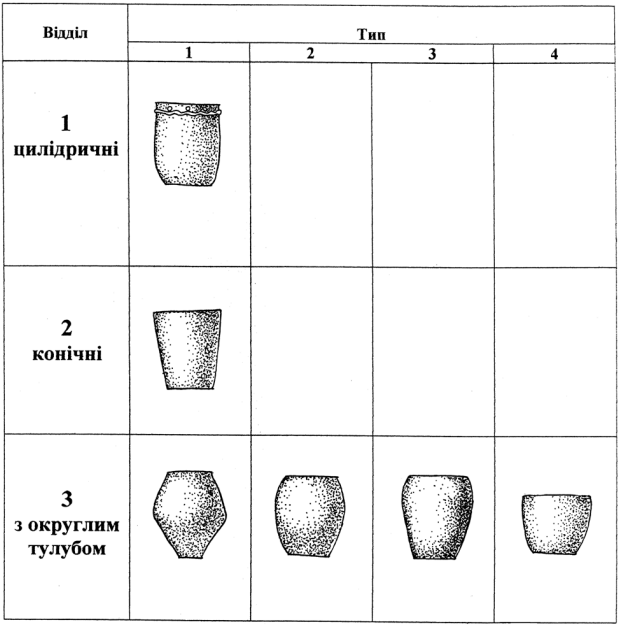

Мал.45. Класифікація банок

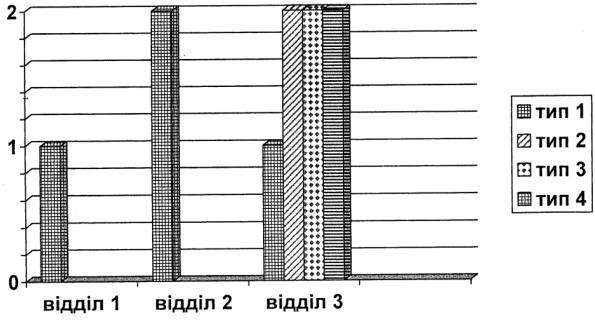

Мал.46. Розподіл типів банок. Гістограма

Тип 1. Тулуб таких посудин має виражену біконічність. Діаметр вінець банок більший за діаметр денця. Найбільше розширення виробу припадає на середину (1 екз.).

Тип 2. Кут нахилу всередину верхньої частини посудини становить 8-12°. Найбільший діаметр припадає на середину тулуба. Діаметр денця та вінець майже однаковий (2 екз.).

Тип 3. Діаметр вінець у них більший за діаметр денця. Відрізняються від попереднього типу більш витягнутими пропорціями та високою нижньою частиною (2 екз.).

Тип 4. Відрізняються від попередніх двох типів зрізаним верхом тулуба (2 екз.).

Миски. Друга за чисельністю після горщиків категорія знахідок. Зустрічаються на всіх без винятку поселеннях, часто й серед поховального інвентарю. Враховано 66 екземплярів мисок.

Верхній край мисок міг бути потовщеним, загостреним, округлим, косо зрізаним усередину, відігнутим назовні горизонтально чи під нахилом, горизонтально зрізаним «бортиком» із закраїною (мал.27; 28; 29:3; 47; 48). Миски з «бортиком» виробляли в VII – VI ст. до н.е. У цей час миски прикрашали проколами, наколами зсередини, які нерідко утворювали опуклості, виступами, короткими валиками, ритованим орнаментом тощо. Миски могли лискувати та чорнити. У ранньоскіфський час посудини вирізнялися великим діаметром – 25-40 см. З V ст. до н.е. діаметр мисок становив 15-30 см. Складне декорування поширилося в Поворсклі внаслідок переселення сюди частини лісостепових племен з Дніпровського Правобережжя. На виробах від початку V ст. до н.е. воно вже не спостерігається.

Миски діляться на 5 відділів та 12 типів (мал.47-50).

Відділ 1. Конічні миски. Такі миски нагадують зрізаний конус. Складають 16,67% від загальної кількості мисок.

Тип 1. Вони мають вінця й стінки, що конічно звужені донизу. Як правило, характерні для поселень та поховань VII – VI ст. до н.е. (11 екз.).

Мал.47. Миска. Глина, ліплення, 6,5х21,5 см. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №2. Полтавщина. VII–VI століття до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–201/204. Фото Олеся Пошивайла

Мал.48. Миска. Глина, ліплення, 7,0х23,5 см. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №1. Полтавщина. VII–VI століття до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–201/200. Фото Олеся Пошивайла

Відділ 2. Миски з опуклим тулубом. Їх стінки плавно й заокруглено переходять в округле чи пласке дно. Припадають на VII – VI ст. до н.е. Складають 12,12% від загальної кількості мисок.

Тип 1. Миски нагадують розрізану навпіл сферу. Дно у таких виробів округле або майже округле (2 екз.).

Тип 2. Відрізняються від попереднього типу пласким дном (6 екз.).

Відділ 3. Миски з опукловигнутим тулубом. Мають опуклу верхню частину, а стінки нижньої частини увігнуті (56,06%).

Тип 1. Діаметр вінець у кілька разів більший за діаметр денця. Миски цього типу та типу 2 відомі на пам'ятках досліджуваного регіону протягом VII – початку III ст. до н.е. (31 екз.).

Тип 2. Подібні до мисок типу 1, але мають розширене дно (10 екз.).

Тип 3. Конусоподібні, з великим діаметром вінець, який може бути в 3 рази більший за діаметр денця. Нечаста знахідка (4 екз.) під час археологічних розкопок (Західна та Східна фортеці Більського городища, Тарановоярський могильник).

Тип 4. Дещо схожі на перший тип, але мають вертикальні вінця, що можуть складати до 1,5 висоти миски. Край вінець виробів у перетині за формою близький до трикутника. Вироби цього типу датовано VII – VI ст. до н.е. (2 екз.).

Відділ	Типи			
	1	2	3	4
1 конічні				
2 з опуклим тулубом				
3 з опукловигнутим тулубом				
4 миски на низькій підставці	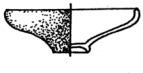	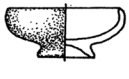		
5 миски на високій підставці	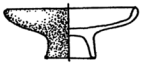	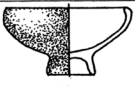	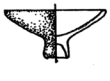	

Мал.49. Класифікація мисок

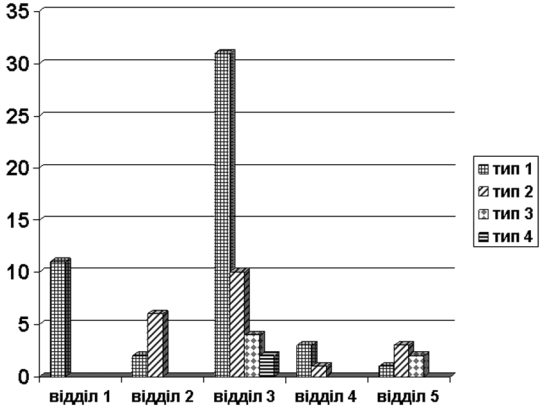

Мал.50. Розподіл типів мисок.
Гістограма

Відділ 4. <u>Миски на низькій підставці.</u> Схожі з виробами попереднього відділу, але мають пустотілу підставку, заввишки до 2 см. Складають 6,06% від загальної кількості мисок.

Тип 1. Опукло-вигнуті на циліндричній підставці. Підставка невисока, як правило, її висота становить лише 1-2 см (3 екз.).

Тип 2. Напівсферичні на конічній підставці. До напівсферичної миски кріпилася конічна підставка, яка була нижча і ширша, ніж у миски відділу 5, типу 2 (1 екз.).

Відділ 5. <u>Миски на високій підставці.</u> Подібні до інших форм, але вирізняються своєю високою конічною підставкою, розширеною донизу. Її висота могла становити від 2,5 до 7 см. Такі вироби складають 9,09% від загальної кількості мисок.

Тип 1. Тарілеподібні. Верхня частина мисок мілкіша, ніж у мисок 2 та 3 типів, має меншу, ніж у підставки, висоту (1 екз.).

Тип 2. Напівсферичні. Ці миски досить глибокі й нагадують сучасні вази для фруктів (3 екз.).

Тип 3. Конусоподібні. Широко розхилені (під кутом 25-30°) стінки мисок звужуються в напрямку підставки (2 екз.).

Миски на низькій та високій підствках були розповсюджені в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі лише в VII – V ст. до н.е.

<u>Корчаги.</u> Враховано 28 екземплярів корчаг. Вони мають конічне, ввігнуте горло. Ранні корчаги (VII – VI ст. до н.е.) були з високою або широкою шиєю. Їх оздоблювали ритованим орнаментом, який часто заповнювали білою пастою, й іноді – соскоподібними наліпленнями. Поверхню корчаг лискували або загладжували. Вінця корчаг округлі, часто потовщені або розширені. З кінця VI – V ст. до н.е. корчаги декоруються мало. Вирізняється корчага з селища Лісовий Кут-2 (територія Великого Більського городища), знайдена серед інших у ямі

Відділ	Тип		
	1	2	3
1 з високими вінцями та плечами	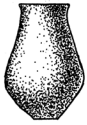	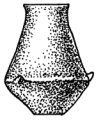	
2 з широкою		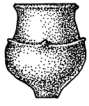	
3 горщико-подібні	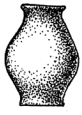	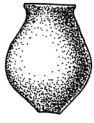	

Мал.51. Класифікація корчаг

№7[131; рис.:6]. Її оздоблено наліпленими валиками з пальцьовими вдавленнями на них [мал.30].

У ранньоскіфський час висота корчаг могла сягати 60 см, діаметр – 15-25 см. З V ст. до н.е. розміри посудин зменшилися. Їх середня висота – 30-40 см, діаметр вінець – до 20 см.

Вироби розподілено на 3 відділи та 7 типів (мал.51, 52).

Відділ 1. <u>З високими вінцями та плечима.</u> У них центр рівноваги знаходиться в нижній частині. Діаметр вінець більший або близький до діаметра дна. Складають 25% від загальної кількості посудин. Корчаги цього відділу та відділу 2 відомі у VII – VI ст. до н.е.

Тип 1. Відрізняються від наступного типу відсутністю ребра на округлому тулубі (3 екз.).

Тип 2. З виділеним ребром на тулубі. Соскоподібні наліпи на тулубі допомагали краще утримувати виріб (3 екз.).

Тип 3. Приземкуваті. Нижня частина корчаг більш розширена, ніж у посудин типів 1 та 2 (1 екз.).

Відділ 2. <u>З широкою шиєю.</u> Подібні до першого віділу, у тому числі й орнаментацією. Вирізнялися короткою широкою шийкою і меншою висотою. Центр рівноваги розміщений нижче середини тулуба. Діаметр вінець також набагато більший за діаметр денця. Складають 35,7% від загальної кількості виробів.

Тип 1. Корчаги цього типу мають біконічний тулуб (7 екз.).

Тип 2. Тулуб більш округлий, ніж у корчаг типу 1. Часто на тулубі мали виділене ребро. Могли, як і вироби відділу 1 типу 2, прикрашатися соскоподібними наліпками (3 екз.).

Відділ 3. <u>Горщикоподібні корчаги</u>. За формою наближаються до горщиків. Відрізняються від останніх розмірами та кращою обробкою поверхні. Зафіксовані на пам'ятках кінця VI-V – IV ст. до н.е. (39,3%).

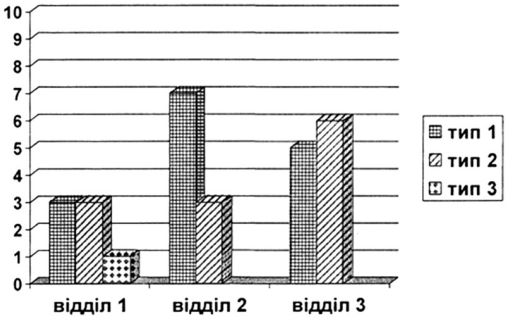

Мал.52. Розподіл типів корчаг.
Гістограма

Тип 1. Діаметри вінець і денця у корчаг цього типу майже однакові (5 екз.).

Тип 2. Їх характерною рисою є яйцеподібний тулуб, а діаметр широких, розхилених назовні вінець може бути у два рази більшим за діаметр денця (6 екз.).

Глеки. Враховано 19 посудин. На думку Костянтина Пеляшенка та Дениса Гречка, глеки з'явилися в першій половині V ст. до н.е. Дослідники вважають, що цей тип посуду склався на базі існуючих місцевих форм та під впливом античної столової й тарної кераміки [363, с.77-78]. Очевидно, глеки та кухлі прийшли на зміну черпакам і кубкам, які зникли з побуту наприкінці VI ст. до н.е. У V ст. до н.е. глеки поступово майже повністю витіснили з ужитку корчаги.

Це підтверджено тим фактом, що глечик із поховання кургану №16 нагадує античні посудини (мал.53). У той же час глеки із вузькою циліндричною шийкою мають багато спільного із корчагами (мал.54). Так, на селищі Лісовий Кут (Східне Більське городище) в одній ямі знайдено подібні посудини поряд із корчагами. Це свідчить не тільки про однакове їх призначення, а й про близькість форм даних видів глиняного посуду.

Глеки використовували в побуті протягом V – IV ст. до н.е., а можливо, і пізніше.

Цей вид кераміки важко виділити із загальної маси посуду, оскільки посудини мають багато перехідних форм і дуже подібні до корчаг. Стінки глеків загладжували. Більшість таких посудин не декоровано. На деяких фрагментах зустрічаються крапкові вдавлення або ритований орнамент. Багато глеків мали вуха (одне, два, рідко – три). Вуха були гладенькі або з поздовжніми жолобками. Висота глечиків сягала від 15 до 30 см.

Виділено 2 відділи та 4 типи (мал.53-56).

Відділ 1. З конічною шиєю. Могли бути оснащені вухом. Складають 31,57% від загальної кількості виробів.

Тип 1. З округлим тулубом, який мав найбільше розширення приблизно в середній частині висоти тулуба. Діаметр денця дещо менший

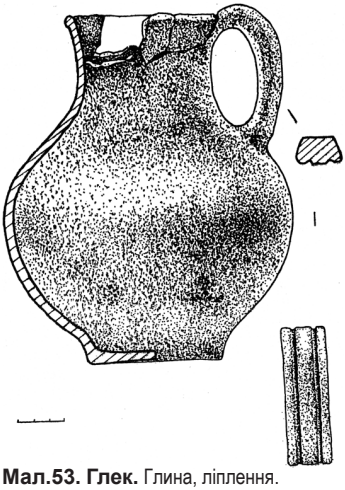

Мал.53. Глек. Глина, ліплення. Олефірщинський могильник. Полтавщина. V ст. до н.е. Розкопки Ірини Кулатової [249, рис. 5]

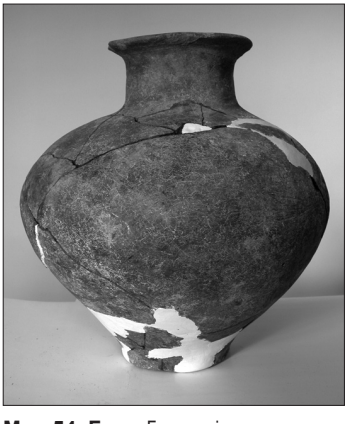

Мал.54. Глек. Глина, ліплення, чорніння, 45,0х37,8 см. Селище Лісовий Кут. Велике Більське городище. Полтавщина. V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–309/106. Фото Олеся Пошивайла [130]

від діаметра вінець або рівний йому. Діаметр тулуба у 2 рази більший за діаметри денця та вінець. Нижня частина злегка ввігнута і дещо опукла або конічна. До цього типу належать 5 посудин (мал.53).

Тип 2. Посудини із більш витягнутими пропорціями, вузьким дном та високою шиєю. Найбільше розширення знаходиться в нижній частині округлобіконічного тулуба. Діаметр розхилених вінець може бути дещо більшим за діаметр денця (1 екз.).

Відділ 2. <u>З циліндричною шиєю</u>. Складають 68,43% від загальної кількості виробів.

Тип 1. Мають циліндричну шию та прямі, іноді ледь розхилені вінця, які переходять у кулястий тулуб (3 екз.).

Зріз вінець, як правило, розширений на кілька сантиметрів. Циліндрична шия могла ледь звужуватися донизу і сягати в діаметрі 10 см. Низ у таких глеків конусоподібний, нерідко виділений і має утор (мал.54). Такі посудини було виявлені на пам'ятках V – IV ст. до н.е.

Тип 2. Шия плавно переходить у кулястий тулуб. Найбільше розширення припадає на середню його частину. Нерідко глеки цього типу мали вухо. Їх виявлено на Лихачівському селищі, Східному та Великому Більських городищах, у господарській ямі на селищі в урочищі Лісовий Кут, що знаходиться на території Великого Більського городища (V ст. до н.е.) [122, рис.]. Всього в досліджуваному регіоні знайдено 10 глеків цього типу.

<u>Черпаки.</u> Мали високе вухо, що піднімалося над вінцями і закінчувало відростком будь-якої форми: циліндричної, грибоподібної, загостреної, у вигляді

Відділ	Тип	
	1	2
1 з конічною шиєю		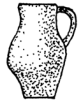
2 з циліндричною шиєю	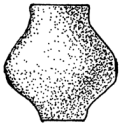	

Мал.55. Класифікація глеків

ластів'ячого хвоста тощо. У більшості випадків черпаки лискували, чорнили, ангобували. Часто їх декорували ритуванням, яке заповнювали білою, дуже рідко – червоною пастами. Могло орнаментуватися і вухо. Черпаки 2 та 3 відділів нерідко були з лункою на дні.

Вироби всіх типів поширені на території поселенських та поховальних пам'яток Поворскля. Зрідка зустрічаються в курганах Посулля. Усього враховано 56 цілих виробів.

Їх розподілено на 4 відділи та 9 типів. Найбільш розповсюдженими були черпаки 1 (33,93%) та 2 відділів (50%) (мал.57-58).

Відділ 1. <u>Черпаки з мілкою чашечкою та високими вінцями</u>, що часто розділялися ребром. Висота чашечки в кілька разів менша за висоту черпака.

Тип 1. З розширеними вгору вінцями. Мали високі вінця та плечі, які у два, а то і більше разів були вищими, ніж чашечка (7 екз.).

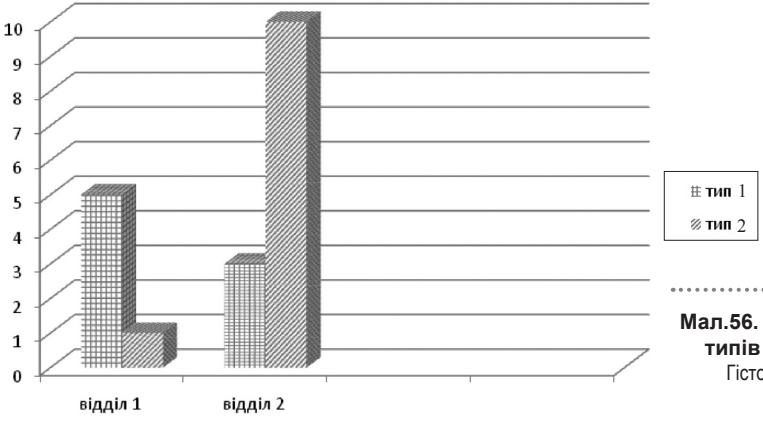

Мал.56. Розподіл типів глеків. Гістограма

Тип 2. З прямими вінцями. Такі вироби з-поміж інших виокремлюються великим діаметром вінець (1 екз.).

Тип 3. Зі звуженими вгору вінцями. У таких глиняних посудин плечі конусоподібно звужувалася вгору (11 екз.).

Відділ 2. Черпаки з глибокою чашечкою та короткими вінцями. Мають короткі плечі. Діаметр їх вінець міг бути в кілька разів більшим за висоту черпака.

Тип 1. З розхиленими вінцями. У них вінця і тулуб мають однаковий діаметр (9 екз.).

Тип 2. У таких черпаків діаметр вінець менший, ніж діаметр тулуба (3 екз.).

Відділ	Тип		
	1	2	3
1 з мілкою чашечкою та високими вінцями			
2 з глибокою чашечкою та короткими вінцями			
3 напів-сферичні			
4 з глибокою чашечкою			

Мал.57. Класифікація черпаків

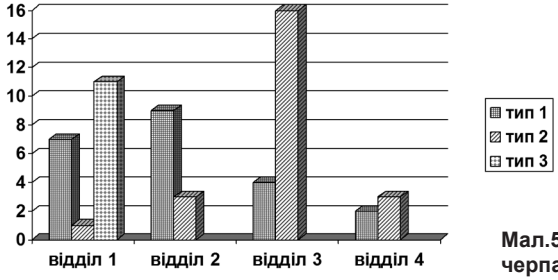

Мал.58. Розподіл типів черпаків. Гістограма

Відділ 3. **Напівсферичні.** За формою нагадують розрізану навпіл сферу. Складають 7,14% від загальної кількості виробів.

Тип 1. Денце цих виробів округле, тому вони на ньому часто мали вдавлення – лунку (4 екз.).

Тип 2. Черпаки з виділеними вінцями (16 екз.).

Відділ 4. Черпаки з глибокою чашечкою. За формою наближаються до горщика чи кубка. Найбільший діаметр припадає на середину тулуба. Складають 8,93% від загальної кількості черпаків.

Тип 1. З розширеними вгору вінцями. Діаметр вінець набагато більший за діаметр денця (2 екз.).

Тип 2. Черпаки з прямими вінцями. Діаметр вінець дещо менший, ніж діаметр тулуба (3 екз.).

Кухлі. Ще одна категорія знахідок, пов'язана з рідиною. Як і черпаки, кухлі мають вухо. Поверхня виробів загладжена, не орнаментована. Кухлі зафіксовано на пам'ятках VII – IV ст. до н.е. Найбільш поширені були в VI – V ст. до н.е. Виявлено лише 9 цілих виробів (мал.59).

Виділено 3 відділи та 4 типи кухлів. Особливо розповсюдженими були горщикоподібні кухлі (77,78 %), які від горщиків відрізнялися лише наявністю вуха (мал.60, 61).

Відділ 1. Горщикоподібні кухлі із профільованими вінцями, опуклим тулубом і вухами, які не піднімаються вище краю вінець чи ледь виступають над ними. Кухлі цього типу датовано VII-VI – IV ст. до н.е. Складають 77, 78 %.

Тип 1. Нагадують горщики з дещо та помірно відігнутими назовні вінцями, до яких прикріплено вухо, що може займати половину висоти виробу. Діаметри вінець та денця майже однакові. Зафіксовано 5 цілих виробів.

Тип 2. З роздутим тулубом. Кухлі цього типу, мають більш розширені діаметри денця та вінець, опуклий тулуб (2 екз.).

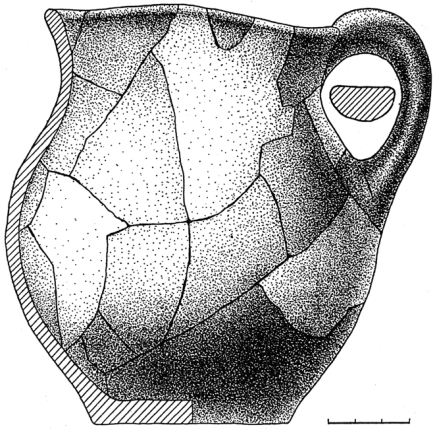

Мал.59. Кухоль. Глина, ліплення. Більський могильник «Б». Курган №1. Полтавщина [454, рис. 19]

Відділ 2. Циліндричні кухлі. На жаль, кухлі, цього та наступного відділів – рідкісна знахідка під час розкопок поселень (11,11%). У похованнях їх поки що не виявлено.

Тип 1. Низькі, діаметр денця у кухля цього типу відповідає діаметру вінець. Мають циліндричний тулуб. Придонна частина виробів дещо заокруглена (1 екз.).

Відділ 3. Зрізаноконічні кухлі. Схожі на мисочку, до якої прикріплено вухо (11,11%).

Тип 1. Цей посуд складається із зрізаноконічного тулуба та виділеного великого вуха (1 екз.). Вироби цього типу датовано VII – V ст. до н.е.

Відділ	Тип	
	1	2
1 горщикоподібні		
2 циліндричні		
3 зрізаноконічні		

Мал.60. Класифікація кухлів

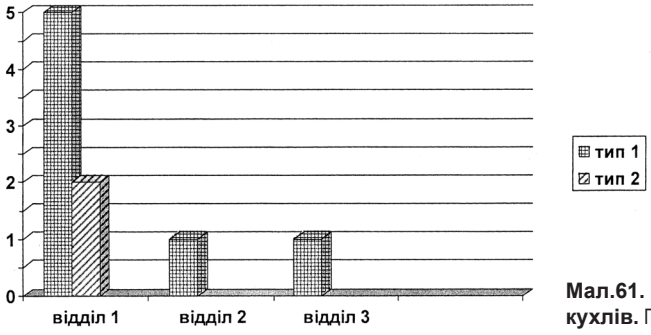

Мал.61. Розподіл типів кухлів. Гістограма

<u>Кубки.</u> Найбільш розповсюджені в Поворсклі (18 екз.), хоча відомі й серед поховальних пам'яток басейну р. Сула (1 екз.). Центр рівноваги в них припадає на нижню частину тулуба. Посудини лискували, чорнили. Їх могли декорувати ритованими лініями, які часто заповнювали білою пастою. Кубки завжди правильної форми, мають невеликі розміри, висоту переважно 6-12 см.

Існували в VII – VI ст. до н.е. горщикоподібні кубки, можливо, використовували й наприкінці VI – на початку V ст. до н.е. Поява такої форми пов'язана з тим, що їх легше було виготовити. Їх не орнаментували, поверхню не лискували, лише загладжували.

Кубки розподілено на 3 відділи та 4 типи (мал.62, 63).

Відділ 1. <u>Кубки з кулястим тулубом.</u> Мали плавно розхилені вінця. Часто взагалі не були декоровані. На Східному укріпленні Більського городища виявлено кубок з двома вухами на тулубі, в яких було зроблено наскрізні отвори [496, рис.9:8]. Кубки з округлим тулубом – найчастіша знахідка в досліджуваному регіоні (61,11%).

Тип 1. Дугоподібно вигнуте горло цих посудин переходить у кулястий тулуб. Денце ледь намічене й нерідко мало заглиблення – лунку (9 екз.).

Тип 2. Кубки цього різновиду подібні до попереднього типу, але відрізняються пласким дном (2 екз.).

Відділ 2. <u>Приземкуваті кубки.</u> Найбільше розширення тулуба припадає на його нижню частину (16,67%).

Тип 1. Подібні до відділу 1 типу 2, але мають більш розхилені вінця й розширене денце. Мають заокруглену нижню частину тулуба. Найбільше розширення припадає на придонну частину кубка (3 екз.).

Відділ 3. **<u>Горщикоподібні кубки.</u>** Схожі на горщики, але зроблені з більш якісної формувальної маси, обробка поверхні (лискування,

Відділ	Тип		
	1	2	3
1 з кулястим тулубом			
2 приземкуваті			
3 горщико-подібні			

Мал.62. Класифікація кубків

чорніння та заокруглена нижня частина) також відмінна від обробки поверхні горщиків (22,22%).

Відділ 1. Мають ледь опуклий тулуб, що плавно переходить у дно, відігнуті назовні вінця (4 екз.).

Мініатюрні посудини. У скіфську добу лісостепове населення досліджуваного регіону нерідко виготовляло гончарні вироби, які в зменшеному вигляді повторювали великі типи посуду: горщики, банки, корчаги, глеки тощо. Висота таких посудин здебільшого ледве сягала 5 см, лише зрідка 7-9 см. Їх часто виявляли в похованнях. Сліди нагару на

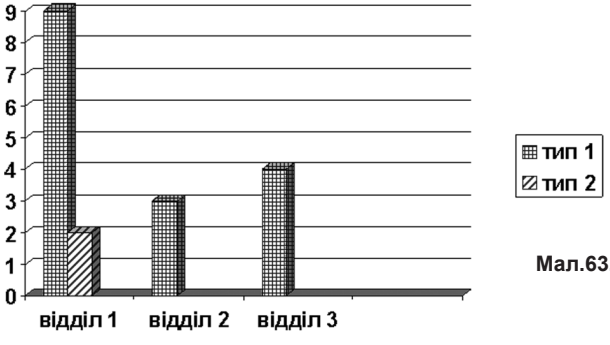

Мал.63. Розподіл типів кубків.
Гістограма

внутрішніх стінках деяких виробів свідчать про використання їх у якості світильників чи курильниць. Можливо, вони мали й інше призначення. У деякі наливали напої, деякі могли використовувати як дитячі іграшки або культові речі.

Мініатюрні посудини розподілено на 6 відділів та 27 типів (мал.64, 65). Всього враховано 156 посудин.

Відділ 1. <u>Горщикоподібні.</u> За формою наближаються до горщиків (38,46%).

Тип 1. Мають відігнуті вінця, похилі плечі та ледь опуклий тулуб. Найбільший діаметр припадає на середину виробу (17 екз.).

Тип 2. Подібні до великих горщиків відділу 1 типу 1 (8 екз.).

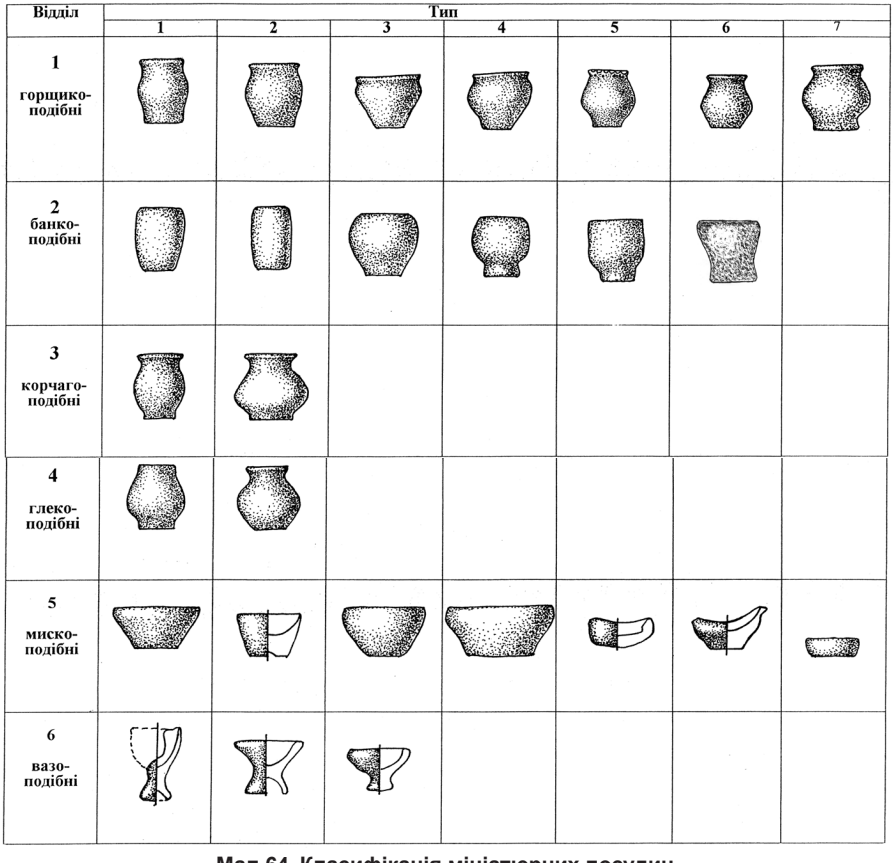

Мал.64. Класифікація мініатюрних посудин

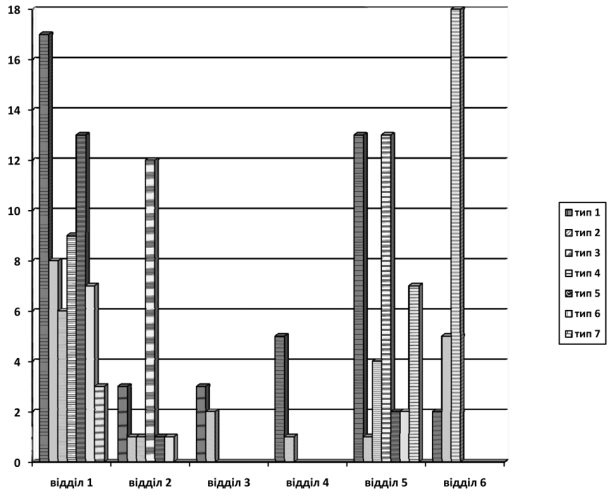

Мал.65. Розподіл типів мініатюрних посудин. Гістограма

Тип 3. З широкою шиєю. Діаметр вінець та шийки таких посудин майже у два рази більший за діаметр денця і близький до діаметра тулуба. Нижня частина таких горщиків конусоподібно звужується до дна (6 екз.).

Тип 4. Схожі з великими горщиками відділу 1 типу 3, але більш приземкуваті та з короткими вінцями (9 екз.).

Тип 5. Приземкуваті із виділеною нижньою частиною. (13 екз.).

Тип 6. Виділяються різко розхиленими вінцями. Мають аналогії серед горщиків відділу 3 типу 1 (7 екз.).

Тип 7. Подібні до великих горщиків (відділ 2 тип 6). Мають однаковий діаметр вінець та денця. Найбільше розширення тулуба припадає на середню його частину. Нижня частина виділена, циліндрична, нерідко має закраїну (3 екз.).

Відділ 2. <u>Банкоподібні.</u> Не мають шиї, верхня частина тулуба плавно переходить у нижню (11,53%).

Тип 1. Схожі на великі банки відділу 3 типу 3 (3 екз.).

Тип 2. Стінки у таких посудин вертикальні чи майже вертикальні (1 екз.).

Тип 3. Приземкуваті з широким тулубом (1 екз.).

Тип 4. З округлим корпусом та виділеним низом. Дещо подібні до попереднього типу, але їх нижня частина циліндрична (12 екз.).

Тип 5. Циліндричні з виділеним низом. Нижня частина звужена і має менший діаметр, ніж верхня частина виробу (1 екз.).

Тип 6. Зрізаноконічні з розширеною придонною частиною (1 екз.).

Відділ 3. Корчагоподібні. Складають 3,2% від загальної кількості.

Тип 1. Вінця прямі чи ледь розхилені назовні. Плечі плавно переходять в опуклий тулуб. Цікаво, що верхній край однієї з таких посудин має трикутне у перетині розширення назовні, яке зустрічається у великих корчаг або глеків (3 екз.).

Тип 2. Округлено-біконічні. Цей тип має широкі вінця та широкий тулуб. Центр рівноваги припадає на низ посудини (2 екз.).

Відділ 4. Глекоподібні. Складають 3,84% від загальної кількості.

Тип 1. Вироби з прямими вінцями. Подібні до глеків відділу 2 типу 1 (5 екз.).

Тип 2. З розхиленими вінцями. Схожі з глеками відділу 2 типу 2 (1 екз.).

Відділ 5. Мископодібні. Складають 26,92% від загальної кількості.

Тип 1. Зрізаноконічні. Вінця широко розхилені назовні, стінки конічно звужуються донизу (13 екз.).

Тип 2. Зрізаноконічні із заглибленням на дні. Відрізняються від попереднього типу наявністю заглибини на дні (1 екз.).

Тип 3. Стінки в таких посудин дещо заокруглені й плавно переходять у дно. Вироби ці відрізняються опуклою верхньою частиною. Зустрічаються екземпляри з широким денцем (4 екз.).

Тип 4. Випуклоконічні. Мають аналогії серед великих мисок відділу 3 типу 2 (13 екз.).

Тип 5. Напівсферичні. Ці мініатюрні посудини нагадують розрізану навпіл сферу (2 екз.).

Тип 6. Човникоподібні. Схожі на мископодібні конічні посудини, але один їх бік вищий за інші (2 екз.).

Тип 7. Низькі, з широким денцем. Висота таких посудин становить менше 5 см (7 екз.).

Відділ 6. Вазоподібні. Подібні форми можна знайти серед великих мисок відділу 5. Складають 16,02% від загальної кількості мініатюрних посудин.

Тип 1. Конічні на високій пустотілій підставці (2 екз.).

Тип 2. Конічні на широкій пустотілій підставці (5 екз.).

Тип 3. Конічні на суцільній підставці (18 екз.).

Цідилки-друшляки. Цілі вироби цього виду – рідкісна знахідка на поселеннях скіфського часу. У більшості випадків під час розкопок знаходять лише їх уламки. Очевидно, цідилки-друшляки служили для вироблення сиру. Враховано 4 знахідки. Вони поділяються на два відділи і три типи (рис.66, 67).

Відділ 1. Конусоподібні. Такі цідилки не мали денця (Західне Більське городище). Зустрічаються вони і в Посуллі [417, с. 84-91], хоча тут їх хронологічна атрибуція ускладнена, бо серед матеріалів скіфського часу виявлено знахідки пізньобронзової доби.

Тип 1. З циліндричною верхньою частиною. Нижня частина таких цідилків-друшляків конусоподібна. Приблизно у середній частині стінки цідилків цього типу плавно розширюються вниз у вигляді конуса (1 екз.).

Відділ 2. Мископодібні. Схожі на миски з опуклим тулубом, стінки яких плавно переходять у денце.

Тип 1. Вироби з отворами на денці (2 екз.).

Тип 2. Посудини з отворами по всьому тулубу і денцю (1 екз.).

Отже, на основі аналізу даних матеріалів можна зробити такі висновки:

1. Посуд з пам'яток скіфського часу басейнів рік Ворскла, Сула, Псел має багато спільних рис. Насамперед, це стосується виробів, датованих V – IV ст. до н.е. Очевидно, саме в цей час у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі виникла єдина історико-культурна спільнота землеробсько-скотарських племен, які мали спільні ознаки матеріальної культури. Це стосується і гончарного комплексу. Подібність спостерігається і в технології виготовлення (глини, формувальна маса, способи формування тощо) та декоруванні кераміки.

2. Певні міжрегіональні особливості, насамперед, територіальні, стали причиною того, що посуд пам'яток Поворскля і басейнів рік Сули та Псла, має деякі відмінності. Так у Посуллі та Попсіллі виявлено мало лискованого столового посуду, декорованого ритованими лініями, який заповнено білою пастою. Це явище пов'язано з тим, що згадані мікрорегіони були менш заселеними в VII – першій половині VI ст. до н.е. Ймовірно, лише з другої половини VI ст. до н.е. мешканці Поворскля почали активно освоювати Посулля та Попсілля, принісши сюди елементи своєї ма-

Відділ	Тип	
	1	2
1 конусоподібні		
2 мископодібні	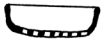	

Мал.66. Класифікація цідилків

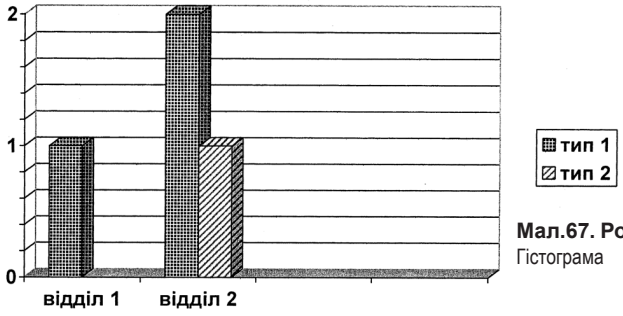

Мал.67. Розподіл типів цідилків.
Гістограма

теріальної культури, зокрема глиняні вироби (технологія їх виготовлення та форми).

3. Зафіксовано, що з кінця VI – V ст. до н.е. населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя перестають використовувати кубки та черпаки. Їх змінюють неорнаментовані глеки та кухлі. Очевидно, це пов'язано з тим, що останні види посуду було легше виготовляти. Крім того, з V ст. до н.е. верхівка суспільства лісостепових племен нерідко стала використовувати привізний античний столовий посуд.

У V – IV ст. до н.е. стали простішими форми корчаг, горщиків та їх орнаментація, яка іноді й зовсім зникала. Саме у цей час виникали спеціалізовані пристрої для випалювання посуду – гончарні горни. Можливо, це пов'язано з поступовим перетворенням у V – IV ст. до н.е. гончарства із сезонного заняття у ремесло.

3.2. Призначення посуду

Глиняний посуд був тим предметом, завдяки якому людство отримало можливість, окрім приготування їжі різноманітними способами, зберігати її, захищати від пилу, комах, тварин. Розвиваючись, гончарство досить чітко реагувало на специфіку господарсько-економічного, соціально-культурного життя, екологічні умови, різні специфічні особливості побуту й господарства стародавніх суспільств. Форми та розміри посуду залежали від видів їжі та способів її споживання племенами скіфського часу.

У VII – на початку III ст. до н.е. серед місцевого землеробсько-скотарського населення склався певний набір посуду, який є важливим джерелом вивчення соціально-економічного розвитку даних племен. Залежно від функцій, які виконує той чи інший вид посуду, різним могло бути і його призначення. Так вироби із глини служили для: 1) приготування у них харчових продуктів та потрібних у господарстві

речовин; 2) споживання їжі та напоїв; 3) зберігання і транспортування продуктів та речовин.

Існує кілька класифікацій посуду за функціональним призначенням. Найбільш поширеною є та, в якій глиняний посуд поділено на три великі групи: тарний, кухонний, столовий. Цією класифікацією користуються під час вивчення античної ліпленої кераміки і посуду скіфського часу. Подібний поділ також існує для виробів черняхівської та інших культур. Дану класифікацію використовує й автор.

Існують також інші класифікації. Наприклад, Оуен Рай виділяє посуд: 1) для варіння, нагрівання; 2) для твердих і сипучих продуктів та речовин; 3) для рідких речовин [568, p.26]. Надія Гаврилюк розподіляє скіфську кераміку на посуд для приготування і вживання м'ясної, молочної і рослинної їжі та для вина [73, с.39; 74, с.23-32].

Класифікація посуду за призначенням носить дещо умовний характер. Посуд одних і тих же видів міг використовуватися з різною метою. У ньому можна було варити, пекти, сушити, розігрівати, з нього споживати їжу. У ньому могли зберігати чи виготовляти якісь речовини в різних станах (твердому або рідкому).

У часи неоліту посуд був універсальним, тому важко чітко визначити його призначення. У пізньобронзовий та скіфський часи у даному регіоні проходив процес певної стандартизації гончарних форм із їх розподілом за функціональним призначенням. Але цей процес не закінчився та й не міг повністю здійснитися, адже тогочасне гончарство мало домашній характер. На даній території стандартизація глиняного посуду відбулася лише з появою у племен черняхівської культури гончарного круга. Призначення посуду в скіфський час могло мати певну універсальність, зокрема, це стосується горщиків. Досліджуючи степовий глиняний комплекс кочовиків-скіфів, на певну поліфункціональність горщиків звернула увагу й Надія Гаврилюк [73, с.41].

Підтвердження того, що в посуді зберігалася не тільки їжа, а й потрібні в господарстві речовини, отримали в Інституті геохімії і фізики мінералів НАН України. Під час хімічного аналізу фрагменту горщика, знайденого автором на попелищі селища скіфського часу Діброва-1 (басейн р. Ворскла), встановлено, що в ньому зберігалося срібло або срібна вода. Цікаво, що зовнішні стінки горщика було обмазано речовиною (можливо, органічного походження), в яку було підмішано дрібні зерна (розміром до 2 мм) напівдорогоцінного каменя – граната. Уламок горщика датовано 297±55 роками до н.е. (керівник досліджень М. Ковалюх).

Горщики протягом усього скіфського часу були найпоширенішим видом посуду. Так на Східному Більському городищі їх налічувалося

89,7% [496, с.74], Західному Більському городищі (розкопки Бориса Гракова 1958 року) – 70,4%, Полковомикитівському городищі – 92,1%, Лихачівському селищі – 73,9%, в Посуллі – 83,3% [581, с.188]. За даними досліджень 1990-х років у басейні р. Сула, ці цифри складають: на Глинському городищі – 81% (розкопки Анатолія Гейка 1993 року) та 78% (розкопки Анатолія Гейка 1994 року); на Свиридівському – 77% (розкопки Володимира Білозора). На Книшівському городищі (басейн р. Псел) горщиків знайдено 85% [95, с.92-105]. На Глинському селищі (урочище Гуринівщина-Спаське) горщиків виявлено 79% від загальної кількості кераміки. Знахідки датовано другою половиною VI – V ст. до н.е. Як бачимо, показники, що стосуються горщиків, істотно не відрізняються від попередніх.

Друге місце за кількістю після горщиків на пам'ятках досліджуваної території займають миски. Так на Книшівському городищі кількість мисок становила 11,5% [95, с.99-101], на Глинському селищі – 13% [105, с.26]. З-поміж інших видів посуду, які існували протягом усього скіфського часу, третє місце належить корчагам. Але їх кількість у господарстві лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя була незначною. Наприклад, на Книшівському городищі корчаг знайдено лише 3,3% [95, с.102], на Глинському селищі – 1% [105, с.26], на Глинському городищі (розкопки Анатолія Гейка 1993 року) – 2,3%.

Глиняні вироби використовували в побуті, господарстві, релігійних обрядах. У даній роботі не взято до уваги мініатюрну, так звану, вотивну кераміку – моделі великого посуду. Частина її могла використовуватися як дитячі забавки. Мініатюрні посудини повторюють у зменшеному вигляді форми горщиків, банок, корчаг, мисок, глеків, які набули поширення на досліджуваній території у скіфський час. Слід зазначити, що й нині мініатюрні моделі горщиків, чайників, глечиків та інших видів сучасного посуду під загальною назвою «монетка» розповсюджені в багатьох гончарних осередках України. Вони використовуються як іграшки для дітей [374, с.139].

Деякі невеликі глиняні вироби служили не тільки світильниками, а й курильницями. Останні, зі слідами нагару на стінках, виділяє Борис Шрамко [496, с.88, рис.11:13-18; 499, рис.18:19, 21]. Ймовірно, інші види мініатюрних посудин використовувалися для споживання рідини, зберігання солі, спецій тощо.

Вчені ще не дослідили питання про ліплений посуд, що використовувався в якості поховального інвентарю. Посуд клали в могилу до покійника, що пов'язано з особливістю влаштування поховальних ритуалів населенням Дніпровського Лісостепового регіону в VII – на початку III ст. до н.е. Глиняні вироби зафіксовано майже в усіх похованнях. По-

части детально вивчити дану проблему важко, оскільки кургани часто і неодноразово грабувалися, іноді повністю.

Не завжди можна визначити й те, чи в могилу померлому клали новий посуд, який не був у вжитку, чи той, що слугував йому за життя. Серед поховального інвентарю зафіксовано вироби, якими довгий час користувалися. Наприклад, зустрічаються горщики зі слідами сажі на стінках, на Броварківському могильнику (курган №505) [101, с.53, рис.30:17]. Іноді в загробне життя померлого супроводжував зіпсований посуд, зокрема черпаки з раніше відбитими ручками [512, с.102]. Дві такі посудини (мал.68) невеликих розмірів знайдено в похованнях №1 та №2 кургану №2 біля с. Малий Тростянець Полтавського району Полтавської області [125, рис.4:8,9]. Там же знайдено й глиняні вироби (миска, кубок, а також кружало), зроблені спеціально для виконання поховального обряду (поховання №1, курган №2). Вони мають схожу формувальну масу та колір поверхні. Миска, випалена за низької температури (нижче 450-500° С), не могла використовуватися в побуті (стінки розпадалися у воді) [125, с.93].

Отже, варто зазначити, що у скіфський час серед поховального глиняного інвентарю зустрічається як старий посуд, що був у вжитку, так і спеціально виготовлений для померлих.

Можна з упевністю сказати, що кераміка в похованнях мала те ж призначення, що й у реальному житті. Свідченням того, що покладений у могилу посуд у потойбічному світі повинен був виконувати ті ж функції, що й у побуті за життя покійного, є наявність у могилі інших предметів. Знахідки зброї, прикрас та інших речей, у тому числі знарядь праці, доводять існування в лісостепових племен епохи раннього заліза вірувань, що загробне життя є продовженням земного шляху людини.

Мал.68. Черпаки з відбитими ручками. Глина, ліплення, 4,0х9,5; 4,0х9,5 см. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №2 (1); 2 – курган №2, поховання №1 (2). Полтавщина. Кінець VII – VI ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–201/196; А–201/205. Фото Олеся Пошивайла

На території Середнього й Нижнього Поворскля, а також у Середньому Попсіллі, яке за матеріальною культурою подібне до басейну р. Ворскли, у могилах скіфського часу знайдено набори посуду (мал.69-72). До них входили вироби для приготування страв (горщики, зрідка – бронзові казани), посуд для споживання їжі (миски), для пиття рідини (черпаки, кухлі, кубки, чаші) та для зберігання припасів (корчаги, великі горщики). Це свідчить про те, що тодішнє населення даного регіону розділяло глиняний посуд за призначенням.

Знайдено кілька таких наборів. Проілюструємо це на прикладах.

1. Набір, що складається з горщика, миски, кубка, знайдено в похованні кургану другої половини VII – першої половини VI ст. до н.е, біля с. Баранівки (басейн р. Псел) [250, с.84, 86, рис.35:1-3].

2. Два горщики, миска, черпак виявлено в похованні №2 кургану №2 могильника біля с. Малий Тростянець (басейн р. Ворскла) [125, рис.4:9,11-13, мал.69], а також у похованні №2 кургану №37 (урочище Таранів Яр) [229, с.169, рис.7:8, 11]. Ці набори посуду датовано кінцем VII – VI ст. до н.е.

3. Часто кубок і черпак зустрічаються поруч серед речей, покладених у могилу. Наприклад, горщик, миска, два черпаки і кубок виявлено у кургані №1 [229, с.149, 151, рис.2:1-3], а горщик, дві миски, черпак і кубок – серед інвентарю парного поховання кургану №19 Тарановоярського могильника [мал.69]. Дані набори відносяться до VII – VI ст. до н.е. У кургані №1 біля с. Михайлівка (басейн р. Ворскла) знайдено горщик, миску, черпак та кубок. Їх датовано серединою – другою половиною VI ст. до н.е. [256, с.26-27]. Великий та малий горщики, чер-

Мал.69. Набір посуду. Глина, ліплення. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №1. VII–VI ст. до н.е. Полтавщина. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ». Фото Олеся Пошивайла

Мал.70. Набір посуду. Малотростянецький могильник. Курган №2, поховання №2. Полтавщина. VII–VI ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ». Фото Олеся Пошивайла

пак, кубок, три миски походять з поховання №1 (кінець VII – VI ст. до н.е.) кургану №2 Малотростянецького могильника [мал.69].

4. Горщик, миску та кухоль (VI – V ст. до н.е.) виявлено в кургані №4 Василівського могильника (басейн р. Псел) [250, с.72, 76, рис.29:2-4].

5. Рідше набір посуду доповнює ємність для зберігання продуктів – корчага або великий горщик. Корчагу VI століття до н.е. знайдено в кургані №22 могильника Скоробір [512, с.118-119, рис.13:1-7]. Очевидно, великий горщик (кінець VII – VI ст. до н.е.) з поховання №1 кургану №2 Малотростянецького могильника слугував тарою для продуктів.

Прослідковано, що подібні набори посуду клали в поховання на всій території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Відмінністю пам'яток басейнів рік Сули та Псла було те, що кубки, черпаки на цій території були малорозповсюдженими, тому рідко входили до поховальних наборів посуду. Можливо, це пов'язано з малочисельністю населення в VII – першій половині VI ст. до н.е. в Сульсько-Псільському міжріччі.

У VII – VI ст. до н.е. у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі в результаті торгівлі місцевих племен з античними купцями з'явився привізний посуд, зроблений на гончарному крузі: тарний (амфори), столовий (чашечки, кіліки, глеки, канфари, мисочки тощо) та ритуальний (бальзамарії, лекіфи та інше). У могилу могли кластися амфори або чорнолакові вироби, пов'язані зі споживанням вина. Найбільше такий посуд поширився з V ст. до н.е.

Іноді столовий глиняний посуд заміняли срібним або дерев'яним. Залишки дерев'яного посуду не завжди можна зафіксувати під час археологічних розкопок. Іноді зберігаються лише золоті, срібні, бронзові платівки, якими оббивали його стінки.

1. У кургані біля с. Марченки (околиці Більського городища) виявлено уламки горщика, миски, черпака та амфороподібного одноручного

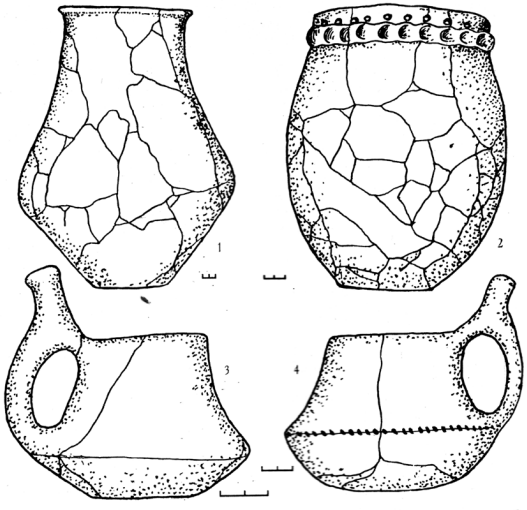

Мал.71. Набір посуду.
Глина, ліплення.
Могильник Скоробір. Курган №30.
Полтавщина. VII–VI ст. до н.е.
Розкопки Бориса Шрамка [512]

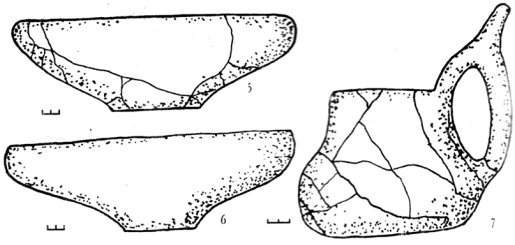

Мал.72. Набори посуду.
Глина, ліплення.
Малотростянецький могильник.
Курган №2, поховання №1 (1–8)
та 2 (9–13). Полтавщина.
VII–VI ст. до н.е.
Розкопки Анатолія Гейка.
[125, рис.4]

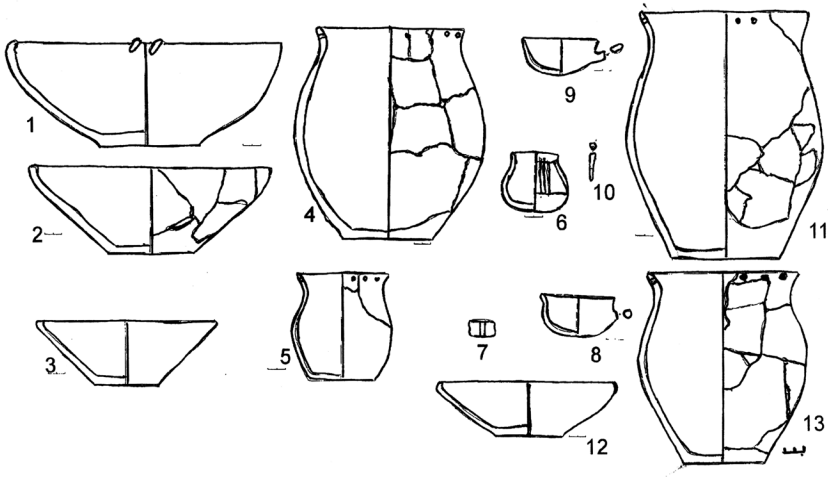

глека. Поховання датовано кінцем V – першою третиною IV ст. до н.е. [269, с.101].

2. В Олефірщинському могильнику (курган №2) знайдено горщик, миску та амфору (V ст. до н.е.) [250, с.18, 19, рис.7:1-4].

3. Корчаги та амфори виявляли поруч. Наприклад, один цілий горщик та уламки ще кількох, мисочка, велика та мала корчаги, амфора входили до поховального інвентарю кургану 3/2003 Перещепинського могильника. Речі відносяться до першої половини – середини V ст. до н.е. (розкопки Олександра Супруненка).

4. Горщик, миска, дві античних посудини, одна з яких – лекіф, походять із розкопок в околицях с. Хитці (Посулля) кургану кінця VI – V ст. до н.е. [270, с.61].

Подібні набори посуду виявлено в курганах Дніпровського Лісостепового Правобережжя [233, приложение, табл.4, с.256-261, 264-266, 274-285, 292-296 та інші].

Крім цих речей, у могилах знаходять бронзовий посуд. Наприклад:

1. Бронзовий казан, корчагу, невеликий горщик, амфору, чорнолаковий кілік знайдено в кургані №2 в урочищі Стайкин Верх [211, с.28].

2. Бронзовий казан і таріль, ліплені горщик, амфора та кілік входили до інвентарю поховання кургану №2 біля села Оксютинці [211, с.35].

3. Бронзовий казан та чаша, два ліплених горщики, амфора, грецькі канфар і блюдце походять з багатого кургану №1 Вовківецького могильника [211, с.48-49].

Дані поховання відносяться до V ст. до н.е.

Слід зазначити й те, що в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі замість кількох посудин, у могилу могли покласти одну мініатюрну. Іноді їх було дві-три. Це набуло поширення наприкінці VI – початку V ст. до н.е.

Найчастіше такою посудиною була копія великого горщика, рідше зустрічаються мисочки, корчажки, глеки, висота яких лише зрідка сягає більше 3-7 см. Очевидно, вони не були призначені для споживання, варіння чи зберігання в них їжі або рідини, а виконували лише символічну функцію. Особливо це характерно для пізньоскіфських поховань Посулля.

Нині важко стверджувати, що правила покладання в могилу повного набору посуду за призначенням під час поховального обряду завжди дотримувалися, але потрібно зважати на масові пограбування курганів та недостатній рівень проведення розкопок наприкінці XIX – на початку XX ст., про що згадувалося вище. Але в будь-якому випадку ці приклади підтверджують, що посуд місцеве населення досить чітко розподіляло за призначенням: для приготування, споживання їжі і напоїв та для їх зберігання.

Надія Гаврилюк, аналізуючи поховальний інвентар з курганів степових скіфів, простежила деякі закономірності розміщення посуду в могилі. Так, посуд, у якому знаходилася їжа, стояв у головах померлого, а амфори та посуд для вина – в ногах [73, с.39]. Слід зазначити, що цього дотримувалися і в Лісостепу, де у посудинах могло зберігатися якщо не вино, то якась інша рідина. У похованні №1 кургану №2 Малотростянецького могильника в головах небіжчика знаходилися невеликий горщик і миска, у середній частині могили – кубок, а в ногах – великі за розміром горщик і дві миски [125, рис.4:1-6,8]. У парному похованні кургану №3 Малотростянецького некрополя серед поховального інвентарю був лише кубок у ногах померлих. Можливо, у ньому також знаходилася рідина.

Досить цікаве питання залежності типів та розмірів посуду від видів і способів приготування та вживання їжі. Для приготування м'яса та бульйонів на багатті використовувалися горщики великих розмірів. На це вказує сажа на їх зовнішніх стінках. Такі горщики могли використовуватися замість бронзових казанів, які були дорогими і яких було мало.

Петро Гавриш горщики з Книшівського городища розподілив на великі (висотою понад 20 см), середні (від 13 до 18 см) та малі (8,5–11,5 см) [95, с.95]. Подібні горщики великого, середнього і малого розмірів зустрічаються й на інших поселеннях VII – початку III ст. до н.е.

Великі горщики мали дно діаметром лише 10-13 см, тому вони були нестійкі, їх важко було переставляти з місця на місце. Очевидно, такі горщики служили переважно тарою. Крім того, зважаючи на їх значну висоту, їх не могли ставити в піч, адже склепіння глиняних печей у лісостепових племен було низьким. Наприклад, на Книшівському городищі воно сягало лише 0,45-0,5 м [95, с.119]. У горщиках середніх розмірів готували їжу. З таких посудин, особливо із широким горлом, можна було і споживати її, що й робили в деяких селянських сім'ях України ще до середини XX ст.

Різне призначення глиняних виробів викликало появу їх нових форм і видів. Забезпечення харчової сфери сприяло виникненню не тільки різноманітних типів посуду, а й різних його розмірів. Останнє, можливо, насамперед залежало від чисельності сім'ї, де такий посуд виготовлявся. Наявність великих посудин свідчить про те, що в них зберігали припаси, зокрема продукцію скотарства та землеробства.

Миски призначалися для рідкої їжі, часто їх спеціально для цього лискували та чорнили, щоб зменшити пористість. Надія Гаврилюк вважає, що м'ясний бульйон та молоко скіфи подавали в напівсферичних чашках чи мисках з пласким та округлим денцем. Широкі вінця сприяли швидкому охолодженню страви [74, с.44]. Підтвердженням цього

можуть слугувати знахідки кісток вівці в напівсферичних мисках, які походять зі степових поховань скіфського часу [57, с.120]. Такі глиняні напівсферичні миски відомі й у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (курган 20 біля села Попівка у Посуллі та ін). Крім того, Надія Гаврилюк стверджує, що широкі вінця полегшували миття посуду [74, с.44]. З останнім можна не погодитися, адже в давніх суспільствах глиняний посуд не завжди мили [373, с.281].

Як уже зазначалося, крім місцевої ліпленої кераміки, починаючи з VII ст. до н.е., місцеві жителі у побуті широко використовували привізну античну, виготовлялену на гончарному крузі. Це, зокрема, амфори з різних центрів: Хіосу, Сінопи, Гераклеї, Фасосу, Лесбосу та інших. Визначення тарного посуду з грецьких центрів, знайденого на Більському городищі, подав Борис Шрамко [499, Приложение 2]. Зустрічається й імпортний столовий посуд різних видів: кіліки, канфари, кратери тощо.

Варто зазначити й те, що античний посуд на поселеннях не набув значного поширення. Лише на Більському городищі відсоток такої кераміки досить великий. Це пов'язано з тим, що дане городище було найбільшим торговим осередком у Лісостепу. Проілюструємо це на прикладах, зауваживши при цьому, що досліджувані знахідки походять із культурного шару.

Таблиця 3. Процентний склад посуду місцевого виробництва та привізного античного

Назва поселення	**Посуд місцевого виробництва** (%)	**Привізний античний посуд** (%)	**Усього** (%)	**Датування пам'ятки**
Книшівське городище (розкопки Петра Гавриша 1988–1992 років)	97,9	2,1	100	VII – початок III ст. до н.е.
Глинське городище (розкопки Анатолія Гейка 1993 року)	96,8	3,2	100	VI – початок III ст. до н.е.
Глинське селище (урочище Гуринівщина-Спаське) (розкопки Анатолія Гейка 1999 року)	99,32	0,68	100	Кінець VI – V ст. до н.е.
Велике Більське городище (селище в урочищі Царина, попелище №3) (розкопки Сергія Скорого 2003 року)	91,6	8,4	100	V ст. до н.е.

Наявність античного посуду майже не наклала відбитку на розвиток форм гончарного комплексу лісостепових племен. У Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі зустрічаються лише поодинокі види посуду, скопійованого з античного. До нього можна віднести цілий ліплений канфар з Басівського городища [215, рис.17]. Під час розкопок експедиції «Сула» (керівник Юрій Болтрик) на цьому городищі знайдено ще кілька уламків подібних канфарів. Відомі такі вироби і на Більському городищі (інформація Ірини Шрамко). Але поки що це єдині такі факти для лісостепових пам'яток Дніпровського Лівобережжя. До речі, копіювання грецького посуду зустрічається й у степових скіфів [73, с.57].

З V – IV ст. до н.е. поширився вплив на лісостеповий посуд зі Степу. Не можна погодитися з Надією Гаврилюк, що у Лісостепу не було горщиків з вінцями у вигляді так званого «розтруба» [75, с.51]. Такі форми горщиків тут, зокрема – на Східній фортеці Більського городища [496, 1983, рис.7:1,3] та на інших поселеннях пізньоскіфського часу (селище Снопове-5), існують, хоча і не в такій кількості, як у Степу.

Порівняно зі степовиками, у лісостепових племен асортимент виробів був ширшим, а масштаби їх виготовлення – більшими, на що і вказують дослідники [239, с.30]. Крім того, технологія виготовлення посуду у досліджуваному регіоні була набагато якіснішою, тому говорити про значний вплив степової кераміки на глиняні вироби Дніпровського Лісостепового Лівобережжя не доводиться.

Лісостепова кераміка, у свою чергу, мала вплив на степовий комплекс. Так Надія Гаврилюк наводить приклади існування тюльпаноподібних горщиків із перлинним орнаментом та горщиків з прямим горлом. Хоча це лише поодинокі знахідки у Степовій Україні [75, с.55].

Землеробсько-скотарське населення межиріччя Сули та Ворскли берегло посуд, у тому числі кераміку місцевого виробництва, навіть після того, як він зазнавав механічних ушкоджень, наприклад, тріщин. На уламках посуду (Західне, Східне, Велике Більські, Книшівське, Стасівське, Коломацьке, Глинське городища, Лихачівське, Пожарнобалківське та інші селища), найчастіше великого, можна побачити отвори діаметром 0,4-0,8 см, зрідка навіть сліди від мотузки чи шкіряного ременя. Це – сліди ремонту. Дуже багато посуду, який ремонтували, виявлено на Полковомикитівському городищі (мал.73). Нерідко сліди ремонту – просвердлені дірки – можна побачити і на амфорах.

2001 року на Великому Більському городищі в урочищі Лісовий Кут у господарській ямі (V ст. до н.е.) знайдено десять корчаг та три амфори. Більша частина виробів мала сліди ремонту у вигляді просвердлених дірок (мал.73). У ці дірки для скріплення стінок виробів могли вставляти залізні скоби, трикутні у перетині, на кінцях округлі, розклепані

ізсередини [121, с.3-4 обл.]. У відремонованому таким чином посуді можна було зберігати навіть воду.

Іноді ремонтувалися і миски, стінки яких скріплялися не тільки мотузкою чи шкіряним ремінцем, а й скобами. Досить цікава знахідка походить із Лихачівського селища (розкопки Алли Моруженко). На дні ями знайдено нижню частину великої посудини, на якій збереглися сліди ремонту: у спеціально просвердлені отвори вставляли бронзові скоби, які потім заклепували. Таким способом було скріплено стінки та дно. Знахідку датовано VI – IV ст. до н.е. [581, арк.11; 333, с.288]. У неї можна було насипати чи споживати з неї навіть рідку їжу.

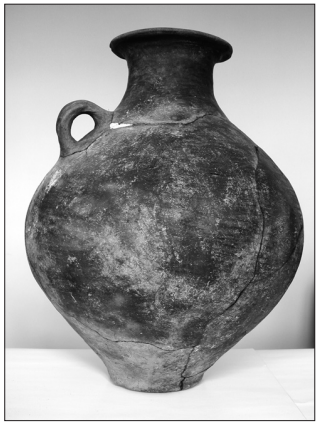

Мал.73. Глек зі слідами ремонту.
Глина, ліплення, 48,5х48,0 см. Селище Лісовий Кут. Велике Більське городище. Полтавщина. Скіфський час. V ст. до н.е. Розкопки Анатолія Гейка. Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ», А–309/104.
Фото Олеся Пошивайла

Це, очевидно, свідчить про те, що на виготовлення такого великого за розміром посуду йшло багато часу і сил, тому його цінували. А затрати на ремонт глиняних виробів були менші, ніж на його створення. Окрім того, кераміка могла розбитися взимку, а оскільки мала великі розміри, то її не можна було випалити в хатній печі. Гончарство в скіфський час носило сезонний характер, тому ранньої весни чи пізньої осені, а також узимку посуд не робили, зважаючи на труднощі його виготовлення у холодну пору року [138, с.55].

Підводячи підсумки, можна говорити про те, що, хоча лісостепове населення використовувало дерев'яні чаші, тарелі чи таці, нерідко з металевими оковками із бронзи, срібла та золота [211, с.165; 402, с.63-64; 339, с.312], а з кінця VII – VI ст. до н.е. через торговельні відносини з греками в побут лісостепових племен почала проникати амфорна тара і столовий посуд, проте кераміка, виготовлення якої базувалося на запасах місцевої сировини, залишалася панівною. Технологічні запозичення у виготовленні посуду також відсутні.

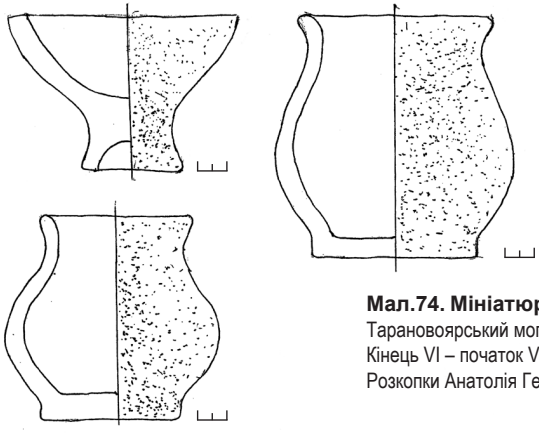

Мал.74. Мініатюрний посуд. Глина, ліплення. Тарановоярський могильник. Курган №39. Полтавщина. Кінець VI – початок V століття до н.е. Розкопки Анатолія Гейка [123, рис.2]

Поданий вище перелік наборів кераміки, що супроводжували померлих у загробне життя, свідчить про досить високий рівень гончарства місцевих племен у скіфський час. Своєю продукцією гончарство забезпечувало потреби місцевого населення. Саме для зберігання, переробки та споживання продукції, насамперед сільськогосподарської, і був призначений глиняний посуд. Базуючись на даних поховального обряду і знахідок з поселень, можна говорити, що в місцевих землеробсько-скотарських племен існував розподіл кераміки за призначенням: для варіння, споживання і зберігання їжі та напоїв. Посуд розподілявся на тарний, кухонний та столовий. Серед нього можна виділити вироби для варіння чи споживання в них окремих видів їжі – м'яса, молока, чи для споживання вина.

Аналіз посуду з поховань, його місцезнаходження в могилі дозволили помітити певні закономірності. Так, у пізньоскіфський час у могилу замість посуду звичайних розмірів почали класти мініатюрний (мал.74). Тобто вірування населення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя набувають ознак символічності.

Певного впливу зазнав гончарний комплекс досліджуваного регіону з боку античної культури. У похованнях вищої лісостепової знаті та дружинників певні види гончарного посуду (наприклад, амфори та чорнолакові посудини для пиття вина) у V ст. до н.е. витіснили ліплені черпаки, кубки.

Незважаючи на зовнішні впливи, ліплений посуд у побуті населення досліджуваного регіону в скіфський час залишався панівним. Його призначення в цілому не змінювалося, тобто не змінювався спосіб ведення господарства лісостепових племен Дніпровського Лівобережжя, основними заняттями яких були землеробство та скотарство.

ВИСНОВКИ

Дніпровське Лісостепове Лівобережжя упродовж VII – початку III ст. до н.е. було більш густо заселене землеробсько-скотарськими племенами, ніж у попередні епохи. Високий рівень господарства цих племен створював сприятливі умови для розвитку гончарства, що, у свою чергу, забезпечувало його необхідними речами – ужитковим посудом, виробничою та культовою керамікою.

Аналіз та узагальнення матеріалів з археологічних розкопок городищ, селищ та курганних могильників із комплексним залученням методів техніко-природничих наук, експериментального моделювання, етноархеології тощо дозволили вивчити технологію виготовлення посуду, а також розділити його за призначенням.

Питання виготовлення кераміки вирішується на рівні сучасних знань про глину та домішки, сушіння та випалювання, що дало можливість автору відновити етапи виробництва посуду від підбору глин до його випалювання. Завданням роботи було виявлення знань і прийомів, на яких базувалося гончарство упродовж VII – початку III ст. до н.е. та визначення його економічного рівня.

Стародавніми гончарями було нагромаджено чималий досвід виготовлення посуду, і цей досвід закріпився в певних правилах і традиціях, що передавалися із покоління в покоління. Схожість культурних традицій та прийомів свідчить про існування зв'язків та взаємного обміну досвідом між гончарями різних територій та локальних груп.

Майстри добре знали й розрізняли глини за технічними якостями, мали сформоване уявлення про них. У місцевих гончарів існували домінуючі традиції, які виражалися у використанні глин та цілеспрямованому підборі домішок. У цей час глина була основною сировиною, складаючи понад 60% формувальної маси. Решту складали домішки: шамот, пісок, жорства, органіка. Зафіксовано рецепт глиняної маси, який панує у всьому Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (глина чи суміш кількох глин + органіка + шамот), що свідчить про єдність гончарної традиції у різних регіонах.

Незважаючи на те, що з кінця VII ст. до н.е. у результаті торгово-економічних та культурних зв'язків із містами Північного Причорномор'я на досліджувану територію проникає античний посуд, тут переважає ліплена кераміка. Хоча місцеве населення було не тільки

знайоме з привізним посудом, виготовленим на гончарному крузі, а й широко користувалося цим посудом, даний пристрій тут поширення не набув. У скіфський час не було економічних потреб для його застосування.

Посуд формувався шляхом ліплення шматків чи стрічок глини по спіральній траєкторії. Нерідко застосовувалася підставка у вигляді обертового столика: тканина, поставлена сторч колода дерева або перевернутий догори дном горщик.

Встановлено, що обробка поверхні: лискування, ангобування та обмазування, чорніння, як і орнаментація, мали як технічне, так і декоративне призначення.

На основі експериментальних досліджень визначено, що термічна обробка різноманітних видів посуду була в межах 450-500 – 650°С. Очевидно, переважна більшість посуду випалювалася в багатті, без температурної витримки і недовгий час. Окрім того, це могло робитися в хатніх або надвірних печах, що використовувалися для опалювання та приготування їжі, або дещо пристосованих (зі збільшеним об'ємом). Унаслідок культурно-економічного розвитку в лісостепового населення V – IV ст. до н.е. з'явилися спеціалізовані печі, які використовували тільки для випалювання кераміки.

Саме з появою спеціалізованих пристроїв для термообробки гончарство піднялося на новий рівень розвитку, поступово перетворившись у пізньоскіфський час із сезонного домашнього заняття в проторемесло. Але слід зазначити і те, що на даній території гончарство не було повністю вузькоспеціалізованою формою виробництва. Місцеві майстри могли суміщати кілька спеціальностей. Наприклад, на Полковомикитівському городищі знайдено піч, яка використовувалася для цементації залізних заготовок, лиття бронзових сплавів та випалювання глиняних виробів.

Значних регіональних відмінностей у технології виготовлення різних видів посуду у племен басейнів рік Сули, Псла та Ворскли не зафіксовано. Встановлено, що лише для тарного та столового посуду формувальна маса була кращою. Вона містила домішки з частинок меншого розміру.

У зв'язку з тим, що посуд виготовлявся в домашніх умовах, на певних територіях могли переважати ті чи інші типи посуду, його орнаментації. У приготуванні формувальної маси процент внесення тієї чи іншої домішки міг варіюватися. У своїй роботі я стверджую, що незважаючи на ці відмінності, простежуються загальні риси та закономірності у розвитку гончарства землеробсько-скотарських племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Рівень розвитку гончарства визначався рівнем його організації. На основі археологічних досліджень з'ясовано організаційні форми робочого місця, які найчастіше не мали постійного місця і були тимчасовими. Можливо, на деяких великих поселеннях (Більське, Книшівське, Полковомикитівське городища) гончарство було постійним заняттям деяких членів суспільства.

Технологія виготовлення, форми посуду, його якість та орнаментація залежали від рівня кваліфікації майстра, його умінь, а також завдань, які він ставив перед собою. Крім того, він зважав не тільки на власні потреби або потреби та уподобання своєї сім'ї, а й на традиції та смаки, які існували на терені даної спільноти.

Горщики, миски, корчаги, черпаки, глеки тощо широко використовувалися в господарстві та побуті для приготування, споживання або використання, зберігання чи транспортування їстівних припасів чи інших речовин.

Тогочасне населення розподіляло кераміку для варіння, споживання, зберігання їжі чи пиття рідини. Це можна простежити і серед поховального інвентарю, який супроводжував померлого у потойбічне життя.

Різне функціональне призначення посуду і потреби в ньому, панування домашнього виробництва спричинили появу не завжди стійких форм, які змінювалися протягом скіфського часу. Частина виробів могла існувати лише певний час (наприклад, черпаки, кубки). Особливо це характерно для ранніх етапів історії лісостепових племен скіфського часу. Це свідчить, про те що стандартизація форм посуду ще не закінчилася.

Панування натурального господарства та натурального обміну, відсутність спеціалізації в гончарстві не давали стимулів для розвитку гончарства в напрямку переходу його швидкими темпами від домашнього виробництва до ремесла. Процес переходу від протоpемісничого виготовлення посуду до перетворення його в ремесло затягнувся в часі і був зупинений на початку III ст. до н.е. численними змінами та потрясіннями в суспільно-економічному житті племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Таблиця 1. Хімічний склад глин та піску, що знаходяться на території Опішного та його округи [591, с.22]

Найменування сировинного компонента	SiO_2	AL_2O_3	Fe_3O_3	TiO_2	CaO	MgO	K_2O+ Na_2O	SO_3	Втрати під час прожа-рювання	%
Глина гончарна	70,12	18,09	1,45	1,67	0,72	0,67	0,46	–	6,82	100
Глина-глей	70,90	12,09	5,20	0,85	1,83	1,53	3,10	–	4,57	100
Пісок кварцевий	98,00	–	0,50	–	0,50	–	–	–	1	100

Таблиця 2. Хімічний склад глин, що знаходяться на території Опішного та його округи [591, с.22]

Найменування сировинного компонента	SiO_2	AL_2O_3	Fe_3O_3	TiO_2	CaO	MgO	K_2O+ Na_2O	SO_3	Гори-зонти	%
Суглинки	68, 86	10,94	4,16	не визнача-лися	4,40	1,50	2,45	0,047	I	100
Середні та високопластичні бурі глини	62,74	12,74	4,47	не визнача-лися	5,1	1,7	2,27	0,086	II	100
Високопластичні глини	66,19	15,9	6,35	не визнача-лися	2,24	–			III	100
Високопластична глина – чорнуха	65,11	15,56	6,45	не визнача-лися	2,51	–	0,29	0,16	IV	100

Суглинки I горизонту мають помірну пластичність, середньочутливі до сушіння, їх повна усадка – 10%, водопоглинання – 12-14%.

Бурі глини II горизонту середньої та високої пластичності, сіро-зеленого кольору. У них зустрічаються кварц, окисли та гідроокиси заліза, зрідка – вапнякові конкреції.

Глини III горизонту дуже пластичні та тугоплавкі.

Глини IV горизонту – чорнуха, високопластичні, мають епізодичні вапнякові конкреції, кварц та залізисті мінерали, дуже чутливі до сушіння.

Таблиця 3. Глибина залягання глин на території Опішного [592, с.25]

Назва шару	Товщина
Дерн, земля	0,5
Суглинок делювіальний, бурий	6,30
Глина бура із вапняковими конкреціями	4,82
Ярус строкатих глин: глина сіро-зелена, масна, щільна із гніздами охристої та малинової глини	4,19
Глина темно-сіра, масна, щільна із гніздами охристої та малинової глини та прошарками піщаної глини	0,46
Глина попелисто-сіра, дуже масна, крихка, із гніздами світлої найбільш чистої глини (побіл)	1,33
Глина попелисто-сіра, щільна, піскувата, із гніздами охристої глини	1,05
Глина сіра, щільна, дуже піскувата, із гніздами піску	0,30
Пісок сірий, кварцевий, дрібнозернистий, глинястий	2,65

Таблиця 4. Експеримент №1. Виготовлення посуду

Дата	Вироби та матеріали	Мета	Хід дослідження	Результати
15.10. 2003.	1. Лесова глина з околиць с. Шевченки Полтавського району Полтавської області. 2. Шамот з посуду селища Шевченки-1. Розмір окремих уламків шамоту – 1-4 мм. 3. Пісок з кар'єру, що на околицях Опішного. Його розмір 0,5-1 мм. 4. Жорства з каміння, взятого в околицях Опішного. Її розмір 1-2,5 мм	Визначити, як веде себе під час формування лесова глина зі штучними домішками шамоту, піску, жорстви	1. Перед початком експерименту було приготовано шляхом подрібнення в металевій ступці шамот (зі стінок горщиків і мисок) та жорству. 2. Приготування формувальної маси в пропорції 1:4, де 1 – шамот, пісок, жорства, які додавалися окремо, а 4 – глина. 3. Формування трьох посудин	Використання піску призводять до «зсідання» виробу. Постійно утворювалися тріщини, найчастіше – вертикальні. Неможливо сформувати виріб з розхиленими вінцями. З жорствою та шамотом (найкраще) вдалося виготовити виріб з розхиленими вінцями, хоча й утворювалися вертикальні тріщини. Маса поводила себе краще порівняно з тією, де були домішки піску. Під час сушіння вироби з шамотом менше тріскалися, ніж вироби з жорствою та піском у формувальній масі

Таблиця 5. Експеримент №2. Визначення впливу високих температур на фрагменти посуду скіфського часу

Дата	Вироби та матеріали	Мета	Хід дослідження	Результати
16.10. 2003.	Уламки горщиків із селищ скіфського часу – Шевченки-1 (2 шт.), Дмитренкова Балка (1 шт.), бондарихинської культури – Василівка-3 (1 фр.), черняхівської культури – Соловйове Плесо (1 фр.). Лише останній зразок виготовлений на гончарному крузі, всі інші – ліплені	Визначити вплив високих температур на стінки посуду	Зразки випалювали в муфельній печі «Nabertherm» за температури 800, 1000 та 1200° С. Щоразу їх виймали з печі й піддавали візуальному огляду	За температури 800° С уламки кераміки залишилися без тріщин та деформувань. Вони набули червоного кольору. За температури 1100 -1200° С стінки посуду почали оскловуватися

Таблиця 6. Експеримент №3. Застосування обточених стінок посуду та лощил з каменю для обробки поверхні глиняного посуду

Дата	Вироби та матеріали	Мета	Хід дослідження	Результати
16.09. 2003.	Фрагменти оброблених стінок посуду з поселень скіфського часу Шевченки-1, Дмитренкова Балка та їх копій, виготовлених шляхом оббивання та обточування ребра стінок посудин з селища Шевченки-1. Для експерименту було взято близькі до кубічної форми камінці з селищ Шевченки-1 та Дмитренкова Балка (поселище №4)	Визначити, чи могли в скіфський час лискувати поверхню глиняних виробів обточеними стінками посуду та лощилами з каменю	Перед початком експерименту було виготовлено копію кубка скіфського часу. Після висушування через три дні окремі ділянки поверхні виробу лискували камінцями або обробленими стінками посуду	Результат лискування за допомогою оброблених стінок посуду негативний. Поверхня не ставала лискованою, але добре вирівнювалася та загладжувалася. Висновок: оброблені стінки посуду могли використовуватися як шпателі для загладжування поверхні глиняних виробів після формування. Кращий результат давали обточені стінки, бічна поверхня яких була не повністю загладжена і мала вибоїни. Застосування для лискування камінців дало позитивний результат. Вони могли використовуватися як лощила. Найкраще процес лискування здійснювався після попередньої обробки поверхні посуду обточеним фрагментом стінки

Таблиця 7. Есперимент №4. Визначення водопроникності посуду

Дата	Вироби та матеріали	Мета	Хід дослідження	Результати
24.12. 2003.	Горщик, зроблений на гончарному крузі з глини, яку використовують гончарі с.Олешня (Чернігівська область)	Визначити, за який проміжок часу горщик, стінки якого натерті свинячим салом, пропускає воду	1.У горщик налили води кімнатної температури (20° С). 2. Після того, як воду вилили з горщика, його було висушено. Потім горщик з усіх боків намазали свинячим салом і в нього налили воду кімнатної температури (20° С)	1. Вода відразу проступила в тих місцях, де були невеликі тріщинки. 2.Через 3-7 хв. на поверхні з'явилися перші плями води. Через 1,06 год. горщик повністю протік

29.01. 2004.	Горщик, зліплений з глини, взятої в околицях с.Поставмуки (Полтавська обл.), з додаванням до неї піску в пропорції 1:4	Визначити, за який час горщик, внутрішня поверхня якого оброблена козиним молоком, пропускає воду	1. У горщик було налито воду кімнатної температури (20° С). 2. Потім її було вилито, а горщик висушено. Перед експериментом у ньому 40 хв. випарювали козине молоко, яке також вилили, а стінки горщика сполоснули водою і висушили у муфельній печі «Nabertherm» за температури 80° С. Після цього в горщик налили воду	1. Горщик став пропускати воду через 6 хв. 2. Через 1,5 год. у придонній частині горщика виступила вода. Через 3 год. стінки і дно горщика повністю протекли
18.02. 2004.	Гончарний горщик, виготовлений на заводі «Художній керамік» (Опішне) і перший раз випалений. Ангоб із великою домішкою піску із заводу «Художній керамік»	Визначити, за який проміжок часу горщик, стінки якого покриті ангобом, пропускає воду	1. У неангобований горщик налили води кімнатної температури (20° С). 2. Потім цей горщик було висушено й покрито ангобом та випалено в муфельній печі «Nabertherm» за температури 800° С	1.Через 35 хв. він повністю протік. 2. Горщик почав протікати на 18 хв. Протік повністю на 35 хв. 36 сек. Висновок: ангоб майже не затримував вологу. Водопроникність виробу збільшилася лише на 0,36 хв. Висновок: ангоб у більшості випадків міг мати лише декоративне призначення

Таблиця 8. Експеримент №5. Випалювання в багатті виготовлених експериментально виробів

Дата	Вироби та матеріали	Мета	Хід дослідження	Результати
04.12. 2003.	1. Два горщики, виготовлені із глини заводу «Художній керамік» (Опішне), один з яких мав лисковану поверхню. 3. Дрова (переважно соснові)	Прослідкувати, як умови випалювання в багатті впливають на стан виробів.	1. Перед розпалюванням горщики ставимо на дрова в центрі багаття й також обкладаємо дровами. 2. Випалювання тривало 1 год	1. Через 3 хв. з погано висушених горщиків, виготовлених із глини заводу «Художній керамік», із звуком, що нагадує вибухи, почали відлітати шматочки стінок. На 10 хв. тріснув лискований горщик, на 12 хв. – інший. 2. Горщики були недостатньо висушені, тому і розтріскалися

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Література

1. Августинник А.И. Керамика. – Л.: Стройиздат, Ленинградское отделение, 1975. – 592 с.
2. Авенариус Н. Поставмукские курганы // Записки Русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т.VIII. – Вып.1/2. – С.178-187.
3. Актуальные проблемы изучения древнего гончарства (коллективная монография). – Самара: Издательство Самарского государственного университета, 1999. – 232 с.
4. Акунова Л.Ф., Приблуда С.З. Материаловедение и технология производства художественных керамических изделий. – М.: Высшая школа, 1979. – 216 с.
5. Андриенко В.П. Булавки с поселения у с. Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.353-358.
6. Андриенко В.П. Земледельческие культы племен лесостепной Скифии (VII–V вв. до н.э.): Автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата исторических наук. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1975. – 32 с.
7. Андриенко В.П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) // Донецкий археологический сборник. – Донецк: Аверс Ко ЛТД, 1992. – Вып.1. – С.73-88.
8. Андриенко В.П. Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов (1-3 марта 1995 г.). – Харьков: издание Харьковского историко-археологического общества, Харьковского государственного университета, 1995. – С.43-44.
9. Андриенко В.П. О материалах раскопа 11 поселения Пожарная Балка-2 // Охрана и исследования памятников археологии: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1989. – С.47-49.
10. Андриенко В.П. О находках бронзовых стремявидных удил на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А.И.Тереножкина. – Мелитополь: издание Мелитопольского педагогического института, 1992. – С.8-9.
11. Андриенко В.П. О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка // Проблемы охраны и исседования памятников археологии в Донбассе: Тезисы докладов областного научно-практического семинара. – Донецк: издание Донецкого областного краеведческого музея, 1989. – С.141-143.
12. Андриенко В.П. Раскопки поселения у с. Олефирщина // Археологические открытия 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С.248.
13. Андриенко В.П. Раскопки поселения у с. Пожарная Балка // Археологические открытия 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С.246.
14. Антонович В.Б. О раскопках на Суле // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн.2. – Отд.I. – С.72.

15. Антонович В.Б. [Письмо к И.А.Зарецкому. – 22 янв. 1893 г.] // Охорона та дослідження пам'яток археології: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.32-35.
16. Артамонов М.И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI Научной конференции Института археологии. – К.: издание Академии наук УССР, 1953. – С.169-196.
17. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Университетская типография, 1890. – Ч.VII. – Т.II. – С.1-859.
18. Бабенко М.Ю., Богданець С.А. Комп'ютерне тривимірне моделювання трипільського посуду // Археометрія та охорона культурної спадщини. – К.: видання Інституту пам'яткоохоронних досліджень, 1997. – С.61-62.
19. Багалей Д.И. Обьяснительный текст к Археологической карте Харьковской губ. // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т.1. – С.1-92.
20. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени: Лесостепное Днепровское Левобережье. – М.: Наука, 1981. – 126 с.
21. Белозор В.П., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Раскопки зольника на Бельском городище // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова): III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, Запорожского областного краеведческого музея, 1999. – С.30-35.
22. Березанська С.С., Косарєва А.А. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури // Археологія. – 1982. – Вип.38. – С.3-14.
23. Березанская С.С., Цвек О.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н. Ремесло эпохи энеолита–бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – 190 с.
24. Берест Ю.М., Кулатова І.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Розкопки кургану скіфського часу на Зарічненському археологічному комплексі у Середньому Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – С.68-71.
25. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Археологічні пам'ятки околиць міст Охтирка та Суми // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №2. – 2003. – №1. – С.157-160.
26. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові дані про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №1. – С.101-106.
27. Берестнев С.И. О заключительном периоде срубной культуры в лесостепном Левебережье Украины // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. – К.: издание Института археологии Академии наук Украины, 1981. – С.49.
28. Берестнев С.И. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Лесостепного Левобережья в начале раннего железного века // Советская археология. – 1994. – №3. – С.121-139.

29. Берестнев С.И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции // Археологические открытия 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С.252.
30. Беседин В.И. Гончарное производство // Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1996. – Кн.2. – С.158-174.
31. Бессонова С.С. Центральный зольник Мотронинского городища // Евразийские древности. 100 лет Б.Н.Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. – М.: издание Института археологии Российской академии наук, 1999. – С.125-126.
32. Бессонова С.С., Скорый С.А. Исследование Мотронинского городища в 1992 г. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, Мелітопольського краєзнавчого музею, 1994. – С.12-14.
33. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988–1996 гг.). – Киев–Краков: издание Национальной академии наук Украины, Института археологии НАН Украины, Ягелонского университета, Института археологии, 2000. – 157 с.: 83 илл.
34. Бибиков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // Советская археология. – 1969. – №4. – С.5-22.
35. Бидзиля В.И., Воляник В.К., Гошко Т.Ю. Черняховская гончарная мастерская из с. Завадовки // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наукова думка, 1981. – С.113-130.
36. Білозор В.П. Про так звані зольники // «Музейні читання»: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І.Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України.– К.: видання Музею історичних коштовностей України, 1998. – С.17-20.
37. Білозор В.П., Гейко А.В. Нові дослідження на Свиридівському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – С.74-77.
38. Бобринский А.А. Гончарная технология как объект историко-культурного изучения // Актуальные проблемы гончарства (коллективная монография). – Самара: издание Самарского государственного университета, 1999. – С.5-109.
39. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н.э.). – М.: Наука, 1991. – 214 с.
40. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
41. Бобринский А.А. Из истории технологии восточноевропейского гончарства // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С.46-55.
42. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб.: Типография Б.С.Балашова, 1894. – Т.2. – 225 с.
43. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб.: Типография Б.С.Балашова, 1901. – Т.3. – 171 с.

44. Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. – Новосибирск: Наука, 1989. – С.10-43.
45. Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ., в окрестностях села Глинища, и на границе Полтавской и Харьковской губернии // Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1897. – С.125-128.
46. Бобринский А.А., Волкова Е.В., Гей И.А. Кострища для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье. – Самара: издание Самарского государственного университета, 1993. – С.3-44.
47. Бобринский Александр. Происхождение гончарства // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.39-55.
48. Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне Ворсклы // Археологические открытия 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С.215-216.
49. Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне р. Ворскла // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С.261-262.
50. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII–V вв. до н.э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). – Харьков: Издательская группа «РА – Каравелла», 2001. – 144 с.
51. Болдин И.В. К вопросу о технологии производства позднесредневековой чернолощенной керамики // Песоченский историко-археологический сборник. – Киров: Издательство Кировского историко-краеведческого музея, 1995. – Вып.2. – Ч.2. – С.3-5.
52. Болтрик Ю.В., Бунятян К.П. Розкопки на Басівському городищі // Археологічні дослідження в Україні 1992 року. – К.: видання Інституту археології Академії наук України, Запорізького державного університету, 1993. – С.17-19.
53. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Басовское городище – центр посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов (1-3 марта 1995 г.). – Харьков: издание Харьковского историко-археологического общества, Харьковского государственного университета, 1995. – С.44-46.
54. Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины: с старинным планом и видами г. Лубен. – М.: Типография Товарищество Скор. Н.А.Левенсон, 1901. – Вып.1. – 39 с.: 2 табл.
55. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок (1889–1902 гг.). – СПб.: Типография Департамента уделов, 1908. – 220 с.
56. Бунятян К.П. Методологические предпосылки применения формально-статистических методов в археологии // Новые методы археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1982. – С.73-78.
57. Бунятян К.П., Чередниченко Н.Н., Мурзин В.Ю. Скифский могильник у с. Верхнетарасовка // Курганы юга Днепропетровской области. – К.: Наукова думка, 1977. – С.59-125.

58. Вакуленко Л.В. До питання про джерела гончарного виробництва у варварського населення Старої Європи // Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України 17-18 грудня 1996 р. – К.: видання Музею історичних коштовностей України, 1998. – С.82-85.
59. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. – Полтава: Археологія, 1995. – 136 с.
60. Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. Розрита Могила. – Полтава: Археологія, 1996. – 48 с. – (Серія «Пам'ятки археології Полтавщини»).
61. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Работы экспедиции по экспериментальному изучению древнего гончарства // Вопросы археологии Урала и Поволжья: К 30-летию Средневолжской археологической экспедиции. – Самара: Самарский университет, 1990. – С.234-257.
62. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Роль эксперимента в изучении древнего гончарства (к постановке проблемы) // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тезисы докладов Всесоюзной научной археологической конференции. – Свердловск–Куйбышев: издание Куйбышевского государственного педагогического института, 1991. – С.76-80.
63. Васильева И.Н., Салугина Н.П. Экспериментальный метод в изучении древнего гончарства (к проблеме разработки структуры научного исследования с использованием физического моделирования) // Актуальные проблемы гончарства (коллективная монография). – Самара: издание Самарского государственного университета, 1999. – С.181-198.
64. Вахтина М.Ю. К истории изучения В.В.Хвойкой скифских древностей Лесостепного Приднепровья (по материалам Научного архива ИИМК РАН) // Эпоха раннего железа. – Київ–Полтава: видання Інституту археології НАН України, 2009 – С.74-85.
65. Власов В.П. Етнокультурні процеси в Криму у III ст. до н.е. – IV ст. н.е. (за матеріалами ліпної кераміки): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1999. – 24 с.
66. Воеводский М.В. К изучению гончарной техники первобытно-коммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР // Антология советской археологии. (1930-е годы). – М.: издание Института археологии Российской академии наук, Государственного исторического музея, 1995. – Ч.II. – С.137-145.
67. Волкова Ф.Н. Общая технология керамических изделий. – М.: Стройиздат, 1989. – 80 с.
68. Воробьев С.А. Опыт экспериментального моделирования неолитической керамики Якутии и некоторые проблемы ее технологии // Археология Северо-Восточной Азии. Астроархеология. Палеометрология. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение РАН, 1999. – С.64-86.
69. Высотская Т.М. К вопросу о позднескифских зольниках // Российская археология. – 2001. – №3. – С.77-87.
70. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. – К., 1979. – 205 с.: илл.

71. Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в Хоролі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.105-110.
72. Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідки в Середньому Поворсклі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.93-95.
73. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К.: Наукова думка, 1989. – 110 с.
74. Гаврилюк Н.А. Пища степных скифов // Советская археология. – 1987. – №1. – С.21-34.
75. Гаврилюк Надія. Коріння слов'янського горщика // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.45-60.
76. Гавриш П. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – Вип.V. – С.178-188.
77. Гавриш П.А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над «Сводом памятников истории»: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.284.
78. Гавриш П.А. Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1989. – С.49-52.
79. Гавриш П.А. Краткие итоги исследований Кнышовского городища скифского времени на Псле // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1992. – С.97-99.
80. Гавриш П.А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С.27-28.
81. Гавриш П.А. Проблема происхождения племен раннего железного века Лесостепного Днепровского Левобережья в работах М.Я.Рудинского // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1987. – С.25-26.
82. Гавриш П.А. Разведки в бассейне р. Грунь-Ташань // Археологические открытия 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С.267-268.
83. Гавриш П.А., Гейко А.В. Застосування оброблених уламків глиняного посуду доби пізньої бронзи – раннього заліза (за матеріалами Більського городища) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – С.37-44.
84. Гавриш П.Я. Городище скифского времени у с. Кнышовка // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.134-137.

85. Гавриш П.Я. Дослідження в Книшівському городищі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.250-258.
86. Гавриш П.Я. Дослідження Книшівського городища // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С.21-22.
87. Гавриш П.Я. Житла Книшівського городища // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – С.57-68.
88. Гавриш П.Я. Завершення досліджень на попелищі №7 у Західній фортеці Більського городища // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С.91-94.
89. Гавриш П.Я. Колодязь скіфської доби на Полтавщині // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: видання Полтавського державного педагогічного інституту, Полтавського краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1994. – С.18-22.
90. Гавриш П.Я. Населення скіфського часу басейну середнього Псла: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996. – 24 с.
91. Гавриш П.Я. Нові археологічні дослідження Книшівського городища скіфського часу на Пслі // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – Ч.2: Археологія Полтавщини. – С.63-65.
92. Гавриш П.Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: Збірник наукових праць. – Київ–Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2011. – С.60-78.
93. Гавриш П.Я. Оборонні споруди Книшівського городища // Друга Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: видання Полтавського державного педагогічного інституту, Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – С.75-77.
94. Гавриш П.Я. Основні підсумки дослідження попелища №7 у Більському городищі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №1. – С.11-20.
95. Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.
96. Гавриш П.Я. Продовження розкопок зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – С.72-73.
97. Гавриш П.Я. Розкопки зольника №7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – №2. – С.20-21.
98. Гавриш П.Я. Розкопки курганів скіфського часу біля с. Броварки на Полтавщині // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2. – С.29-37.
99. Гавриш П.Я. Розкопки на Більському Західному городищі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.72-78.

100. Гайдукевич В.Ф. Античные керамические обжигательные печи. – М.–Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 116 с.
101. Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е.Брандербурга) // Свод археологических истрочников. – М.: Наука, 1977. – Вып.Д1-33. – 68 с.
102. Гейко А.В. Археологічна діяльність С.О.Мазаракі в контексті вивчення поховальних пам'яток Посулля // Музеї. Меценати. Колекції. – Київ–Полтава: Археологія, 2000. – С.91-100.
103. Гейко А.В. Археологічні дослідження Сухоносівського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003. – №1. – С.26-29.
104. Гейко А.В. Археологічні розвідки в околицях Опішного // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.59-62.
105. Гейко А.В. Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – №2. – С.24-26.
106. Гейко А.В. Виробництво ліпленого посуду в племен скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 20 с.
107. Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.242-249.
108. Гейко А.В. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ // Археологія. – 2000. – №3. – С.149-153.
109. Гейко А.В. Дещо про кераміку Глинського селища // Український керамологічний журнал. – 2002. – №2. – С.133-135.
110. Гейко А.В. До питання виділення так званих «селищних кущів» на пам'ятках скіфського часу Нижнього Поворскля // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003. – №1. – С.109-112.
111. Гейко А.В. До питання дослідження відбитків на кераміці скіфського часу // Проблеми історії та археології України: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річчю незалежності України (Харків, 16-18 травня 2001 року). – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, Харьковского национального университета, 2001. – С.45-46.
112. Гейко А.В. До питання про випалювання посуду населенням Дніпровського лісостепового Лівобережжя в скіфську епоху // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова): III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, Запорожского областного краеведческого музея, 1999. – С.69-71.
113. Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.96-99.

114. Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.35-44.
115. Гейко А.В. Дослідження оборонних споруд Опішненського городища скіфського часу // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя: виданння Запорізького державного університету, Запорізького обласного краєзнавчого музею, 2004. – Т.XI. – С.69-74.
116. Гейко А.В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.252-275.
117. Гейко А.В. Историография изучения керамики скифского времени Днепровского Лесостепного Левобережья // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии Российской академии наук, 2010. – С.225-228.
118. Гейко А.В. Керамика скифского времени Днепровского лесостепного Левобережья // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. до н.э. – Тирасполь: издание Приднестровского государственного корпоративного университета, Научно-исследовательской лаборатории «Археология», Центра археологических исследований, 1994. – С.197-198.
119. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства // Тези доповідей наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир: видання Житомирського краєзнавчого музею, 1995. – С.129-131.
120. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // Археологія. – 1997. – №2. – С.106-111.
121. Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – 3-4 с. обкл.
122. Гейко А.В. Нові розкопки на Тарановоярському могильнику (в контексті досліджень М.Я.Рудинського) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: Збірник наукових праць і матеріалів X Науково-прктичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології». – Київ–Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010. – С.13-20.
123. Гейко А.В. О технологии изготовления керамики скифской эпохи в Днепровском лесостепном Левобережье // Скифы Северного Причерноморья в VII–IV вв. до н.э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). – М.: Издательство Института археологии РАН, 1999. – С.40-43.
124. Гейко А.В. Организационные формы керамического производства племен Днепровской Левобережной лесостепи в скифское время // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. до н.э.): Материалы III Международной конференции. – Тирасполь: издание Приднестровского государственного корпоративного университета, Научно-исследовательской лаборатории «Археология», Центра археологических исследований, 2002. – С.228-230.

125. Гейко А.В. Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2. – С.90-95.
126. Гейко А.В. Охоронні розкопки на курганному некрополі скіфської епохи біля с. Малий Тростянець // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук, 2001. – С.97.
127. Гейко А.В. Підготовчі етапи виготовлення посуду населенням Дніпровського лісостепового Лівобережжя у VII–III ст. до н.е. // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, Харьковского национального университета, 1999. – С.29-30.
128. Гейко А.В. Посулля у VI ст. до н.е. – I ст. н.е. (за матеріалами Глинського городища) // Третя Сумська наукова історико-краєзнавча конференція: Збірник статей. – Суми: редакційно-видавничий відділ Сумського державного педагогічного університету, 1999. – С.15-17.
129. Гейко А.В. Про розкопки Глинського городища // Матеріали IV Археологічної конференції студентів та молодих вчених. – К.: Соборна Україна, 1996. – С.148-150.
130. Гейко А.В. Разведки в Полтавском и Зеньковском районах Полтавской области // Археологічні дослідження в Україні 1992 року. – К.: видання Інституту археології Академії наук України, Запорізького державного університету, 1993. – С.46-47.
131. Гейко А.В. Роботи в басейні р. Ворскли // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, 1998. – С.73-74.
132. Гейко А.В. Розвідки у Нижньому Поворсклі (Полтавський район) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2. – С.79-80.
133. Гейко А.В. Свиридівське городище // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – №1-2. – С.56-58.
134. Гейко А.В. Способи та методи дослідження технології виготовлення кераміки скіфського часу // «Музейні читання»: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченної 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О.І.Тереножкіна. Музей історичних коштовностей України.– К.: видання Музею історичних коштовностей України, 1998. – С.125-129.
135. Гейко А.В. Стародавнє знаряддя праці гончарів // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.275-278.
136. Гейко А.В. Техніка і технологія виготовлення глиняного посуду лівобережними племенами скіфського часу // Пам’ятки науки і техніки в Україні: історія, проблеми, дослідження і збереження. – К.: видання Центру пам’яткоохоронництва Національної академії наук України, Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, 2002. – С.85-89.
137. Гейко А.В. Технологія виготовлення глиняного посуду в VII – на початку III ст. до н.е. в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі // Археологія і давня історія України. – К.: видання Інституту археології НАН України, 2011. – Вип.V. Археологія: від джерел до реконструкцій. – С.97-101.

138. Гейко А.В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху // Материалы III Международной конференции студентов и молодых ученых. – Одесса: издание Одеского государственного университета, 1995. – С.54-55.
139. Гейко А.В. Химико-механическая обработка поверхности лепной посуды скифского времени (за материалами Днепровского лесостепного Левобережья) // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения И.В.Синицина. – Саратов–Энгельс: издание Саратовского государственного университета, Саратовского областного музея краеведения, Энгельского краеведческого музея, 2000. – С.164-166.
140. Гейко А.В., Гавриш П.А. Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею,1990. – С.142-143.
141. Гейко А.В., Гавриш П.А. О использовании обработанных фрагментов керамической посуды // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Алматы–Омск: Издательский дом «Наука», 2004. – С.75-76.
142. Гейко А.В., Гавриш П.А. Поселение VII–VI вв. до н.э. у с. Шевченки // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: [Первый] областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С.31.
143. Гейко А.В., Гавриш П.Я. Селища скіфського часу на Полтавщині // Друга Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: видання Полтавського педагогічного інституту, Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – С.72-73.
144. Гейко А.В., Козача С.Л. Гончарство села Глинськ Роменського району Сумської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.107-116.
145. Гейко А.В., Литвиненко Т.М. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – С.47-48.
146. Гейко А.В., Сапєгін С.В. Нові дослідження Малотростянецького могильника в Поворсклі // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: Збірник наукових праць. – Київ–Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2011. – С.50-59.
147. Гейко Анатолій, Литвиненко Тетяна. Температура випалювання кераміки раннього залізного віку // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.206-209.
148. Гейко Анатолій, Сапєгін Сергій. Нові дослідження на Гришківському городищі // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – Вип.V. – С.199-203.

149. Гейко Анатолій. Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній окрузі Більського городища // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип.IV. – Кн.1. – С.230-238.
150. Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. – К.: Наукова думка, 1992. – 188 с.
151. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // Советская археология. – 1973. – №2. – С.114-136.
152. Гервидс И.А. Производство высококачественного кирпича (улучшенная технология производства кирпича). – М.: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1956. – 124 с.
153. Глушков И.Г. Керамика как исторический источник. – Новосибирск: Издательство Института археологии Сибирского отделения РАН, 1997. – 328 с.
154. Глушков И.Г. Проблемы эксперементального гончарства // Актуальные проблемы изучения гончарства (коллективная монография). – Самара: издание Самарского государственного университета, 1999. – С.167-181.
155. Глушков И.Г. Технологическая гончарная традиция как индикатор этнокультурных процессов (на примере керамических комплексов доандроновской бронзы) // Древняя керамика Сибири: типология, технология, семантика. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.63-76.
156. Глушков И.Г., Гребенщиков А.В., Жущиховская И.С. Петрография археологической керамики: проблемы, возможности, перспективы // Актуальные проблемы гончарства (коллективная монография). – Самара: издание Самарского государственного университета, 1999. – С.150-166.
157. Голубовский П.В. О музее С.А.Мазараки // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн.2. – Отд.1. – С.269.
158. Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднепровья (материалы раскопок 1978–79 гг. и 1989–90 гг.). – Тирасполь: МАКО, 1995. – 274 с.
159. Гопак В.Д., Радзиевская В.Е. Кузнечное ремесло Коломакского городища в VI–III вв. до н.э. // Советская археология. – 1990. – №1. – С.199-212.
160. Горбов В.Н., Кабанова Е.Н., Усачук А.Н., Чубатенко И.А. Валик на керамике позднего бронзового века: поиск назначения // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К столетию Бориса Николаевича Гракова): III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, Запорожского обласного государственного университета, 1999. – С.71-78.
161. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Труды XIV Археологического съезда. – М.: Типография Г.Лисснера и Д.Собко, 1911. – Т.III. – С.93-161; Отдельный оттиск: М., 1911. – 68 с.
162. Городцов В.А. Русская доисторическая керамика // Труды XI Археологического съезда. – М.: Печатня Снегиревой, 1901. – Т.I. – С.576-672.

163. Готун І., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Гончарство // Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали та дослідження. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – Вип.1. Поселення між Ходосівкою та Лісниками: Дослідження 2003 р. – С.204-214.
164. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтай. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – 85 с.
165. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1954. – №36. – 240 с.
166. Граков Б.Н. Скифы: Научно-популярный очерк. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1971. – 170 с.
167. Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии: (По материалам конференции Института истории материальной культуры Академии наук СССР 1952 года). – М.: Издательство Академии наук СССР, Института истории материальной культуры, 1954. – С.39-93.
168. Гребенщиков А.В. Первобытное хозяйство Приамурья в свете проблем природно-хозяйственной адаптации // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тезисы докладов Всесоюзной научной археологической конференции. – Свердловск–Куйбышев: издание Куйбышевского государственного педагогического института, 1991. – С.58-61.
169. Гречко Д.С. Гончарные печи скифского времени Днепровского лесостепного Левобережья // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків: НМЦ «СД», 2001. – С.9-13.
170. Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. – К.: видання Інституту археології НАН України, 2010. – 286 с.
171. Григорьев С.А., Русанов И. Экспериментальные работы по изготовлению керамики // Археология Волго-Уральских степей. – Челябинск: издание Челябинского государственного университета, 1990. – С.140-143.
172. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии. – Харьков: издание Полтавского губернского земства, 1888. – 1011 с.
173. Данилевич В.Е. Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. – М.: Товарищество типография А.И.Мамонтова, 1905.– С.411-433.
174. Дараган М.П. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України // Збірник наукових статей /Відповідальний редактор Н.О.Гаврилюк. – К.: Інститут археології Національної академії наук України, 2004. – С.32-65.

175. Денисова А.А. Керамический комплекс погребальных памятников срубной культуры лесостепной Украины. Донецкий вариант // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Материалы украино-российского полевого археологического семинара. с. Капитаново, 13-14 июля 1995 г. – Луганск: издание Центрально-Донецкой археологической экспедиции, Воронежского государственного университета, 1995. – С.27-29.
176. Денисова А.А. Некоторые особенности технологии изготовления керамики срубной культуры на территории лесостепной Украины // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доповідей. – К.: Наукова думка, 1989. – С.60-61.
177. Денисова А.О. Деякі аспекти технології виготовлення кераміки зрубної культури на території Лісостепової України // Стародавнє виробництво на території України. – К.: Наукова думка, 1992.– С.53-60.
178. Деопик Д.В. Классификация и статистический анализ керамического комплекса поселения у с. Кирово // Древности Восточного Крыма (предскифский период и скифы). – К.: Наукова думка, 1970. – С.60-96.
179. Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: ИА РАН, 2010. – 258 с.
180. Дубицкая Н.Н. К вопросу о технологии изготовления глиняной посуды у племен культуры штрихованой керамики на территории Беларуси (по материалам городища Ивань) // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.108-110.
181. Дубицкая Н.Н. Керамическое производство Белорусского Поднепровья в VIII в. до н.э. – V в. н.э. – Минск: издание Института истории Национальной академии наук Беларуси, 2002. – 191 с.
182. Дубицкая Н.Н. Технологическая характеристика керамической посуды из селища Абидня // Гістарычна-Археологический зборнік. – Мінск: Издательство Академии навук Белорусі, 1995. – №7. – С.101-119.
183. Дубіцкая Н.М. Кераміка гарадзіжча Чаплін (некоторые пытанні тэхнології вытварчасці) // Весці Академии Навук Белорусі. Серыя громадскіх навук. – Мінск: Издательство Академии навук Белорусі, 1992. – №3-4. – С.56-61.
184. Дубіцкая Н.М. Тэхналагічныя приемы вытворчасці посуду на зарубінецкім паселішчы Дражня у Верхнім Падняпроуі // Весці Акадэміі Навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – Мінск: Издательство Академии навук БССР, 1988. – №2. – С.64-70.
185. Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Новые памятники скифского и римского времени на Верхней Суле // Археологическое изучение Центральной России: Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В.П.Левенка. – Липецк, 2006. – С.244-246.
186. Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження пам’яток скіфського та римського часу у верхньому Посуллі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №1. – С.89-99.
187. Жарова Т.М., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження на новобудовах лісостепового Лівобережжя // Археологічні відкритття в Україні 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С.13-14.

188. Жарова Т.М., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження на новобудовах у Чернігівській та Сумській областях // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С.125-127.
189. Жураковский Б.С. Про технологію виготовлення трипільської кераміки // Археологія. – 1994. – №1. – С.88-92.
190. Журко А.И. Археологические разведки и раскопки на Сумщине в 1986–1988 гг. // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы: издание Сумского краеведческого музея, 1989. – С.61-62.
191. Журко А.И. Некоторые итоги археологических исследований на Сумщине в 1986–1988 гг. // Питання археології Сумщини. – Суми: видання Сумського краєзнавчого музею, 1990. – С.69-73.
192. Завитневич В. Научное значение археологических раскопок, произведенных в системе р. Сулы, в Роменском уезде Полтавской губ. // Древности Киевской духовной академии. – К, 1887. – №8. – С.607-636
193. Заец И.И., Жураковский Б.С. Производственные комплексы на трипольских поселениях // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь: издание Приднестровского государственного корпоративного университета, Научно-исследовательской лаборатории «Археология», Центра археологических исследований, 1994. – С.58-61.
194. Зальманг Г. Физико-химические основы керамики /Перевод с немецкого. Под редакцией П.П.Будникова. – М.: Госстройиздат, 1959. – 396 с.
195. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: Типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
196. Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – Харьков, 1888. – Вып.2. – С.229-246. – II табл.
197. Звагельський В.Б. До історії дослідження городища Ведмежого // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Археологія, 1995. – Ч.4. – С.126-132.
198. Звагельський В.Б. Хроніка життя і діяльності М.Макаренка // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доповідей і повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.). – Суми–Ромни: видання Роменського краєзнавчого музею, 1990. – С.53-60.
199. Золотаревский А.З., Шейман Е.Ш. Производство керамического кирпича. – М.: Высшая школа, 1989. – 264 с.
200. Иванова С.В. О валиковой орнаментации на керамике бронзового века // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – Ч.2: Археологія Полтавщини. – С.40-42.

201. Иващенко Ю.Ф. К методике исследования гончарной керамики // Керамика как исторический источник (подходы и методы изучения): Тезисы докладов Всесоюзной научной археологической конференции. – Свердловск–Куйбышев: издание Куйбышевского государственного педагогического института, 1991. – С.19-23.
202. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. – 1954. – Вып.3. – С.66-70.
203. Ильинская В.А. Керамика скифского времени Посулья // Вопросы скифо-сарматской археологии: (По материалам конференции Института истории материальной культуры Академии наук СССР 1952 г.). – М.: Издательство Академии наук СССР, Института истории материальной культуры, 1954. – С.168-194.
204. Ильинская В.А. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы: (По раскопкам И.А.Линниченко) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М.–Л., 1954. – Вып.54. – С.24-41.
205. Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С.73-95.
206. Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // Советская археология. – 1957. – №27. – С.232-249.
207. Ильинская В.А. Позднескифский слой Басовского городища // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1961. – Вып.11. – С.59-63.
208. Ильинская В.А. Разведка в Днепровском Левобережье // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – С.196-200.
209. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н.э.). – К.: Наукова думка, 1975. – 224 с.
210. Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском лесостепном Левобережье: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М.: издание Академии наук СССР, 1971. – 56 с.
211. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). – К.: Наукова думка, 1968. – 203, LXII, 2 с.
212. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.е. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.
213. Иманов Г.М., Косов В.С., Смирнов Г.В. Производство художественной керамики. – М.: Высшая школа, 1985. – 223 с.
214. Іванова С.В. Технологія та орнамент гончарства бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я // Археологія. – 1995. – №3. – С.69-73.
215. Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. – 1965. – Т.XVIII. – С.48-76.
216. Іллінська В.А. Вехньосульська експедиція 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т.IV. – С.34-42.
217. Іллінська В.А. Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному Лісостепу // Археологія. – 1968. – Т.XXI. – С.147-163.
218. Іллінська В.А. Курган Старша Могила – пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. – 1951. – Т.V. – С.196-212.

219. Іллінська В.А. Пам'ятки скіфського часу на Посуллі // Археологія. – 1950. – Т.4. – С.184-191.
220. Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу // Археологія. – 1966. – Т.XX. – С.58-92.
221. Іллінська В.А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т.2. – С.139-148.
222. Каминский Ф.И. Раскопки в окрестностях Лубен // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн.2. – Отдел I. – С.218.
223. Кибальчич Т.В. Древности: Указатель к археологическим находкам 1875–1876 гг. – К.: Типография [Киевского] университета, 1876. – 27 с.
224. Кістяківський Л. Розвідка в околицях с. Лихачівки Рублівського району (колишній Богодухівський повіт) // Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету 1925 року. – К.: видання Всеукраїнського археологічного комітету, 1926. – С.99.
225. Кішик В.В. Залишки поселення скіфського часу біля мікрорайону Половки // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.121-122.
226. Клейн Л.С. Археологическая типология: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – СПб., 1993. – 16 с.
227. Ковалевская (Деопик) В.Б. Применение статистических методов к изучению массового материала // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С.286-307.
228. Коваленко О.В., Луговий Р.С. Курган V ст. до н.е. поблизу селища Опішне Полтавської області // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №2. – С.52-63.
229. Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. – 1970. – Т.24. – С.146-169.
230. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К.: Наукова думка, 1981. – 159 с.
231. Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье // Скифы и сарматы. – К.: Наукова думка, 1977. – С.40-72.
232. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
233. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К.: Наукова думка, 1989. – 336 с.
234. Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С.30-58.
235. Кожевнікова О.М. Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2. – С.81-83.
236. Колчин Б.А. Археология и естественные науки // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С.7-26.
237. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т.III. – С.307-311.
238. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція 1945–1946 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1949. – Т.I. – С.246-253.

239. Корпусова В. Стародавнє керамічне виробництво: основні ступені розвитку (за археологічними матеріялами України) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.21-34.
240. Корпусова В.Н. Опыт сравнительного анализа керамического производства степных и лесостепных скифов // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А.И.Тереножкина. – Мелитополь: издание Государственного историко-археологического музея-заповедника «Каменная могила», Запорожского государственного университета, Мелитопольского педагогического института, 1992. – С.42-43.
241. Корпусова В.Н., Горлицкий Б.А., Орлова Л.А., Литовченко Е.И. Опыт выявления центров производства керамики по литологогеохимическим характеристикам гончарной массы // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наукова думка, 1982. – С.187-213.
242. Косиков В.А. Развал кузнечного горна на городище скифского времени у с. Полковая Никитовка на Харьковщине // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Издательство «Східний видавничий дім», 2000. – С.116.
243. Круг Г.К., Круг О.Ю. Математический метод классификации древней керамики // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С.318-325.
244. Крыжицкий С.Д., Тимченко Н.П., Гаврилюк Н.А. Информационное обеспечение археологических памятников раннего железного века // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.299-305.
245. Кулатова И.Н. Женское погребение IV ст. до н.э. из могильника у с. Олефирщина // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1990. – С.67-76.
246. Кулатова И.Н. Курганы скифского времени у с. Васильевка // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И.Тереножкина. – Кировоград: издание Института археологии Академии наук УССР, 1987. – Ч.II. – С.6-8.
247. Кулатова И.Н. Курганы скифского времени у с. Олефирщина // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1987. – С.50-52.
248. Кулатова И.Н. Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // Тезисы докладов и сообщений Первой Сумской областной научной конференции по историческому краеведению. – Сумы: издание Сумского государственного педагогического института, 1990. – С.17-18.
249. Кулатова И.Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1989. – С.54-58.

250. Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. – Москва–Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1993. – 108 с.
251. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. И.А.Зарецкий – первый исследователь памятников скифского времени Поворсклья // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А.И.Тереножкина. – Мелитополь: издание Государственного историко-археологического музея-заповедника «Каменная Могила», Запорожского государственного университета, Мелитопольского пединститута, 1992. – С.48-49.
252. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О.С.Федоровського) // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1993. – Ч.1. – С.20-24.
253. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Первый Мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.318-338.
254. Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.121-137.
255. Кулатова І.М. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – Вип.IV. – Кн.1. – С.177-185.
256. Кулатова І.М. Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І.А.Зарецького у 1888 р.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2. – С.26-28.
257. Кулатова І.М. Курганний могильник скіфської доби поблизу с. Олефірщина // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1992. – С.136-137.
258. Кулатова І.М. Нова поховальна пам'ятка ранньоскіфського часу на Середньому Пслі // Перша Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: видання Полтавського педагогічного інституту, Полтавського краєзнавчого музею, 1989. – С.105-106.
259. Кулатова І.М. Поховання кінця V – початку IV ст. до н.е. з Олефірщинського могильника // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – С.51-66.
260. Кулатова І.М. Рештки ґрунтового могильника некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – [Вип.III]. – С.33-38.
261. Кулатова І.М. Розвідки в Полтавському районі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2. – С.84-86.

262. Кулатова І.М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2008. – №1-2. – С.137-149.
263. Кулатова І.М. Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.280-281.
264. Кулатова І.М., Гейко А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б., Золотницька Т.М. Дослідження Глинського археологічного комплексу // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, 1998. – С.91-92.
265. Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, 2003. – С.25-28.
266. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.40-43.
267. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р. Полузірря // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1993. – Ч.1. – С.54-64.
268. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища // Эпоха раннего железа. – Київ–Полтава: видання Інституту археології Національної академії наук України, 2009. – С.222-249.
269. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2. – С.99-105.
270. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі (за розкопками А.Лютецького та С.Кульжинського 1896 р.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – №1-2. – С.59-63.
271. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. – К.: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010. – 200 с.: іл. + 6 кол. вкл.
272. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // Археологічні відкриття на Україні 2000–2001. – К.: Шлях, 2002. – С.167-168.
273. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 рр. // Археологічні відкриття на Україні 2002–2003. – К.: Шлях, 2004. – Вип.6. – С.27-32.
274. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. – Харьков: издание Харьковского историко-археологического общества, Харьковского государственного университета, 1995. – С.51-53.

275. Кулатова Ірина. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. – Полтава: видання Полтавського педагогічного інституту, Полтавського краєзнавчого музею, 1994. – С.11-14.
276. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
277. Ламина Е.В., Лотова Э.В., Добрецов Н.Н. Минералогия древней Барабы. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Российской академии наук, 1995. – 128 с.
278. Лащук Юрій. Художня спадщина і сучасна творча практика в гончарстві України // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ–Опішне: Молодь–Українське Народознавство, 1993.– Кн.1. – С.33.
279. Лебедев Г.С. История отечественной археологии (1700–1917). – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1992. – 464 с.
280. Либеров П.Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции Института истории материальной культуры Академии наук СССР 1952 г.). – М.: Издательство Академии наук СССР, Института истории материальной культуры, 1954. – С.132-167.
281. Линниченко И.А. Археологические исследования летом 1898 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т.XXII. – С.11-12.
282. Линниченко И.А. О раскопках, произведенных нынешним летом вместе с проф. Самоквасовым в Роменском уезде Полтавской губернии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн.4. – Отд.I. – С.12.
283. Литвиненко Е.Е. Производство местных строительных материалов для сельского строительства. – К.: Госстройиздат, 1955. – 177 с.
284. Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки археології в околицях м. Полтави // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1993. – Ч.1. – С.41-53.
285. Ломакін О.О., Ломакіна С.М. Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – Вип.1. – С.116-122.
286. Ломан В.Г. Неразрушающий метод изучения технологии древнего гончарства // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – С.81-83.
287. Луговий Р.С. Нові пам'ятки в басейні р. Говтва // Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару. – Полтава: Фірма «Техсервіс», 2006. – С.33-34.
288. Лукас А. Материалы и ремесленные производства древнего Египта /Перевод с английского Б.Н.Савченко. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 748 с.
289. Лукич Г.Е. Конструирование художественных изделий из керамики: (Теоретические основы формирования). – М.: Высшая школа, 1979. – 182 с.

290. Луцкевич І.М. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області // Археологія. – 1948. – Т.2. – С.164-179.
291. Лыганова Л.А. Использование навоза в крестьянском хозяйстве (кон. XIX – перв. пол. XX в.) // Етнографічні дослідження Південної України: Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Я.П.Новицького (6-8 жовтня 1992 р.) – Запоріжжя: видання Запорізького обласного музею народної творчості та етнографії, 1992. – С.22-24.
292. Лысенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава: Типо-литография Торгового Дома «Л.Т.Фришберг», 1904. – Вып.3. – 194 с.
293. Ляпушкин И.И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава – с. Бельск) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1947. – Вып.17. – С.122-132.
294. Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961. – №104. – 382 с.
295. Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них // Советская археология. – 1951. – Т.XV. – С.17-43.
296. Ляпушкин И.И. Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской обл. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1951. – Вып.37. – С.125-130.
297. Ляпушкин И.И. Поселения эпохи железа в бассейне р. Ворсклы // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1947. – Вып.21. – С.96-98.
298. Ляпушкін І.І. Старослов'янське поселення на території м. Полтави (за матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т.І. – С.58-75.
299. Ляскоронский В.Г. Археологические раскопки близ г. Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // Киевская старина. – К., 1892. – Т.39. – Март. – №3. – С.263-280; план; III табл; Окрема відбитка: К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкого, 1892. – 18 с.; план; III табл.
300. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Труды XI Археологического съезда. – М.: Печатня Снегиревой, 1901. – Т.1. – С.404-457.
301. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII Археологического съезда. – Препринт /Передмова Супруненка О.Б. – Полтава: Археологія, 1995. – Вип.9. – 56 с.
302. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья // Труды XIV Археологического съезда. – М.: Типография Г.Лисснера и Д.Собко, 1911. – Т.III.– С.1-82.
303. Ляскоронский В.Г. Раскопки близ г. Лубен в урочище Лысая Гора // Киевская Старина. – 1892. – Кн.XXXIX. – С.263-276.

304. Ляхов Г.М. Разработка глиняных карьеров. – М.: Государственное издательство литературы по строительным материалам, 1949. – 136 с.
305. Магда А.В. Использование метода характеристического рентгеновского излучения керамического материала // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. до н.э. – Тирасполь: издание Приднестровского государственного корпоративного университета, Научно-исследовательской лаборатории «Археология», Центра археологических исследований, 1994. – С.261-262.
306. Магда А.В., Дикий Н.П., Медведева Е.Б., Шляхов Н.А. Результаты исследования черепицы из Херсонеса методом характеристического рентгеновского излучения // Древности. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, 1994. – С.164-165.
307. Мазараки С.А. О раскопках, произведенных им в Роменском уезде // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн.2. – Отд.I. – С.276.
308. Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907–1909 годов // Известия археологической комисии. – 1911. – Вып.43. – С.1-130; V табл.
309. Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия археологической комиссии. –1907. – Вып.22. – С.38-90.
310. Макаренко Н.Е. Предметы из случайных раскопок близ с. Тишки Лубенского уезда // Труды Полтавской ученой архивной комисии. – Полтава: издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1916. – Вып.XIV. – С.5-24.
311. Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). – Полтава: издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1917. – 105, XIX с.
312. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К.: Наукова думка, 1982. – 184 с.
313. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К.: Наукова думка, 1972. – 184 с.
314. Малинова Рената, Малина Ярослав. Прыжок в прошлое. Экперимент раскрывает тайны древних эпох. – М.: Мысль, 1988. – 271 с.
315. Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. – М.: Высшая школа, 1989. – 224 с.
316. Маршак Б.И. К разработке критериев сходства и различия керамических комплексов // Археология и естественные науки. – М.: Наука, 1965. – С.308-317.
317. Махно Є.В. Кургани скіфського часу біля с. Малі Будки // Археологія. – 1953. – Т.VIII. – С.123-127.
318. Махортих С., Мурзін В., Ролле Р. Скіфські кургани поблизу Більська (Перещепинський могильник) // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І.Крушельницької. – Львів, 1999. – С.46-57.
319. Махортых С., Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-немецкой экспедиции // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №1. – С.3-10.

320. Махортых С.В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища // Эпоха раннего железа. – Київ–Полтава: видання Інституту археології НАН України, 2009. – С.268-278.
321. Махортых С.В., Ролле Р., Скорый С.А., Херц В., Белозор В.П. Работы Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2005 г. // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ–Запоріжжя, 2006. – С.276-277.
322. Мельник Е.Н. Раскопки курганов в Харьковской губернии летом 1900–1901 гг. // Труды XII Археологического съезда. – М.: Товарищество типография А.И.Мамонтова, 1905. – Т.1. – С.673-743.
323. Миклашевский А.И. Технология художественной керамики (практическое руководство в учебных мастерских). – Л.: Издательство литературы по строительству, 1971. – 302 с.
324. Мокляк В.О. Розвідки в Полтавській області // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.122-126.
325. Мокляк В.О. Розвідки на території Полтавської області // Археологічні дослідження на Україні 1993 року – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, 1994. – С.85.
326. Мокляк В.О. Скіфські пам'ятки на території Новосанжарського району Полтавської області // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.370-373.
327. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы: материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – Курск: издание Курского государственного областного музея археологии, 1996. – Вып.2. – 160 с.
328. Моргунов Ю.Ю. Работы Посульской разведочной группы // Археологические открытия 1980 года. – М.: Наука, 1981. – С.286-287.
329. Моргунов Ю.Ю. Раскопки городища летописного г. Снепорода // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С.37-38.
330. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // Археологические открытия 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С.276-277.
331. Мороз И.И., Комская М.С., Сивчикова М.Г. Справочник по фарфоро-фаянсовой промышленности. – М.: Легкая индустрия, 1976. – Т.1. – 296 с.
332. Моруженко А.А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н.э. // Советская археология. – 1985. – №1. – С.160-178.
333. Моруженко А.А. Исследования в бассейне Ворсклы // Археологические открытия 1980 года. – М.: Наука, 1981. – С.287-288.
334. Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // Советская археология. – 1989. – №4. – С.25-40.

335. Моруженко А.А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – К.: издание Института археологии Академии наук УССР, 1989. – 34 с.
336. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р. Ворсклы // Советская археология. – 1988. – №1. – С.33-52.
337. Моруженко А.А. Раскопки поселения у с. Лихачевка // Археологические открытия 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С.374-375.
338. Моруженко А.А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Издательство Донецкого государственного университета, 1986. – С.111-119.
339. Мурзин В.Ю. Раскопки курганов в Полтавской области // Археологические открытия 1980 г. – М.: Наука, 1981. – С.312.
340. Мурзин В.Ю., Ролле Р. Исследование совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2001 г. – К.: издание Института археологии Национальной академии наук Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 2002. – 87 с.
341. Мурзин В.Ю., Ролле Р. Совместные археологические исследования в Бельске // Археологічні дослідження на Україні 1993 р. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, 1994. – С.94.
342. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической експедиции в 1997 г. – К.: издание Института археологии Национальной академии наук Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 1998. – 62 с.
343. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-немецкой археологической експедиции в 1999 г. – К.: издание Института археологии Национальной академии наук Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 2000. – 61 с.
344. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ–Гамбург–Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.
345. Мурзін В.Ю., Ролле Р. Двадцять років роботи спільної Українсько-німецької археологічної експедиції // Археологія. – 2002. – №1. – С.144-152.
346. Мурзін В.Ю., Ролле Р. Про задачі та перспективи Бєльської експедиції Інституту археології Академії наук України // Археологічні дослідження старожитностей України: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. – К.: видання Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України, 1993. – С.34-35.
347. Мурзін В.Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.50-56.
348. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. – 1996. – №4. – С.141-149.

349. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.79-86.
350. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. – 1995. – №2. – С.63-72.
351. Мыльникова Л.Н., Чемякина М.А. Традиции и новации в гончарстве древних племен Барабы (по материалам поселенческого комплекса Омь-1). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2002. – 200 с.: илл.
352. Находки Мазараки в Роменском у. летом–осенью 1886 г. // Нива. – 1887. – №34. – С.840-841.
353. Остапенко М.А. Памятки осілості скіфського часу на острові Хортиця // Археологія. – 2001. – №1. – С.51-67.
354. Остапенко М.А., Кабалія Д.Р. Скіфські керамічні знаряддя з Совутинського городища // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Бориса Николаевича Гракова): III Граковские чтения. – Запорожье: издание Запорожского государственного университета, Запорожского обласного краеведческого музея, 1999. – С.188-191.
355. Островерхов А.С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья): Аналитическая часть. – К.: издание АН Украины, 1993. – Ч.1. – 48 с.
356. Островерхов А.С. Фаянс и стекло лесостепной Скифии // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.128-132.
357. Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава: издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1905. – Вып.1. – С.153-214; 12 планов.
358. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. – Полтава: Типография Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.
359. Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского, Полтавского уездов // Русский исторический сборник. – М., 1839. – Т.III. – Кн.3. – С.212-229.
360. Пашкевич Г.О., Гейко А.В. Палеоботанічні дослідження та деякі питання виготовлення кераміки скіфського часу з Дніпровського Лісостепового Лівобережжя // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1998. – №1-2 – С.38-40.
361. Пашкевич Галина. Про можливості палеоботанічних досліджень при вивченні викопної кераміки (за матеріалами ранньоскіфських пам'яток Лівобережжя України) // Український керамологічний журнал. – 2001. – №1. – С.70-73.
362. Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Лепные кувшины V – IV вв. до н.э. Днепро-Донской Лесостепи // Российская археология. – 2011. – №1. – С.68-80.
363. Пеляшенко К.Ю., Гречко Д.С. Ліпний посуд населення сіверськодонецького лісостепу скіфської доби // Археологія. – 2007. – №4. – С.22-38.

364. Петрашенко Валентина. Формализованные методы в исследовании керамики (историографический обзор российской и украинской литературы) // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.26-37.
365. Петренко В.Г. Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – С.67-80.
366. Петриченко І.І., Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомін Л.Д. Походження і техніка лиття бронзових казанів раннього залізного віку // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип.12. – С.67-78.
367. Петрунь В.Ф. О белых инкрустационных пастах керамики трипольских и некоторых других памятников территории Украины и сопридельных стран // Stratumplus. – 2000. – №2. – С.474-482.
368. Петухов С.П. Производство глиняных изделий. (Общая часть). – СПб.: Типография Общества Брокгауз-Эфрон, 1900. – 120 с.
369. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии имени Н.Н.Миклухо-Маклая. – М.–Л., 1959. – Т.42. – 396 с.
370. Писларий И.А., Пожидаев В.Ф. О применении метода процентных соотношений // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наукова думка, 1982. – С.178-187.
371. Покровская Е.Ф. К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Поднепровья (бассейн р. Тясмин) в VIII–VI вв. до н.э.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1953. – 13 с.
372. Потапенко С.В. Глины и глинистые породы Украинской ССР. – К.: Издательство Академии архитектуры УССР, 1952. – 267 с.
373. Пошивайло Ігор. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне: Українське Народознавство, 2000. – 432 с.
374. Пошивайло Олесь. Археологічна цілина українського світу // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.5-9.
375. Пошивайло Олесь. Гончарство і українська мова // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. – Опішне: Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.13-17.
376. Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства. – К.: Молодь, 1993. – 398 с.
377. Пошивайло Олесь. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне: Українське Народознавство, 1993. – 235 с.
378. Пошивайло Олесь. Народна технологія гончарного виробництва гончарів містечка Опішне, що на Полтавщині, у другій половині XIX – на початку XX століття // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішне: Українське Народознавство, 1999. – Кн.4. – С.210-232.

379. Приймак В.В. Городища на Мнозі // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1997. – №1-2. – С.64-67.
380. Приймак В.В. Розвідки у межиріччі Сули та Удаю // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.118-121.
381. Приходнюк О.М., Петраускас О.В. Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1990–1993 рр. // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.170-187.
382. Прыткова Н.Ф. Глиняная посуда якутов // Сборник музея антропологии и этнографии. – М.–Л., 1955. – Т.XVI. – С.147-164.
383. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посемье. – М.: Наука, 1981. – 120 с.
384. Пустовалов С.Ж. О некоторых методах формализованной обработки керамики // Теория и методы археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1982. – С.196-210.
385. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845–1891): Наукова та епістолярна спадщина. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – 180 с.
386. Рабинович М.Г. Московская керамика // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1949. – №12. – Т.2. – С.57-105.
387. Радзиевская В.Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1992. – С.177-179.
388. Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А. Гончарные печи скифской эпохи в бассейне Северского Донца // Проблемы исследования памятников Северского Донца: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Луганск: издание Центральной Донецкой экспедиции, 1990. – С.165-167.
389. Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // Советская археология. – 1980. – №4. – С.181-189.
390. Рижов М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К.: видання Інституту археології Національної академії наук України, Товариства «Коло-Ра», 2001. – С.5-60.
391. Розенфельдт Р.Г. Московское керамическое производство XII–XVIII вв. // Свод археологических источников. – М., 1968. – Вып.Е 1-39. – 124 с.
392. Розенфельдт Р.Л. Керамика дьяковской культуры // Дьяковская культура. – М.: Наука, 1974. – С.90-197.
393. Ролле Р., Херц В. Исследования в урочище «Царина Могила» // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – №3. – С.94-95.
394. Ролле Р., Херц В., Махортых С., Белозор В. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2002 г. – К.: издание Института археологии Национальной академии наук Украины, Немецкого научно-исследовательского общества, 2003. – 86 с.

395. Рудинський М. Археологічні досліди року 1926 // Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету. – К.: видання Всеукраїнського археологічного комітету, 1927. – С.3-15.
396. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава: видання Полтавського державного музею, 1928. – Т.1. – С.29-62.
397. Рудинський М.Я. Мачухська експедиція Інституту археології (1946) // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т.2. – С.53-79.
398. Рудинський М.Я. Розшуки на піскових надбережжях річок // Бюлетень Кабінету антропології ім.Х.В.Вовка. – К.: видання друкарні Української Академії Наук, 1925. – №1. – С.41-46.
399. Рудинський Михайло. Кантимирівські могили римської доби // Звідомлення Всеукраїнського археологічного комітетуту. – К.: видання Всеукраїнського археологічного комітету, 1930. – С.127-158.
400. Рудковский И.В. Системообразущие инварианты андроновской керамики: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Барнаул, 2003. – 21 с.
401. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 792 с.
402. Рябова В.А. Деревянные чаши из оковками из скифских курганов // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. – К.: издание Института археологии УРСР, 1981. – С.63-64.
403. Сайко Э.В. Специализированное производство в развитии обществ раннеземледельческих культур. – М.: Наука, 1990. – 167 с.
404. Сайко Э.В., Жущиковская И.С. Методы микроскопии в исследовании древней керамики (методические аспекты и практика). – Владивосток: издание Дальневосточного отделения Академии наук СССР, 1990. – 52 с.
405. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. – М.: Наука, 1982. – 212 с.
406. Салагатов В.В. Производство печных изразцов. – М.: Промстройиздат, 1949. – 148 с.
407. Салугина Н.П. Технология изготовления керамики на городище Лбище (по результатам микроскопического анализа) // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. – Куйбышев: издание Куйбышевского пединститута, 1986. – С.105-117.
408. Самоквасов Д.Я. Древние города России. – СПб.: типография Главного Управления Уделов, 1873. – 165 с.
409. Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. – М.: Синодальная типография, 1908. – 272 с.
410. Сапєгін С.В. Різночасове поселення у с. Ковалівка на Коломаку // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – №2. – С.11-12.

411. Сарапулкин В.А. Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Воронеж: издание Липецкого государственного педагогического университета, 2003. – 24 с.
412. Семенов О.В., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983. – 255 с.
413. Семенчик М.М. Звідомлення [про роботу Роменського музею] за 1926 р. // Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – К.: видання Всеукраїнського археологічного комітету, 1927. – С.14-15.
414. Сенаторов С.Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – СПб., 2002. – 22 с.
415. Сидоренко Г.О. Розкопки в м. Полтаві на Червоній площі // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1993. – Ч.1. – С.26-28.
416. Сидоренко Г.О. Скіфський курган на р. Удай // Археологія. – 1964. – Т.XVI. – С.191-194.
417. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.84-96.
418. Сингатулин Р.А. Введение в палеофонографию. – Саратов: Научная книга, 2007. – 136 с.
419. Сингатулин Р.А. Практическая палеофонография. Технология и результаты применения. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 2007. – 96 с.
420. Сингатулин Рустам. Секреты озвученной керамики // Український керамологічний журнал. – 2003. – №1. – С.111-116.
421. Скирда В.В. Археологічні дослідження В.В.Пассека на Харківщині // Вісник Харківського державного університету. – Харків: видання Харківського державного університету, 1998. – №423. – С.58-68.
422. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников) // Археологический сборник. – Л., 1983. – Вып.23. – С.60-72.
423. Софейков О.В., Савинкина М.А., Ламихов Л.К., Кокаулина Э.В. Реконструкция технологии древней керамики Каргат-VI // Методические проблемы археологии Сибири. – Новосибирск: Наука, 1988. – С.155-173.
424. Спицын А.Курганы скифов-пахарей // Известия археологической комиссии. – Петроград, 1918. – Вып.65. – С.87-143.
425. Степанович С.П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.87-92.
426. Степанович С.П., Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1994. – Ч.2. – С.22-23.

427. Супруненко А.Б. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея // Охрана и исследования памятников археологии: [Первый] областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С.39-41.
428. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1990. – С.5-42.
429. Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог. – Полтава: издание Полтавской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры, 1988. – 24 с.
430. Супруненко А.Б. В.Б.Антонович об исследованиях на Полтавщине // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1990. – С.31-35.
431. Супруненко А.Б. Из новых материалов о Ф.И.Каминском // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1989. – С.101-105.
432. Супруненко А.Б. М.М.Семенчик – фундатор Роменского музея, археолог // Материалы Первой Сумской областной научно-исторической краеведческой конференции (5-6 апреля 1990 г.). – Сумы: издание Сумского государственного педагогического института, 1990. – С.137-139.
433. Супруненко А.Б. М.Я.Рудинский – организатор охраны и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С.286-287.
434. Супруненко А.Б. Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И.Тереножкина. – Кировоград: издание Института археологии Академии наук УССР, 1987. – Ч.II. – С.74-75.
435. Супруненко А.Б. Работы Полтавского музея // Археологические открытия 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С.312.
436. Супруненко А.Б., Степанович С.П. Археологічні пам'ятки на території міста // Старожитності Хоролу. – Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1994. – Препринт. – Вип.4. – С.25-45.
437. Супруненко О. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 березня 1993 р., м.Київ): Допоповіді та матеріали. – К.: видання Інституту української археографії Академії наук України, 1994. – С.250-256.

438. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. – Полтава: Археологія, 1996. – 87 с.
439. Супруненко О.Б. Археологічна збірка Максимовича // Тези Ввсеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (28-30 вересня 1994 р.) – Переяслав-Хмельницький: видання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту, 1994. – С.28-29.
440. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. – Суми: видання Сумського краєзнавчого музею, 1990. – С.10-17.
441. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Полтава: Археологія, 1997. – 24 с.
442. Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – Вип.1. – С.40-56.
443. Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.221-247.
444. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К.М.Скаржинської. – Київ–Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
445. Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя // История и археология Слободской Украины: Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1992. – С.198-199.
446. Супруненко О.Б. Колекція П.С.Щетинського // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – Ч.2: Археологія Полтавщини. – С.9-11.
447. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – С.23-43.
448. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. – 1989. – №1. – С.149-153.
449. Супруненко О.Б. Матеріали по археології Полтавщини у фонді Роменського музею Державного архіву Сумської області // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези доповідей та повідомлень конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.). – Суми, Ромни: видання Роменського краєзнавчого музею, Полтавського краєзнавчого музею, 1900. – С.19-21.
450. Супруненко О.Б. Найдавніші поселення на Мгарській землі // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: Тези доповідей конференції, присвяченої 375-літтю монастиря. – Лубни: видання Лубенського державного міського архіву, 1995. – С.5-6.

451. Супруненко О.Б. Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.19-28.
452. Супруненко О.Б. Поховання Більського курганного некрополю «Б» (за розкопками 1995 р.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №1. – С.114-122.
453. Супруненко О.Б. Про початковий етап знайомства з пам'ятками старовини у Посуллі // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я: Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира-Білопілля. – Білопілля: видання Археологічного центру Лівобережжя, 1994. – С.60-63.
454. Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополю «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.88-120.
455. Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський – дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. – 1991. – №3. – С.69-75.
456. Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М. Городище скіфського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі (попереднє повідомлення) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 1999. – №2. – С.14-18.
457. Супруненко О.Б., Телегін Д.Я., Тітова О.М. Із робіт експедиції «Славутич» на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1989. – №2. – С.131-136.
458. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроваренний стан на Більському городищі. – К.: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2010. – 96 с.
459. Супруненко Олександр. Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI–XVII ст. // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології, 1994. – Вип.2. – С.133-141.
460. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VII–XIII ст. (за матеріалами досліджень 1968–1989). – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.
461. [Тахтай А.]. Археологічна робота Музею в 1926–1927 рр. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т.1. – С.284-289.
462. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Издательство АН УССР, 1961. – 248 с.
463. Третяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії р. Ворскли // Археологія. – 1947. – Т.1. – С.123-140.
464. Троцька В.И. Археологические исследования в 2000–2001 гг. на Полтавщине // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. до н.э.): Материалы III Международной конференции. – Тирасполь: издание Приднестровского государственного університету имені Т.Г.Шевченко, 2002. – С.224-227.
465. Троцька В.І. Археологічні дослідження в околицях Опішного // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – №2. – 2003. – №1. – С.194-195.

466. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1962. – Т.8. – 576 с.
467. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1963. – Т.14. – 502 с.
468. Ульяновський Василь, Короткий Віктор. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 218 с.
469. Усачук А.М. Сравнительный анализ использованных орудий из кости на Мосоловском и Безыменском поселениях эпохи поздней бронзы // Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – Воронеж: издание Воронежского государственного университета, 1997. – С.128-135.
470. Усачук А.М., Горбов В.М., Звагельський В.Б. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.199-214.
471. Усачук А.Н. Коллекция костяных изделий срубного поселения Безыменное-II: Материалы Международной конференции // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит–бронзовый век). – Донецк: издание Донецкого государственного университета, 1996. – Ч.II. – С.23-24.
472. Усачук А.Н. Костяной инвентарь поселения у с. Проказино // Древние культуры Подонцовья. – Луганск: издание Редакционно-издательского отдела облуправления по печати, Луганского областного археологического координационного совета, 1993. – С.135-147.
473. Усачук А.Н., Бровендер Ю.М. Изделия из кости поселения эпохи бронзы у с. Лиман // Древние культуры Подонцовья. – Луганск: издание Луганского областного археологического координационного совета, 1993. – С.179-181.
474. Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. – 1951. – Т.5. – С.50-80.
475. Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. – М.: Высшая Школа, 1987. – 216 с.
476. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд.III. – 604 с.
477. Фирсов К.Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного исторического музея // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.55-59.
478. Французова И.Г. Общая технология производства фарфоровых и фаянсовых изделий бытового назначения. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
479. Франчук К.И. Производство кирпича. – М.: Промстройиздат, 1954. – 161 с.
480. Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – К.: видання Всеукраїнського археологічного комітету, 1931. – Т.1. – С.91-112.

481. Хвойка В.В. Раскопка могильника при с. Броварки Гадячского уезда, Полтавской губ. // Труды Московского археологического общества. – М., 1904. – Т.20. – Вып.2. – С.40-48.
482. Цетлин Ю.Б. Основные направления изучения технологии древней керамики за рубежом // Российская археология. – 1997. – №3. – С.83-93.
483. Цетлин Ю.Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // Российская археология. – М., 1995. – №2. – С.59-68.
484. Цетлин Ю.Б. Фундаментальные проблемы изучения гончарства // Древнее гончарство: итоги и перспективы изучения. – М.: Институт археологии РАН, 2010. – С.229-244.
485. Чемякина М.А. Керамические изделия эпохи поздней бронзы – раннего железного века лесостепного Об-Иртышья как источник палеоэкономических реконструкций (по материалам многослойного поселения Омь-1): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Новосибирск, 2001. – 22 с.
486. Черненко Е., Ролле Р., Херц В., Скорый С., Махортых С., Белозор В. Работы на Бельском городище и его округе // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – Вип.6. – С.342-344.
487. Черненко Е.Е. Материалы из раскопок С.А.Мазараки на территории бывшей Полтавской губ. в фондах Черниговского государственного музея // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я.Рудинского: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1987. – С.49-50.
488. Черненко Е.Е. Раскопки в Полтавской губернии накануне XIV Археологического съезда (1907 г.) // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: [Первий] областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава: издание Полтавского краеведческого музея, 1988. – С.42.
489. Чернявский Е.В. Производство глиняного кирпича. – М.: Стройиздат, 1974. – 144 с.
490. Шафонский А.Ф. [О знаменитых урочищах по историческим происшествиям] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.24-28.
491. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами /Издание М.И.Судиенко. – К.: типография Императорского университета св. Владимира, 1851. – 697 с.: 4 карты.
492. Шнирельман В.А. Археологическая культура и социальная реальность (проблема интерпретации керамических ареалов). – Екатеренбург: Уральское отделение Российской академии наук, 1993. – 40 с.: табл.1.
493. Шовкопляс Г.М. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1850–1942) // Музейні читання: Матеріали наукової конференції 24 грудня 1999 року, м.Київ. – К.: ТОВ «ІІІ, ЛТД», 2000. – С.6-12.

494. Шовкопляс Г.М. Пам'ятаймо добрі справи // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1992. – Вип.2. – С.72-73.
495. Шовкопляс Г.М. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України // До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та раритетів. – К.: ТОВ «ІІІ, Лтд», 1998. – С.29-45.
496. Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и поблема происхождения его обитателей // Археологический сборник. – Л.: Искусство, 1983. – С.73-92.
497. Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы: Учебное пособие. – Харьков: РИГ ХГУ, 1983. – 133 с.
498. Шрамко Б.А. Бельское городище – важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // XV Наукова конференція Інституту археології Академії наук УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР: Тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972. – С.22-25.
499. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.
500. Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С.82-112.
501. Шрамко Б.А. Деякі підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). – К.: Шлях, 2006. – С.5-18.
502. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Издательство Харьковского государственного университета, 1962. – 404 с.
503. Шрамко Б.А. Жилище VI в. до н.э. на Бельском городище // Вестник Харьковского университета. – Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1985. – №268: История СССР и зарубежных стран. – С.74-83.
504. Шрамко Б.А. Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // Археологические открытия 1967 года. – М.: Наука, 1968. – С.209-210.
505. Шрамко Б.А. Исследования Бельського городища // Археологические исследования на Украине 1968 г. – К., 1971. – Вып.3. – С.49-58.
506. Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.67-87.
507. Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С.94-132.
508. Шрамко Б.А. Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы: железный век и эпоха средневековья. – Курск: издание Курского государственного пединститута, 1985. – С.3-39.
509. Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С.9-131.

510. Шрамко Б.А. Некоторые итоги изучения Бельского городища и гелоно-будинская проблема // Советская археология. – 1975. – №1. – С.65-85.
511. Шрамко Б.А. Новые данные о добыче железа в Скифии // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. – 1962.– Вып.91. – С.72-74.
512. Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, 1994. – С.102-126.
513. Шрамко Б.А. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища [О результатах исследований 1990–1992 гг.] // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.42-49.
514. Шрамко Б.А. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии // Советская археология. – 1970. – №2. – С.217-221.
515. Шрамко Б.А. Підсумки досліджень Більського городища // Археологія. – 1987. – №57. – С.75-81.
516. Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.29-54.
517. Шрамко Б.А. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище // Вісник Харківського університету. – Харків: видання Харківського державного університету, 1989. – №343: История. – Вып.23. – С.77-87.
518. Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы // Вестник Харьковского университета. – Харьков: Основа, 1988. – №316: История. – Вып.22. – С.103-108.
519. Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Техника и обработка железа в лесостепной и степной Скифии // Советская археология. – 1963. – №4. – С.36-57.
520. Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.А. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // Советская археология. – 1971. – №4. – С.140-153.
521. Шрамко И.Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – Ч.3. – С.66-71.
522. Шрамко И.Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности. – Харьков: издание Харьковского областного историко-археологического общества, 1994. – С.190-191.
523. Шрамко И.Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища // Археологічні дослідження на Україні 1993 р. – К.: видання Інституту археології НАН України, 1997. – С.96-97.
524. Шрамко И.Б. Техника конструирования черпаков скифского времени // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – №2. – С.19-20.
525. Шрамко И.Б., Задников С.А., Пеляшенко К.Ю. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. – Харьков: Курсор, 2008. – С.146-163.

526. Шрамко І.Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харьков: издание Харьковского государственного университета, 1994. – 21 с.
527. Шрамко І.Б., Задніков С.А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – К., 2009. – С.363-365.
528. Шрамко І.Б., Задніков С.А. Розкопки зольника №5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища // Археологічні дослідження в Україні. 2004–2005. – Київ–Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.58-62.
529. Щавелев С.П. Вклад Д.Я.Самоквасова в изучение и охрану древностей Полтавской губернии // 100-річчя Полтавського крєзнавчого музею: Матеріали ювілейної наукової конференції. – Полтава: видання Полтавського краєзнавчого музею, 1991. – Ч.ІІ: Археологія Полтавщини. – С.12-17.
530. Щавелев С.П. Д.Я.Самоквасов: эскиз археологического наследия // Проблемы истории отечественной археологии: Тезисы докладов. – СПб.: издание Института истории материальной культуры Российской академии наук, 1993. – С.21-23.
531. Щавелев С.П. Историк Русской земли: Жизнь и труды Д.Я.Самоквасова. – Курск: издание Курского государственного медицинского университета, 1998. – 320 с.
532. Щавелев С.П. Письма Н.Е.Макаренко Д.Я.Самоквасову. На пути изучения древностей Украины: сотрудничество Д.Я.Самоквасова и Н.Е.Макаренка // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Ч.3. – С.191-198.
533. Щавельов С.П. Д.Я.Самоквасов: заповіт археолога // Археологія. – 1991. – №1. – С.98-108.
534. Щавельов С.П. Українська археологія у листуванні Д.Я.Самоквасова // Археологія. – 1994. – №1. – С.115-131.
535. Щапова Ю.Л. Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1989. – 120 с.
536. Щапова Ю.Л. Естественно-научные методы в археологии. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1988. – 152 с.
537. Щегельський І.І. Техніка обробки керамічного посуду VII ст. до н.е. – II ст. н.е. в Середньому Подністров'ї // Археологія. – 1986. – Вип.54. – С.13-26.
538. Щегленко А.В. Раскопки курганов в Полтавской области // Археологические открытия 1980 года. – М.: Наука, 1981. – С.325.
539. Щербаківський В. Розкопки в м. Городищі Лохв. пов. року 1918 // Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини й мистецтва Полтавщини. – Полтава: [друкарня Брауде Я.Е.], 1920. – Вип.ІІ; Окрема відбитка з першого віддрукованого аркуша збірника. – С.1-12.
540. Щербань А.Л. Археологічні розвідки поблизу Диканьки Полтавської області // Археологічні відкриття на Україні 2002–2003 рр. – К.: Шлях, 2004. – С.65-66.
541. Щербань А.Л. Ліпний горщик скіфського часу з околиць Диканьки // Полтавський археологічний збірник–1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.282-283.

542. Щербань А.Л. Особливості розташування пам'яток VIII–III ст. до н.е. поблизу Диканьки // Проблеми історії та археології України: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річчю незалежності України (Харків, 16-18 травня 2001 р.). – Харків: видання Харківського історико-археологічного товариства, Харківського національного університету, 2001. – С.51-52.
543. Щербань А.Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – №1-2. – С.87-89.
544. Щербань А.Л. Поселення скіфського часу в околицях Диканьки // Збірник матеріалів І-ої Наукової студенської конференції історичного факультетуту, присвячений 825-річчю м.Полтави. – Полтава: видання Полтавського державного педагогічного інституту, 1998. – С.7-9.
545. Щербань Анатолій. Керамічні штампи початку раннього залізного віку // Український керамологічний журнал. – 2002. – №1. – С.13-16.
546. Янушевич З.В., Маркевич В.И. Антропологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Донского междуречья // Интродукция культурных растений. – Кишинев: Штиница, 1986. – С.87-90.
547. An van A. Pottere Technology: the Bridge Between archaeology: and the Laboratory // Newsteller Departament of Pottery Technology University of Leiden. – Leiden, 1991/1992. – №9/10. – P.1-6.
548. Annis M. B. Ethnoarchaelogical research water vessels vin Sardinia // Newsteller Departament of Pottery Technology University of Leiden. – Leiden, 1985 – №3. – P.43-94.
549. Annis M. B., Jakobs L. Ethnoarchaelogical research – pottery production in Oristano (Sardinia). Relationships between raw materials manufacturing technigues artsfacts // Newsteller Departament of Pottery Technology University of Leiden. – Leiden, 1986. – №4. – P.56-85.
550. Bankes G. Peruvian Pottery. – Aylesbury: Shire Publications, 1989. – 72 p.
551. Blandino B. Coeled Pottery: Traditional and contemporary ways. – London: Chilton Books Company, 1989. – 112 p.
552. Casson M., Jachson A. The Craft of the Potter. – BBS Books, 1991. – 128 p.
553. Chabert D. Thailandische Steinzeitkeramik Ban Chiang // Keramik magazine. – 1993. – №2. – S.20-21
554. Cuomo di Gaprio N., Folilla S. Protomaiolicf siciliana: rapporto preliminare sucla «gela ware» e primi risultati analisi di microscopia ottica e al SEM/EDS // Faenza. – Bollettino del museo internazionale delle geramiche in Faenza, 1992. – №LXXXVIII. – P.7-60.
555. Danish J. Fibraus Gley: Somy History // Ceramic Reviw. – 1996. – №161. – P.30-31.
556. Denell R. The interpretation of plantremains Bulgaria // Papers in Ekonomic Prehistory. – Cembridze, 1972. – P.149-159.
557. Drost D. Topferei in Afrika: Technologie. – Berlin: Akademie, 1967. – 289 s.
558. Fournier P. Illustrated Dictionary of Practical Pottery: Fhird Edition. – London: A end C Black, 1992. – 314 p.

559. Genera i M., Plana F., Troverie A. Aplicacio de L'analisi per difraccio des R.X. en L'estudi de les ceramigues prehistorigues i protohistorigues // Bulletti Informatiu de Ceramica. – Le Bisbal (Girana). – 1980. – Gener. – P.11-14.
560. Genera i Monnels M. Consideracions sobre metodolocia de les ceramigues prehistorigues i protohistorigues // Bulletti Informatiu de Ceramica. – Le Bisbal (Girana). – 1979. – Julial. – P.10-15.
561. Genera i Monnels M. Sistemes de coccio uttlitzats L'Eded dels mettals // Bulletti Informatiu de Ceramica. – Le Bisbal (Girana). – 1979. – Julial. – P.19-21.
562. Green Kevin. Roman Pottery: Interpreiting the Past. – London: The Trustees of the British Museum, 1992. – 64 p.
563. Grispin G. Postcard from Gondar // Pottery in Australia. – 1995. – №4. – P.62-63.
564. Holubowicz W. Gancarstwo wieskie zachodnich Terenow Bialorusi // Towaristwo naukowe w Toruniu. Prace prehistoryczne. – Torun: Nakladem Towaristwa Naukowego w Toruniu z zasilku wudzialu nauki Ministerstwa oswiety, 1950. – №3/4. – 283 s.
565. Rada P. Die Technik der Keramik. – Honau: Handbuch der Arbeits vorgange der Keramik: Dausien, 1989. – 208 s.
566. Ravoglioli Antonio, Krayewski Andriana. Impiego Metodologie Tecnico Scientifiche nel Campo dei Reberti Ceramici. – Faenza: Museo Internazionale Delle Ceramiche, 1981. – 92 p.
567. Rolle R., Murzin V.J., Sramko B.A. Das Burgwallsystem von Bels'k (Ukraine): Eine Frahe Stadtartige Anlageim Skythischen Landesinnern // Hamburger Beitragezur Archeologie. – 1991. – B.18: Beitrage zur Archeologie im nordlichen Schwarzmeerraum. – Mainz: Verlag Philippvon Zabern, 1996. – S.57-84.
568. Rye Owen S. Pottery Technology: principles and reconstruction. – Taraxacum–Waschington, 1988. – 150 p.
569. Sramko B.A. Die Osteuropische Steppe und Waldsteppe in ihren Wechselbeziehungen Wahrend der Frahen Eisenzeit // Archeologische Mitteilungen aus Iran. – Berlin: Verlag Dietrich Reimer, 1992. – Band 25. – S.47-63.
570. Thorpe J. Bombay Pottrs // Pottery in Australia. – 1993. – №1. – P.73-74.
571. Wensley D. Pottery: a Manual of Technigues. – Ramsbere, Marlbaugh: The GrawoodPress, 1989. – 192 p.
572. Zakharov A.A. I.A.Zaretsky's Ekcavationsin the Governementof Kharkov // Eurasia Septentrionalis Antigva. – Helsinki. – 1932. – Vol.VII. – P.59-81.

2. Архівні матеріали

573. Андриенко В.П. Отчет о археологических раскопках и разведках археологической экспедиции Донецкого Гос. университета в Полтавской обл. в 1977 г. – Донецк, 1978. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1977/117. – 112 с.

574. Бойченко О.Я. Отчет об археологической разведке левого берега Днепродзержинского водохранилища (с. Солошино Кобелякского района – с. Келеберда Кременчукского района Полтавской области). – К., 1993. – (Машинопис) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології. – Ф.е. 1993/34. – 66 с.
575. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского времени на Ворскле: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.– К., 1962. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.12. – Оп. – Од.зб.504. – 336 с.
576. Копилов Ф.Б. Відчит про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. – К., 1945. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1945/8. – 29 с.
577. Копилов Ф.Б. Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року. – К., 1946. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1946/22. – №431. – 42 с.
578. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. – К., 1971. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1971/17а. – 74 с.
579. Міщанин В., Гейко А. Звіт про науково-етнографічну експедицію до сіл Л.Слобідка, Постав-Муки та Городище Чорнухинського району Полтавської області. 16-19 травня 1995 року. – Опішне, 1995. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.17. – 13 с.
580. Моруженко А.А. История населения Днепровского лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Донецк, 1989. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Оп.2. – 493 с.
581. Моруженко А.А. Отчет о лесостепной скифской экспедиции Дон. Госуниверситета о работах в 1980 г. – Донецк, 1980. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – Спр. №1980/98. – 76 с.
582. Плескач І.Я. Археологічні розвідки та досліди в районі Тишківської та Хитцянської с/Р Вовчанського району: Звіт: 1.IX. – 11.X.1927. – Лубни, 1928. – (Рукопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд Всеукраїнського археологічного комітету. – Спр. №548. – 65 с.
583. Плескач І.Я. Коротенький звіт за археологічні досліди та розвідки в районі Хитцянської, Тишківської та Лучанської с[ільської] / Р[ади] Вовчанського району – Лубни, 1928. – (Рукопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд Всеукраїнського археологічного комітету. – Спр. №202/12. – 12 с.

584. Ренський М. Звіти за археологічні досліди на Лохвиччині рр. 1927 та 1928. – Лохвиця, 1928. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд Всеукраїнського археологічного комітету. – №550. – 10 с.
585. Ренський М. Звіти за діяльність Лохвицького музею ім. Сковороди по відділу археології за 1927 та 1928 рр. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд Всеукраїнського археологічного комітету. – №202/10. – 6 с.
586. Самарський В., Міщанин В., Гейко А. Звіт про науково-етнографічну експедицію до сіл Л.Слобідка, Постав-Муки та Городище Чорнухинського району Полтавської області. 6-7 квітня 1995 року. – Опішне, 1995. – (Рукопис) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.18. – 13 с.
587. Семенчик М.М. Обслідування горішнього Посулля в р. 1928. – Ромни, 1928. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд Всеукраїнського археологічного комітету. – №202/44. – 39 с.
588. Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Сапєгін С.В. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина» на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. – Полтава, 2000. – (Машинопис) // Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології. – Ф.1 е. – Спр.231. – 158 с.
589. Телегин Д.Я, Юра Р.А., Кучера М.П. и др. Отчет о разведках археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская области). – К., 1958. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1958/1е. – 45 арк.
590. Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Отчет о разведке в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960–1961 гг. – К., 1961. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1960-61/4. – 86 с.
591. Технологическая инструкция по производству гончарных художественных изделий по Опошнянском заводе «Художній керамік». – К., 1984. – Прил. – Т.І. – (Машинопис) // Національний музей-заповідник українського гончерства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп. 3. – Од. зб.12. – 72 с.
592. Шишацкий Г.П., Лега В.И. Отчет о доразведке Опошнянского месторождения керамических глин в Зеньковском районе Полтавской области УССР, выполненной в 1984–1986 гг. (с подсчетом запасов по состоянию на 1.01.1986 г.). – Днепропетровск, 1986. – (Машинопис) // Національний музей-заповідник українського гончерства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб.65. – 118 с.
593. Шрамко Б.А. Отчет о раскопках скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета им. А.М.Горького в 1988 г. – Харків, 1989. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1988/58. – 65 с.

594. Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – К., 1965. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Оп.2. – Т.2. – 401 с.
595. Юренко С.П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-русского отряда Среднеднепровской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. – К., 1978. – (Машинопис) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.е. – 1978/118. – 21 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Августинник А.И. 180
Авенаріус Михайло 21, 180
Акунова Л.Ф. 180
Андрієнко Владислав 28, 35, 36, 106, 180, 219
Андрушенко Оксана 250
Антоніна 1
Антонович Володимир 20, 180, 181, 210, 213
Артамонов М.И. 181
Артамонов Михайло 45

Бабенко М.Ю. 181
Багалей Д.И. 181
Багалій Дмитро 22
Балашов Б.С. 182
Бар Єжи 235
Барцева Т.Б. 181
Беляева С.А. 200
Березанська С.С. 181
Берест Ю.М. 181
Берестнєв Сергій 30, 45, 46, 94, 181, 182, 183
Беседин В.И. 182
Беспальчев В. 24
Бессонова Світлана 16, 35, 106, 118, 182, 196
Бидзиля В.И. 182
Бібіков Сергій 52, 182
Білозор Володимир 16, 30, 106, 161, 181, 182, 203, 204, 207, 214
Білоскурський Остап 235
Бобринський Олександр 13, 16, 49, 50, 52, 56, 59, 68, 69, 70, 73, 77, 83, 89, 120, 130
Бобринський Олексій 22, 182, 183
Бовкун Іван 31
Богданець С.А. 181
Бойко Юрій 30, 183, 216
Бойченко О. 30, 220
Болдин И.В. 101, 183
Болтрик Юрій 30, 169, 118, 183
Бочкарьов Кирило 20, 183
Брандербург Микола 23, 183, 187
Брауде Я.Е. 217
Бровендер Ю.М. 213
Брокгауз-Эфрон 206
Бруяко Ігор 4, 16
Будников П.П. 194
Буйнов Юрій 46
Бунятян К.П. 183

Вакуленко Л.В. 85, 184
Ванцак Б.С. 184
Варвянська Т.В. 184
Василенко Віктор 236
Васильєва Ірина 13, 14, 16, 51, 184
Васильківський Сергій 235
Ваулін Петро 235
Вахтина М.Ю. 184
Висотська Тетяна 128, 184
Владимир, святой 214
Власов Володимир 137, 184
Вовк Федір 236
Вовк Х.В. 208
Воєводський М.В. 101, 184
Волкова Е.В. 183
Волкова Ф.Н. 184
Воляник В.К. 182
Воробьев С.А. 184
Вражливий-Штанько Василь 235

Гавриленко І.М. 185
Гаврилюк Надія 4, 16, 36, 160, 167, 168, 169, 192, 197
Гавриш П.Я. 15, 16, 30, 31, 36, 48, 78, 79, 87, 106, 109, 110, 118, 127, 131, 132, 137, 167, 168, 185, 186, 190
Гайдукевич В.Ф. 187
Галанина Л.К. 187
Гей И.А. 183
Гейко Анатолій 2, 3, 4, 6, 8, 10,12, 13, 14, 16, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 58, 60, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90-96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 136, 138, 140, 142, 143, 144, 146, 148, 150, 152, 154, 156, 158, 160-166, 168, 170, 171, 173, 174, 176-179, 181, 182, 184-192, 194, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 208, 210, 212, 214, 216, 218, 220, 221, 250
Гейко Антоніна 250
Генінг Володимир 134, 137, 191
Гервидс И.А. 191
Гладиревський Іван 235
Глушков Ігор 49, 51, 52, 191
Голубовский П.В. 191
Гольцева Н.В. 191
Гопак В.Д. 191
Горбов В.М. 213
Горбов В.Н. 191
Горлицкий Б.А. 197
Городцов Василь 22, 24, 33, 34, 39, 106, 191, 216
Горюнов Євген 29
Горький А.М. 221
Готун Ігор 50, 192
Гошко Т.Ю. 182
Граб В.І. 192
Граков Борис 28, 39, 44, 46, 48, 106, 161, 181, 182, 187, 191, 192, 205
Гребенщиков А.В. 58, 191, 192
Гречко Денис 39, 112, 147, 192, 205
Григорьев С.А. 192
Грін Кевін 52
Грінченко Володимир 25
Гупало Н.Д. 196
Гуров А. 192
Гуров Олександр 57
Гусар Людмила 250

Давидова Юлія 250
Данилевич Василь 23, 192
Дараган М.П. 192
Денелл Р. 80
Денисова А.А. 193
Деопик Д.В. 193
Дикий А.В. 202
Добрецов Н.Н. 200
Дубицька Наталія 16, 47, 120, 193

Жаров Г.В. 193, 194
Жарова Т.М. 193, 194
Жураковський Б.С. 194
Журко А.И. 194
Жущиховская И.С. 191, 208

Завітневич Володимир 21, 194
Задников С.А. 216, 217
Заец И.И. 194

Заливчий Андрій 235
Зальманг Г. 194
Зарецький Іван 21, 22, 23, 181, 194, 198, 199
Зарецький Іван 236
Захаров О. 22
Звагельський В.Б. 194, 213
Золотаревський А.З. 194
Золотницька Т.М. 199
Золотницький Б. 211
Зубань Олена 250

Иващенко Ю.Ф. 195
Иманов Г.М. 195

Іванова С.В. 195
Іващенко Ю. 75
Іллінська Варвара 15, 27, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 137, 195, 196

Кабалія Д.Р. 205
Кабанова Е.Н. 191
Камінський Федір 20, 184, 196, 207, 210, 212
Карунна Ольга 250
Кашуба М.Т. 191
Квасниця Віктор 50, 75
Кибальчич Турвон 19, 196
Кир'яков Григорій 21, 184, 211
Китриш Михайло 235
Кістяківський Леонід 26, 196
Кішик Василь 31, 196
Клейн Лев 135, 196
Клочко В.И. 181
Ковалевская (Деопик) В.Б. 196
Коваленко Ганна 16, 131
Коваленко Оксана 16, 32, 196, 221
Ковалюх М. 50, 75, 160
Ковпаненко Галина 15, 26, 34, 35, 45, 48, 118, 137, 196, 220
Кожевнікова Ольга 31, 196
Козача С.Л. 190
Кокаулина Э.В. 209
Колчин Б.А. 49, 196
Комская М.С. 203
Копилов Ф.Б. 26, 196, 220
Копилов Федір 26
Коробкова Галина 99, 107, 209
Короленко Володимир 13, 30
Короткий Віктор 213
Корпусова Валентина 36, 48, 197
Корчак-Новицький Г.Т. 201
Косарєва А.А. 181
Косиков В.А. 197
Косов В.С. 195
Костенко Олександр 235
Кричевський Василь 235
Круг Г.К. 197
Круг О.Ю. 197
Крушельницька Л.І. 202
Крыжицкий С.Д. 197
Кулатова Ірина 14, 30, 33, 148, 181, 197, 198, 199, 200, 211, 212, 221
Кульжинський Сергій 21, 199
Кучера Михайло 27, 200, 220, 221

Лавренко Олександр 20
Ламина Е.В. 200
Ламихов Л.К. 209
Лащук Юрій 118, 200, 236
Лебедев Г.С. 200
Лебіщак Юрко 235
Левенко В.П. 193
Левенсон Н.А. 183
Лега В.И. 221
Либеров П.Д. 200
Линниченко И.А. 21, 195, 200
Лисснер Г. 191, 201
Литвиненко Е.Е. 200
Литвиненко Т.М. 190
Литовченко Е.И. 197
Ліберов Петро 42
Ломакін Олександр 31, 200
Ломакіна С.М. 200
Ломан В.Г. 200
Лотова Э.В. 200
Лугова Любов 30, 198
Луговий Роман 16, 196, 200
Лукас А. 200
Лукич Г.Е. 200
Луцкевич І.М. 26, 201
Лыганова Л.А. 201
Лысенко С.И. 201
Лютецький А. 21, 24, 199
Ляпушкін Іван 26, 42, 201
Ляскоронський Василь 22, 201, 211
Ляхов Г.М. 202
Ляшко С.Н. 181

Магда А.В. 202
Мазаракі С.А. 19, 23, 187, 191, 202, 205, 214, 215
Майстренко Іван 236
Майстренко Яків 235
Макаренко Антон 32
Макаренко Микола 23, 24, 25, 194, 202, 213, 217
Максимов Євген 120, 202
Максимович Михайло 19, 211
Малина Ярослав 51, 202
Малинова Рената 51, 202
Мамонтов А.И. 192, 203
Маркевич В.И. 218
Мартынов А.И. 202
Маршак Б.И. 202
Махно Євгенія 26, 27, 202, 221
Махортих С. 29, 202, 203, 204, 207, 214
Медведева Е.Б 202
Мелюкова А.И. 39, 44, 192
Мельник-Антонович К.М. 23, 203, 214
Миклашевский А.И. 203
Миклухо-Маклай Н.Н. 206
Мироненко К.М. 199, 221
Міщанин Віктор 220, 221, 247
Мокляк В.О. 203
Мощенко Костянтин 236
Моргунов Юрій 29, 203
Мороз И.И. 203
Моруженко Алла 15, 28, 35, 36, 44, 45, 48, 108, 137, 170, 203, 204, 220
Мурзін В.Ю. 28, 29, 181, 183, 202, 204, 205
Мыльникова Л.Н. 205

Неприна В.И. 203
Нестор-летописец 180, 191, 200, 202
Нечуй-Левицький Іван 235
Новицький Я.П. 201
Ночовник Остап 235

Омеляненко Василь 235
Орлова Л.А. 197
Осадчий Є.М. 181
Остапенко М.А. 205
Островерхов А.С. 205
Оуен Рай 160

Падалка Лев 21, 205
Панасюк Галина 250
Пассек Вадим 19, 205, 209
Пашкевич Галина 50, 71, 205
Пеляшенко К.Ю. 36, 147, 205, 216
Петраускас Андрій 50, 192
Петраускас О.В. 192, 207
Петрашенко Валентина 53, 206
Петренко В.Г. 42, 206
Петриченко І.І. 206
Петрунь В. 89, 206
Петухов С.П. 206

Пещерева Е.М. 206
Писларий И.А. 206
Плескач Іван 25, 220
Пожидаев В.Ф. 206
Позен Леонід 235
Покровская Е.Ф. 206
Покровська Євгенія 42
Поросний Василь 235
Потапенко С.В. 206
Пошивайли, родина 237, 239
Пошивайло Ігор 206, 247
Пошивайло Микола 235
Пошивайло Олесь 4, 16, 48, 59, 87, 88, 91, 92, 94, 115, 135, 143, 148, 162, 163, 164, 170, 206, 242, 243
Пошивайло Тарас 43, 242
Пошивайло Юрко 242
Приблуда С.З. 180
Приймак Володимир 32, 181, 207
Приходнюк О.М. 207
Прыткова Н.Ф. 207
Пряхин А.Д. 182
Пуголовок Ю.О. 212
Пузикова А.И. 207
Пустовалов С.Ж. 207
Пустовіт Т.П. 207

Рабинович М.Г. 100, 207
Радзієвська Віра 28, 191, 207
Радченко Владислав 250
Рахно Костянтин 16
Рахно Костянтин 250
Рейда Роман 16
Ренський Михайло 25, 221
Риженко Яків 236
Рижов М. 207
Розенфельдт Р.Г. 100, 207
Ролле Рената 29, 181, 202, 203, 204, 205, 207, 214
Рудинський Михайло 25, 26, 34, 78, 106, 128, 185, 188, 197, 208, 210, 214
Рудковский И.В. 208
Русанов И. 192
Русов Михайло 236
Рыбаков Б.А. 208
Рябова В.А. 208

Савинкина М.А. 209
Савченко Б.Н. 200
Сайко Еді 49, 57, 96, 107, 109, 121, 208
Салагатов В.В. 208
Салугіна Наталія 13, 16, 51, 72, 184, 208
Самарський В. 221
Самоквасов Дмитро 19, 20, 21, 23, 200, 208, 217
Самокиш Микола 235
Сапєгін Сергій 16, 32, 190, 208, 221
Сарапулкин В.А. 209
Селюченко Олександра 237, 240
Семенов О.В. 209
Семенчик Михайло 25, 209, 210, 221
Сенаторов С.Н. 209
Сивчикова М.Г. 203
Сигізмунд III Ваза 18
Сидоренко Галина 26, 27, 209
Сидоренко Олександр 31
Сингатулин Р.А. 209
Синицин И.В. 190
Скаржинська Катерина 20, 21, 184, 211
Скирда В.В. 209
Сковорода Григорій 25, 221
Скорий Сергій 16, 29, 35, 106, 168, 182, 196, 203, 204, 205, 214
Сластьон Опанас 235
Смирнов Г.В. 195
Смирнова Г.И. 209
Сморж Леонід 237, 241
Снегирева 191, 201
Собко Д. 191, 201
Солнцев Л.О. 206, 216
Софейков О.В. 209
Спицін Олександр 38, 209
Стан Микита 25, 209
Стеллецький Гнат 24, 184
Степанович С.П. 209, 210
Судиенко М.И. 214
Супруненко Олександр 16, 30, 90, 166, 181, 184, 185, 192, 198, 199, 201, 203, 204, 207, 209, 210, 211, 212, 221
Сухобоков Олег 29, 200, 212, 220

Тахтай Олександр 25, 192, 212
Телегін Дмитро 27, 212, 221
Тереножкін Олексій 27, 180, 182, 189, 195, 197, 198, 210, 212
Терпиловский Р.В. 193, 194
Тимченко Н.П. 197
Тітова О.М. 212
Ткаченко О.М. 185
Третяков Петро 26, 212
Трипільська Єлизавета 235
Троцька Валентина 32, 212

Ульяновський Василь 213
Усачук Анатолій 125, 126, 191, 213

Фабриціус І.В. 42, 213
Федоров-Давидов Г.А. 53, 213
Федоровський Олександр 25, 198
Фенікс 236
Фиалко Е.Е. 183
Фирсов К.Б. 213
Фіалко Олена 16
Філарет (Гумілевський) 19, 213
Філяковський Назар 235
Фомін Л.Д. 206, 216
Французова И.Г. 213
Франчук К.И. 213
Фришберг Л.Т. 194, 201
Фукс М. 26, 213

Хвойка Вікентій 20, 23, 184, 214
Херц В. 203, 204, 207, 214
Хрипун Тетяна 250

Цвек О.В. 181
Цетлін Юрій 16, 47, 51, 214

Чемякина М.А. 205, 214
Чередніченко Микола 43, 92, 183
Черненко Євгеній 29, 214
Чернявский Е.В. 214
Чирвенко Федір 235
Чубатенко И.А. 191

Шарафутдінова Ірина 27, 221
Шафонський Опанас 19, 212, 214
Шевченко Т.Г. 212
Шевченко Тарас 235
Шейман Е.Ш. 194
Шер Я.А. 202
Шерстюк В.В. 212
Шишацкий Г.П. 221
Шляхов Н.А. 202
Шнирельман В.А. 214
Шовкопляс Г.М. 214, 215
Шрамко Борис 15, 27, 35, 36, 38, 40, 43, 46, 48, 64, 81, 82, 88, 101, 106, 111, 112, 113, 116, 117, 120, 121, 124, 132, 134, 137, 140, 161, 165, 168, 206, 207, 215, 216, 217, 221, 222

Шрамко Ірина 16, 29, 48, 82, 84, 106, 169, 217

Щавелев С.П. 217
Щапова Юлія 54, 217
Щегельський Іван 98, 99, 217
Щегленко А.В. 217
Щербаківський Вадим 24, 211, 217
Щербань Анатолій 16, 32, 78, 79, 217, 218
Щетинський П.С. 19, 211

Юра Р.А. 221
Юренко Світлана 29, 212, 222

Яворницький Дмитро 24
Янушевич З.В. 218
Annis M.B. 218
Bankes G. 218
Blandino B. 218
Casson M. 218
Chabert D. 218
Cuomo di Gaprio N. 218
Danish J. 218
Dene II R. 218
Drost D. 218
Folilla S. 218
Fournier R. 218
Gejko Anatolij 2
Genera I Monnels M. 219
Green Kevin 219
Grispin G. 219
Holudowicz W. 219
Jachson A. 218
Jakobs L. 218
Krayewski Andriana 219
Murzin V.J. 219
Plana F. 219
Rada R. 219
Ravoglioli Antonio 219
Rolle R. 219
Rye Owen S. 219
Sramko B.A. 219
Thorpe J. 219
Troverie A. 219
Wensley D. 219
Zakharov A.A. 219
Zaratsky I.A. 219

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Абазівка-1, селище 17, 88, 129
Абідня 120, 193
Австралія 52
Азия 190
Акрополь 119
Алматы 190
Анатолійова Гора 119
Аршавське городище 17
Ахтырский уезд 192

Бараба 200, 205
Баранівка 30, 163
Барнаул 208
Басівка 17, 19, 23
Басівське городище 24, 27, 30, 40, 54, 65, 70, 74, 81, 85, 89, 114, 118, 119, 120, 138, 169, 183, 195
Безыменное-II, поселение 213
Белорусское Поднепровье 193
Березівка 23, 192
Битицьке городище 29
Білопілля 212
Білопілля (Вир) 212
Білорусь 16, 47, 53, 119, 125, 193
Більськ 17, 198, 199, 201, 202, 204, 215, 221
Більське городище 18, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 31, 35, 70, 81, 84, 85, 94, 98, 112, 113, 117, 118, 119, 121, 124, 127, 129, 132, 134, 138, 144, 153, 164, 168, 169, 174, 180, 181, 185-188, 191, 195, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 207, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 235
Більське Західне городище 17, 186
Більський могильник 90
Блажки 24
Богодухівський повіт 194, 196
Броварки 23, 54, 186, 214
Броварки-1, селище 17, 119
Броварківський могильник 27, 31, 162
БССР 193
Буди 23, 192
Будинівка 24
Будки 19, 20

Валахи-2, селище 17, 101
Валківський повіт 19, 205
Валківський район 25
Василівка 30, 197
Василівка-1, селище 17, 89
Василівка-3, селище 177
Василівський могильник 164
Ведмеже, городище 194
Велика Багачка 28
Велике Більське городище 14, 17, 18, 19, 27, 29, 32, 54, 65, 70, 75, 80, 88, 89, 94, 106, 125, 145, 148, 168, 169, 170, 209
Великий Бобрик 31
Великий Скоробір 18
Великі Будки 19, 21, 23
Великі Сорочинці 27
Великобританія 52
Верхнетарасовка 183
Верхнє Падняпроуе 193
Верхнє Посулля 19
Верхня Ворскла 129
Верхняя Сула 193
Вітова Могила, курган 22
Владивосток 47, 208
Вовківецький могильник 166
Вовківці 19, 21, 23
Вовчанський район 220
Волго-Уральскте степи 192
Ворожба 19
Воронеж 182, 209, 213
Ворскла, річка 16, 17, 21, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 44, 46, 50, 54, 57, 63, 64, 70, 73, 76, 87, 89, 95, 97, 104, 117, 121, 126, 129, 138, 139, 141, 158, 160, 163, 169, 173, 183, 185, 189, 196, 198, 201, 203, 204, 212, 215, 217, 220
Ворсклинский регіон 19, 183
Ворсклинсько-Сульське Межиріччя 37
Восточная Европа 182, 206, 208, 215, 216, 222
Восточный Крым 193

Гадяцький район 14, 23
Гадячский уезд 213
Гамбург 204
Гелон 195, 215
Гераклея 168
Герасимівка 21
Геюсів Яр, селище 17, 31, 54, 90, 106, 118, 119, 126
Геюсів Яр, урочище 31
Геюсів Яр-1, селище 98
Глинжень II 191
Глинище 22, 183
Глинськ 14, 17, 53, 65, 66, 136, 187, 190
Глинське 14, 32, 53, 54, 64, 71, 83, 187, 247
Глинське городище 14, 17, 24, 32, 54, 58, 71, 73, 74, 80, 81, 82, 85- 90, 100, 118, 119, 120, 129, 161, 168, 169, 187, 188, 189
Глинське селище 71, 89, 95, 100, 108, 109, 161, 168, 187
Глинське-3 54
Глухів 57
Говтва, річка 54, 200
Головач 17, 25
Головачанське селище 89
Гора 25
Горіховий Гай 17, 118, 119
Городище 14, 17, 24, 53, 98, 217, 220, 221
Горошине 220
Греція 133
Григоровское городище 209
Гришків Ліс, селище 17, 63
Гришків Ліс, урочище 66
Гришківське городище 25, 190
Грунь, річка 54, 97
Грунь-Ташань, річка 54, 185
Гуринівщина-Спаське, урочище 14, 17, 32, 65, 71, 83, 89, 95, 108, 109, 126, 161, 168

Деревки 21
Десна, річка 57
Десяте Поле, урочище 25, 54, 59, 74, 124, 128
Диканський район 26, 30, 221
Диканщина 31
Диканька-1, селище 17, 65, 83, 87, 88, 90, 98, 100, 106, 126, 217, 218
Диканька-4, селище 17
Диканька-7, селище 17, 87, 130
Діброва-1, селище 17, 50, 59, 60, 62, 88, 106, 160

Дмитренкова Балка, селище 129, 177, 178
Днепровская Левобережная лесостепь 188
Днепро-Донская Лесостепь 205
Днепро-Донское междуречье 203
Днепропетровск 204, 221
Дніпро, річка 17, 27, 30, 36, 38, 45, 192, 203, 204, 220
Дніпровське Лівобережжя 36, 39, 46, 57, 77, 123, 134, 161, 169, 171, 186, 195, 201, 203, 211
Дніпровське Лісостепове Лівобережжя 2-6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 19- 61, 63-124, 126-134, 136, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 148, 150, 152, 154, 156, 158, 159, 160, 162, 164, 166, 168, 169-174, 176-179, 181, 182, 184, 186-190, 192, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 210, 212, 214, 216, 218, 220, 250
Дніпровське Лісостепове Правобережжя 25, 26, 34, 42, 44, 129, 166, 196, 207, 208, 209
Дніпровське Правобережжя 42, 43, 97, 143, 212
Дніпровський Лісостеп 35, 36
Дніпровський Лісостеповий регіон 161
Дніпрогес 25
Дніпро-Донецьке Межиріччя 45, 76
Дныпропетровська область 17, 183
Довжик-1, селище 17, 31, 87, 90, 98, 106
Довжик-1-3 54
Довжицьке селище 24
Дон, річка 36, 38, 45, 203, 204, 220
Донбасс 180
Донецк 180, 197, 213, 219, 220
Доно-Донецький регіон 77, 193
Дражня 120, 193
Древняя Русь 182, 208
Дунай, річка 19
Дучинський могильник 27

Египет 200
Екатеринбург 214

Європа 180, 186, 187, 190, 197, 198, 203, 212, 213, 214, 215, 216, 236

Жаботинское поселение 192
Житомир 188

Завадовка 182
Закавказзя 41
Замок, урочище 20
Запоріжжя 17, 181, 186, 187, 188, 191, 201, 203, 205, 217
Зарічне 17
Зарічненське городище 32, 80, 81
Засулля 209
Захід 47
Західна Європа 52
Західне Більське городище 18, 19, 28, 54, 65, 82, 88, 101, 106, 107, 124, 126, 158, 161, 169
Західне городище 29
Зеньковский уезд 183, 191
Зіньківський район 14, 24, 30, 32, 189, 221
Змієві вали 22
Зруб, урочище 25

Ивань, городище 193

Іспанія 47
Італія 47, 52

Казахстан 14
Кам'янка 17
Кам'янське городище 78, 192
Капитаново 193
Каргат-VI 209
Кардашів вал 235
Кардашів Вал, урочище 32
Карлівка 24
Карпусі 31, 211
Квітки 35, 196
Келеберда 220
Києво-Черкаський регіон 34, 35, 44, 196
Київ 29, 34, 180-197, 199, 200, 202-217, 220, 221, 222
Київська область 17, 57
Київська Русь 14, 22, 26, 29, 30, 51, 78
Кириківка 23
Киров 183
Кирово 193
Кишинев 218
Кіровоград 197, 210
Кіровоградська область 17
Клепачі 20
Книшівка 17, 54, 185
Книшівське городище 19, 27, 31, 36, 54, 63-69, 71, 73-82, 85-88, 90, 91, 96, 102, 105, 106, 108, 110, 113, 114, 116, 118-121, 124, 125, 131-134, 138, 141, 161, 167, 168, 169, 174, 185, 186
Кобелякский район 220
Ковалівка 208
Коломак, городище 17
Коломак, річка 19, 21, 25, 208, 211
Коломацьке городище 17, 28, 87, 124, 169, 191, 207
Коржі 20
Коровинці 24
Косівщина 31
Котелевка, річка 29
Котелевський район 22, 221
Котельва 21
Краков 182
Краснопілля 31
Кременчукский район 220
Крим 126, 184, 188
Круглик 20
Крячківка 27
Куйбышев 184, 192, 195, 208
Кулешівка 23
Куп'єваха 17, 183
Куп'євахський могильник 94
Курск 203, 215, 217
Кучмівка 26

Л.Слобідка 220, 221
Лазьки-1, селище 17, 88
Лапівщина, урочище 198
Лбище, городище 208
Лебехівщина (Лебехівка) 19
Левобережье Украины 181
Ленінград 29, 180,187, 195, 203, 206, 207, 209, 215
Лесбос 168
Лесостепное Днепровское Левобережье 181, 185
Лесостепное Приднепровье 184
Лиман 213
Липецк 193
Липовий Гай 17, 112, 113, 117
Лиса Гора, урочище 20, 118, 201
Лихачівка 17, 21, 22, 28, 194, 196, 204
Лихачівське селище 35, 78, 89, 108, 125, 148, 161, 169, 170
Лівобережжя 22, 28, 35, 41, 46, 193, 212

Лівобережна Україна (Гетьманщина) 206
Лівобережна Україна 98, 181, 182, 186-190, 193, 196-199, 202, 205, 207, 208, 212, 216, 218, 235
Лівобережне Подніпров'я 186, 188, 190
Лівобережний Дніпровський Лісостеп 41
Лівобережний Лісостеп 45, 195
Лісники 192
Лісова Слобідка 14, 53, 220, 221
Лісовий Кут 14, 17, 31, 67, 75, 80, 94, 147, 169, 170
Лісовий Кут, урочище 29, 32, 67, 75, 95, 148, 199
Лісовий Кут-2, селище 145
Лісостеп 34, 38, 40, 41, 45, 113, 134, 135, 167, 168, 169
Лісостеп Лівобережжя Дніпра 18
Лісостеп України 137
Лісостепова Україна 193
Лісостепове Дніпровське Правобережжя 126, 129
Лісостепове Лівобережжя 26, 34, 41, 45, 81, 83, 137
Лісостепове Лівобережжя 34
Лісостепове Правобережжя 137
Лозова 21
Лохвиця 220, 221
Лохвицький повіт 21, 201, 217
Лохвицький район 24
Лохвиччна 221
Лубенский район 197, 203
Лубенське Посулля 20, 199
Лубенський повіт 21, 202
Лубенський район 20, 23, 24, 30
Лубенщина, урочище 25
Лубни 20, 57, 183, 196, 201, 211, 220
Луганск 193, 207, 213
Луговиківське городище 25
Луки 25
Луцьк 186
Люботин 17
Люботинське городище 83, 88, 117, 134, 215
Львів 202, 247

Малая Россия 214
Малий Городок, городище 17
Малий Скоробір 18
Малий Тростянець, селище 17, 33, 78, 162, 163, 189
Малі Будища 247
Малі Будки 23, 26, 202
Малотростянецький могильник 14, 54, 87, 88, 91, 92, 143, 162, 163, 164, 165, 167, 190
Марицьке городище 117, 207
Мариця 17
Марченки 164
Марченки, урочище 31, 199
Мачухи 65, 196
Мачухи-1, селище 17, 54, 59, 63, 64, 65, 67, 70, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 90, 96, 98, 100, 101, 107, 116, 119, 120, 124, 126, 141
Машівський район 221
Мгар 24, 30
Медвеже городище 24
Медвин 196
Мелитополь 180, 197, 198
Мерло, річка 17, 28, 29, 216
Минск 193
Миропілля 27
Михайлівка 163
Многа, річка 32, 207
Молдова 14
Москва 13, 22, 34, 47, 180-185, 187, 188, 191-198, 200-208, 210, 213, 214, 217
Мосоловское поселение 182, 213
Мотронине 17
Мотронинське городище 106, 118, 119, 125, 126, 182

Наддніпрянщина 42
Неаполь 184
Недригайлівський район 24
Нижнє Поворскля 25, 30, 89, 97, 163, 187, 189, 190, 211
Нижнє Посулля 19, 20, 211
Нижня Ворскла, річка 42, 87, 88
Ницаха 26
Нідерланди 47, 52
Німеччина 52, 204
Новоград-Сіверський 57
Новосанжарський район 25, 203
Новосибірськ 47, 183, 184, 191, 200, 205, 209, 214

Об-Иртышье 214
Одесса 190, 215
Оксютинський могильник 19, 20
Оксютинці 19, 21, 23, 166
Олефірщина 26, 28, 180, 197,198
Олефірщина-1, селище 17, 89, 106
Олефірщинський могильник 30, 148, 166, 198
Олешня 178
Омск 190
Омь-1, поселение 205, 214
Опішлянка, курган 22
Опішне 3, 4, 13, 14, 16, 32, 38, 43, 52, 53, 54, 57, 59, 64, 65, 66, 70, 78, 79, 87, 91, 92, 115, 136, 175, 176, 177, 179, 183, 185, 187-190, 196, 197, 200, 206, 212, 220, 221, 234-244, 247-250
Опішне-10, 11, селище 54
Опішне-10, селище 14, 17, 59, 70, 73, 80, 82, 89, 98, 106, 118, 119, 126, 141
Опішненське городище 14, 17, 32
Орловець 17, 118, 119, 188
Островерхівка, селище 17, 121
Охтирка 181
Охтирський район 23, 26

Перемірки, урочище 90
Перещепине, урочище 27, 29, 198, 199
Перещепине-1, урочище 31
Перещепинський могильник 166, 202, 204, 205
Переяслав-Хмельницький 210
Петроград 209
Пирятинський район 27
Південна Європа 236
Південна Україна 201
Північне Причорномор'я 53, 172
Північно-Західне Причорномор'я 195
Плавинище 20, 23
Поволжье 183, 184
Поворскля 21, 22, 23, 26, 28, 34, 42, 43, 44, 53, 63, 106, 126, 128, 130, 134, 137, 138, 139, 141, 143, 149, 153, 158, 187, 190, 198
Поднепровье 187, 200, 204
Подонцовье 213
Пожарна Балка-2, селище 17, 26, 28, 36, 64, 87, 88, 89, 107, 126, 131, 141, 169, 180, 201, 288
Пожарнобалківський могильник 28
Полкова Микитівка 17, 112, 197
Полковомикитівське городище 28, 35, 87, 102, 113, 121, 124, 125, 132, 133, 134, 161, 169, 173, 174
Полтава 3, 4, 17, 21, 25, 26, 30, 34, 57, 180, 181, 184-188, 190, 191,

192, 194, 196-205, 207-218, 221, 250
Полтавська губернія 19, 21, 24, 57, 183, 191, 192, 194, 200, 201, 202, 205, 214, 217
Полтавська область 13, 14, 17, 18, 20-28, 30- 33, 57, 66, 117, 162, 177, 179, 189, 196, 197, 201, 203, 204, 217, 219, 220, 221, 235
Полтавський повіт 19, 205
Полтавський район 13, 25, 26, 31, 33, 162, 177, 189, 198, 221
Полтавщина 14, 19, 20, 24, 25, 29, 32, 43, 53, 59, 64, 78, 79, 87, 88, 90-95, 100, 108-111, 127, 132, 143, 148, 152, 162-165, 170, 171, 184, 185, 186, 188, 190, 194, 196-199, 203, 205, 206, 210, 211, 212, 214, 217, 234, 239, 241, 242, 243, 247-250
Полуднівка 17, 118, 119
Полузір'я, річка 31, 199
Польща 235
Попів Яр 17, 119
Попівка 17, 19, 98, 168
Попсілля 19, 23, 25, 27, 28, 30, 39, 42, 95, 102, 137, 138, 141, 158
Поросся 35, 42, 94, 196
Посемье 207, 212
Постав-Муки 14, 21, 53, 64, 67, 117, 179, 220, 221
Поставмуцьке городище 64
Посулля 19, 21- 27, 29, 30, 32, 34, 39, 40- 44, 53, 88, 89, 90, 95, 98, 102, 113, 118, 134, 137, 138, 141, 149, 158, 161, 166, 168, 187, 189, 193, 195, 196, 197, 211, 212, 221
Посульський регіон 19
Посульсько-Ворсклинське Межиріччя 9
Посульсько-Донецький Лісостеп 196
Потясминя 42
Потясминський регіон 41
Правобережжя 41, 42
Правобережжя Дніпра 40, 118
Правобережна Україна 35, 98
Правобережне Середнє Подніпров'я 44
Правобережно-Ворсклянський ареал 40
Правобережное Поднепровье 206
Приамурье 192
Придніпровський Лівобережний Лісостеп 41
Прикубання 41
Припсілля 186
Проказино 213
Пруто-Донское Междуречье 218
Псел, річка 16, 17, 22, 26, 27, 28, 30, 32, 35, 36, 39, 40, 41, 50, 54, 57, 70, 73, 74, 87, 88, 89, 90, 97, 104, 106, 117, 121, 126, 129, 138, 158, 161, 163, 164, 173, 185, 186, 195, 198, 201, 217
Пустовійтівка 19

Радянський Союз 34
Риги 17
Ризький могильник 43, 92
Розрита Могила 18, 184
Роменський повіт 19, 20, 194, 200, 202, 205
Роменський район 26, 27, 32, 136, 190
Роменщина 23, 194, 211
Ромни 21, 34, 194, 211, 221
Російська імперія 20, 235
Російська Федерація 13, 47, 50
Росія 14, 21, 53, 105, 208
Рось, річка 196
РСФСР 184
Рублівський район 196

Самара 13, 47, 180, 182, 183, 184, 191
Санкт-Петербург 34, 180, 182, 183, 196, 200, 206, 208, 209, 217, 242
Саранчівка 30, 36, 54, 185
Саранчівка-1, селище 17, 90, 98, 118, 119
Саранчівське поселення 87
Саратов 190, 209
Свердловск 184, 192, 195
Свиридівка 17
Свиридівське городище 25,30, 54, 59, 61, 62, 66, 68-71, 73-77, 80, 82, 83, 86, 89, 90, 118, 119, 161, 182, 188, 189
Северное Причерноморье 181, 187, 188, 191, 194, 202, 205, 212
Северо-Восточная Азия 184
Северо-Восточное Приазовье 213
Сейм, річка 40, 117
Сенча 24
Сербина 19
Середнє Дніпро 212
Середнє Поворскля 25, 30, 89, 97, 163, 181, 185, 212
Середнє Подніпров'я 41, 191, 200, 202
Середнє Подністров'я 217
Середнє Попсілля 36, 90, 163
Середнє Посулля 220
Середній Псел 198
Середня Ворскла, річка 41, 42, 87, 88
Сибирь 191, 209
Сіверський Дінець 39, 40, 42
Сіверський Дінець, річка 17, 35,43, 112, 117, 121, 134, 192, 207, 215
Сіноп 168
Скіфія 39, 45, 180, 181, 195, 205, 213, 216
Скоробір, могильник 24, 27, 31, 164, 165, 185, 216
Сливицький яр 64
Слободская Украина 185, 198, 207, 211
Слов'янськ 57
Смела 182
Снепород 203
Снітин 24
Снопове 65
Снопове-1 17, 63, 82, 88, 89, 98, 100, 106, 116, 126
Снопове-1-3 54
Снопове-5, селище 169
Совутинське городище 17, 72, 205
Соловйове Плесо 177
Солодка, урочище 21
Солошино 220
Средняя Азия 206, 208
СРСР 26, 215
СССР 192, 195, 200, 201, 206, 207, 208, 215, 216
Стайкин Верх, урочище 21, 166
Стара Європа 184
Старі Млини 247
Стародавній Схід 112
Старша Могила 21
Старша Могила, курган 19, 195
Стасі 17, 212
Стасівське городище 31, 54, 63, 66, 78, 88, 90, 95, 96, 98, 106, 126, 169
Степ 45, 169
Степова Україна 169
Степове Причорномор'я 188
Судіївка 13, 33, 65
Судіївка-1, селище 17, 88
Судіївка-1-2 54

Судіївка-2, селище 17, 88
Сула, річка 16, 17, 24, 26-32, 34, 35, 39, 40-43, 46, 50, 54, 57, 70, 73, 74, 76, 95, 103, 117, 121, 129, 138, 153, 158, 161, 164, 169, 173, 180, 194, 195, 201, 203, 207, 215, 220
Сульсько-Псільське міжріччя 164
Сульсько-Ворсклинський регіон 66
Суми 17, 57, 181, 189, 194, 197, 210, 211
Сумська область 14, 17, 18, 19, 23, 24, 26, 27, 28, 32, 57, 66, 136, 190, 194, 211
Сумщина 14, 23, 53, 100, 194, 211
Супій, річка 57
Сурмачівка 21, 32
Сурмачівський могильник 14, 21, 54
Суха Грунь, річка 70, 97
Сухоносівка 17
Сухоносівське городище 14, 32, 54, 64, 187
Східне Більське городище 17, 19, 36, 64, 65, 67, 68, 75, 87, 102, 105, 111, 113, 116, 124, 125, 132, 133, 137, 138, 141, 147, 148, 160, 169
США 47, 52

Тагамлик, річка 29
Талалаївка 19
Таранів Яр 17
Таранів Яр, урочище 25, 163
Тарановоярський могильник 14, 33, 93, 144, 163, 171, 188
Таранцево, поселение 181
Тарапунька, річка 64
Ташань, річка 54, 97
Тирасполь 188, 191, 194, 202, 212
Тишки 23, 202
Тясмин, річка 195, 206, 207

Уда, річка 112
Уда, річка 112
Удай, річка 21, 32, 207, 209
Украинская ССР 181, 206, 208
Україна 3, 4, 13, 14, 16, 28, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 57, 77, 100, 107, 116, 124, 129, 160, 161, 167, 180-184, 186, 187, 189, 192-195, 197, 199, 200, 203-207, 210, 211 , 214-222, 234-245, 247-250
Українська Держава 235, 236, 238
Українська РСР 193
Урал 19, 184
УРСР 26, 27, 195, 196, 201, 208, 215, 220
УССР 181, 195, 197, 202, 204, 210, 212, 221, 222
Усть-Альминське городище 126

Фасос 168

Харків 17, 57, 180, 183, 185, 187, 189, 192, 194, 198, 199, 202, 207, 209, 211, 215-218, 221
Харківська єпархія 19, 213
Харківська область 17, 23, 25, 28, 57, 66, 201
Харківщина 94, 197, 209, 213, 216
Харьковская губерния 19, 181, 183, 203, 218, 192, 194, 203, 205
Херсонес 202
Хижняківка 247
Хитці 14, 21, 24, 25, 53, 166, 199
Хіос 168
Ходосівка 192
Холодівщина 17, 31, 80, 199
Хорол 185, 210
Хорол, річка 31
Хорольський район 196
Хортиця, острів 72, 205
Хухра 26

Царина Могила 17
Царина Могила, урочище 29, 75, 88, 207
Царина, селище 186
Царина, урочище 67, 168
Центральна Європа 236
Центральная Россия 193

Чаплін, городище 120, 193
Чеберяки 19, 20
Челябинск 192
Черкаси 17
Черкаська область 14, 17, 118, 221
Чернігів 17, 24, 34, 57
Чернігівська губернія 24
Чернігівська область 17, 18, 32, 57, 66, 178, 194
Чернігівське намісництво 18
Чернігівщина 100
Чорнухинський район 21, 32, 220, 221
Чуїха 17, 118, 119
Чутівський район 25

Шевченки 65, 177, 190
Шевченки-1, селище 17, 63, 65, 80, 86, 87, 88, 89, 100, 101, 106, 116, 119, 120, 126, 129, 177, 178
Шевченки-1-4 54
Шевченки-3 17, 81, 88, 106
Шевченки-4 17, 87
Шишаки 32
Шишацький район 30, 32
Шумейка 19

Энгельс 190

Юго-Восточная Европа 215
Юго-Западная Россия 181
Югославія 52

Яківці-1, селище 17, 63, 70
Якутия 184
Ярмолинці 19, 21

Afrika 218
Australia 219
Aylesbury 218
Bels'k 219
Berlin 218, 219
Bialorus 219
Bulgaria 218
Cembridze 218
Dnipro Left-Bank 2, 4, 7, 8, 11
Faenza 218, 219
Forest-Steppe Region 2, 7, 8, 11
Helsinki 219
Honau 219
Kharkov 219
Le Bisbal (Girana) 219
Leiden 218
London 218, 219
Mainz 219
Marlbaugh 219
Opishne 2
Oristano 218
Poltava 2
Ramsbere 219
Sardinia 218
Sula and Vorskla interfluve 11
Taraxacum 219
Torun 219
Ukraine 2, 219
Waschington 219

Інформація

Я
Національний
музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному
ГАДЯЧ
Вел. Павлиш
ОХТИРКА
Комишня
ЗІНЬКІВ
Красногутськ
Вел. Сорочинці
МИРГОРОД
Гоголеве
ЛУБНИ
ОПІШНЕ
Шишаки
Велика Багачка
Диканька
ПОЛТАВА
Мандруймо
Гончарською столицею України!
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net
Музей відчинено щодня, окрім понеділка,
з 9-00 до 16-00 год.
www.opishne-museum.gov.ua
www.ceramology.gov.ua
Павло Пічка. Макітра. Глина, гончарний круг, ліплення, вигоби, писання, полива, горіння. 34,5х46 см. Малі Будища, Полтавщина. Кінець XIX–початок XX століття
© Видавництво «Українське Народознавство», 2010. © Юрко Пещеряков, фото, дизайн, 2010. © Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2010

Опішне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зіньківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». **Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загальновизнана столиця українського гончарства.**

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. **1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств.** У добу середньовіччя в містечку збудовано **розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати**.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначнішим гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито **першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню**. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). **Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.**

В Опішному **функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік»**, що знаходився в системі «Укрхудожпрому», **та гончарний завод «Керамік»**, підпорядкований «Укоопспілці». **Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні.** Нині тут **діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців**, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думав, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україноствердждуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – **Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного**; художників-керамістів – **Юрка Лебіщака, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена**; письменників – **Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вражливого-Штанька, Олександра Косенка**, історика літератури **Назара Фіялковського**; археолога

Івана Зарецького; етнографів – **Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка**; керамолога й мистецтвознавця **Юрія Лащука**; публіциста й політичного діяча української діаспори **Івана Майстренка**.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному **(на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає)**, Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» **(на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає)**, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України **(на пострадянському просторі аналогів немає)**. Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресало,
щоразу постаючи ще потужнішим Осердям Народної Духовності.
Занепали скіфські, праслов'янські городища, завмерло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.
У найтрагічніші і найзастійніші часи вогнецвітне мистецтво Опішненських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.
Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.
Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.
Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його месіянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.
Спрагло припадіть до цього Предковічного джерела Духовності Нації,
звідки незлічимими струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.
Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.
Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.
Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!
Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!
У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почування й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.
Таїна його Величі – за сімома замками Історії.
Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до Нас
Великомудрістю Предків.
Вслухаймося разом!

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник «Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Сморжа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

Інститут керамології – відділення інституту народознавства НАН України

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

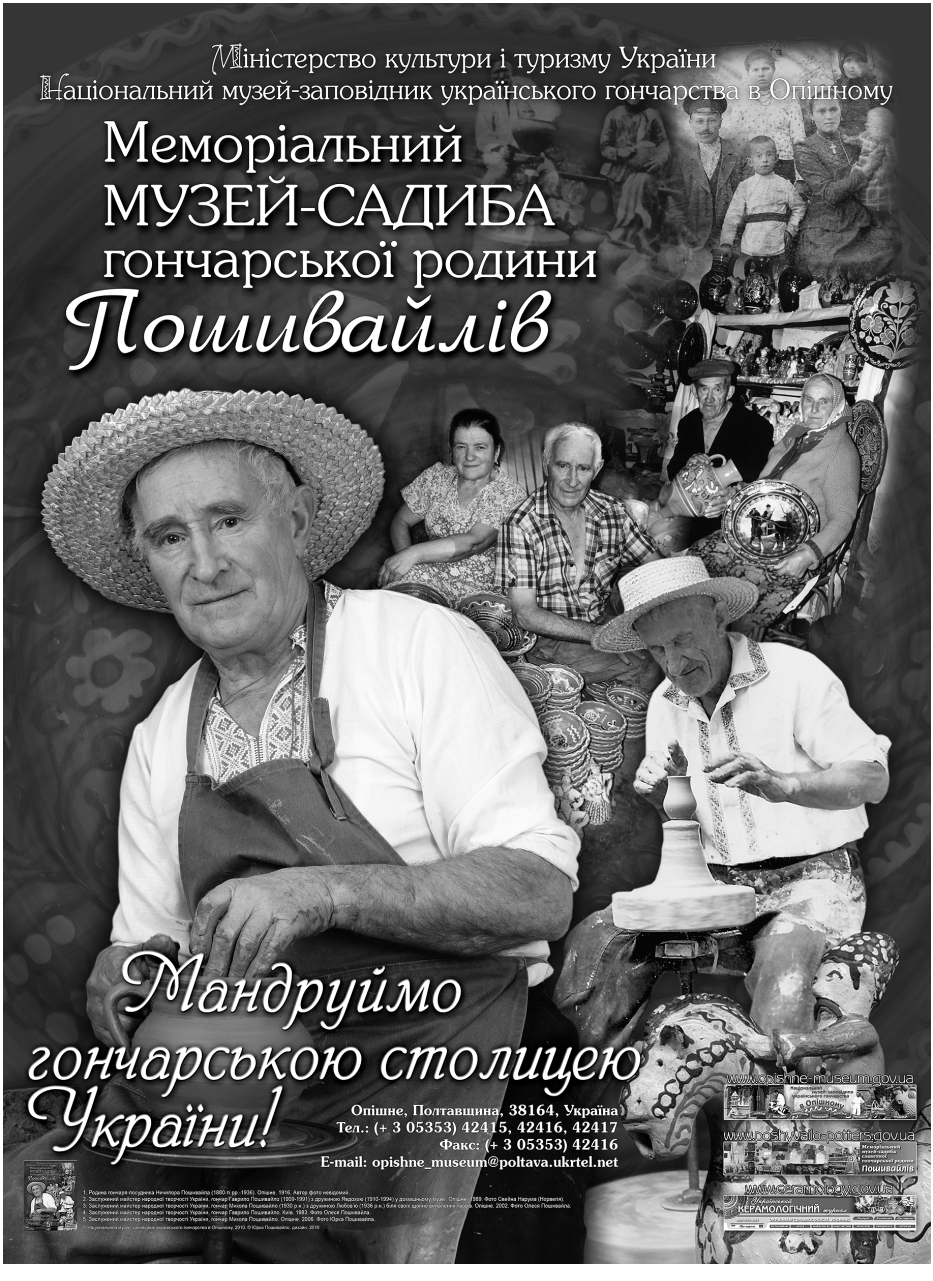

1. Родина гончаря погодинка Нечитора Пошивайла (1880-х рр.-1936). Опішне. 1916. Автор фото невідомий.
2. Заслужений майстер народної творчості України, гончар Гавриїл Пошивайло (1929-1991) з дружиною Ладою (1910-1994) у домашньому саду. Опішне. 1959. Фото Свейна Нарвіка (Норвегія).
3. Заслужений майстер народної творчості України, гончар Микола Пошивайло (1930 р.н.) з дружиною Любов ю (1938 р.н.) біля свого щойно випаленого горна. Опішне. 2002. Фото Олеся Пошивайла.
4. Заслужений майстер народної творчості України, гончар Гавриїл Пошивайло. Київ. 1983. Фото Олеся Пошивайла.
5. Заслужений майстер народної творчості України, гончар Микола Пошивайло. Опішне. 2006. Фото Юрія Пошивайла.

Інформаційний буклет, випущений Національним гончарним в Опішному, 2010. © Ірина Пошивайло, дизайн, 2010

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
всесвітньо відомої гончарки
Олександри Селюченко
www.opishne-museum.gov.ua
www.poshyvailo-potters.gov.ua
www.ceramology.gov.ua
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net
Мандруймо
гончарською столицею
України!

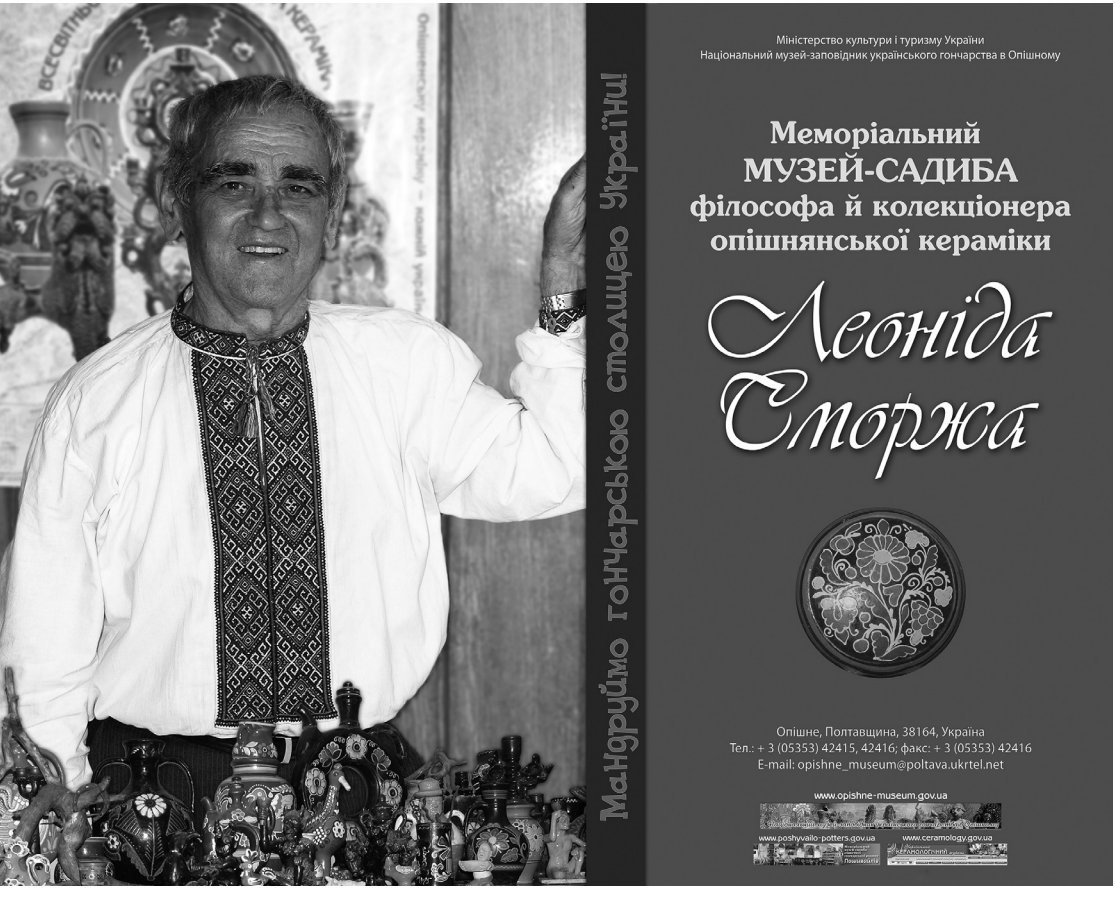
Мандруймо гончарською столицею України!
Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки
Леоніда Сторжа
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: + 3 (05353) 42415, 42416; факс: + 3 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net
www.opishne-museum.gov.ua
www.poshyvailo-potters.gov.ua
www.ceramology.gov.ua

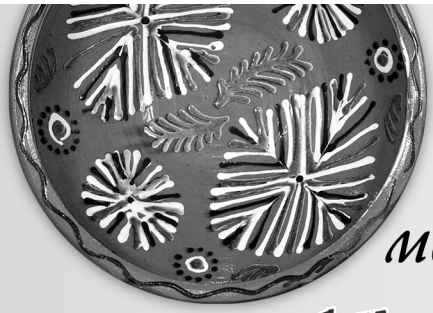

Опішнянська мальована МИСКА

другої половини XIX – початку XX століття

Перший альбом академічної керамологічної серії «Гончарна спадщина України XVII–XX століть»

Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»

ПЕРШЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ З МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

100 РОКІВ НА ЧУЖИНІ!

Видавництво «Українське Народознавство»
Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному
(вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, Україна, 38164; тел./факс +38 (05353) 42416; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net)

Додаткова інформація: www.opishne-museum.gov.ua

ОПІШНЯНСЬКА МАЛЬОВАНА МИСКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
(у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)
/Автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло.
– Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 632 с.: іл. *(Видавничий проект «Шедеври українського гончарства»; академічна керамологічна серія «Гончарна спадщина України XVII–XX століть», книга I)* [79,0 ум. друк. арк.; формат 60x90/8; тверда палітурка (баладек, картон дубльований); мова українська, російська, англійська (анотація, зміст)]

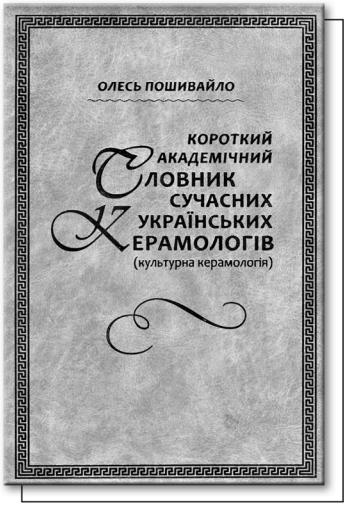

ОЛЕСЬ ПОШИВАЙЛО

КОРОТКИЙ АКАДЕМІЧНИЙ СЛОВНИК СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ КЕРАМОЛОГІВ

(культурна керамологія)

/Друге видання в Україні. – Опішне: Українське Народознавство, 2009. – 312 с.: іл.
(Академічна серія «Українська керамологічна біографістика», випуск 1)

[19,5 ум. друк. арк.; формат 60x90/16; тверда палітурка (баладек, картон дубльований); папір Munken Pure 170 г/м²; мова українська, англійська (анотація, зміст)]

Унікальний в українській науковій практиці словник започаткував академічну видавничу серію «Українська керамологічна біографістика». Він покликаний сприяти пожвавленню наукових контактів між представниками різних напрямків розвитку української керамології, а водночас постав своєрідним експериментальним фрагментом майбутнього Національного біобібліографічного словника «Українські керамологи».

У словнику подано коротку інформацію про сучасних українських керамологів, у тому числі відомості про їх керамологічну спеціалізацію, час і місце народження, освіту, науковий ступінь, учене звання, захищену дисертацію, основні наукові праці, головні напрямки наукових досліджень, громадську діяльність, службову й домашню адреси, телефони, факси, електронну пошту. Подано також фото вчених, препринти обкладинок їх монографій, каталогів, альбомів; бібліографічні описи наявних публікацій біографічного характеру про авторів.

Він містить відомості про класифікаційні ознаки сучасного українського керамолога, схему біобібліографічної керамологічної статті, численні статистичні матеріали, додатки, іменний і географічний покажчики, іншу важливу інформацію.

Для керамологів, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеєзнавців, краєзнавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, аспірантів і здобувачів наукових ступенів.

Книгу можна замовити поштою або придбати за адресою:
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164; тел. (05353) 42416, 42417;
факс (05353) 42416; e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua

НОВІ ВИДАННЯ

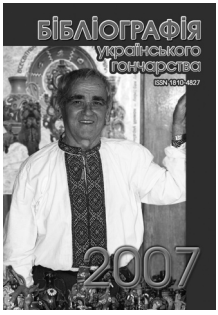

Бібліографія українського гончарства. 2007:
Національний науковий щорічник.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Вип.9. – 392 с.: іл. (80 грн.)

Національний науковий щорічник охоплює публікації про українське гончарство, кераміку, керамологію 2007-го року. Тематичне спрямування матеріалів – археологія, історія, етнографія і мистецтво гончарювання. До реєстру включено книги, брошури, журнали, буклети, статті, повідомлення, що надійшли до Гончарської книгозбірні України та Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, а також Керамологічної бібліотеки України й Українського керамологічного архівного фонду Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України. Усі бібліографічні позиції мають анотації й суцільну нумерацію, починаючи з першого випуску. Подано додаток публікацій 2006 року, огляди й рецензії керамологічної літератури, інформацію про нові надходження до Гончарської книгозбірні України та Керамологічної бібліотеки України; короткі біографії й бібліографії публікацій гончаря, заслуженого майстра народної творчості України, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Михайла Китриша; філософа й колекціонера опішнянської кераміки Леоніда Сморжа; коротку біографію українського скульптора, випускниці Макарово-ярівської керамічної художньо-промислової школи Лідії Трегубової й бібліографію книг з її приватної бібліотеки; список добродійників.

Для керамологів, етнологів, істориків, археологів, мистецтвознавців, краєзнавців, бібліотечних працівників, викладачів і студентів вищих навчальних закладів

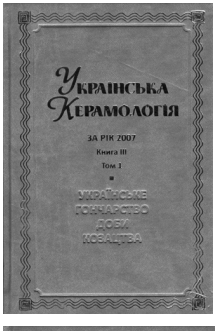

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Українське гончарство доби козацтва.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.1. – 264 с., іл. (80 грн.)

Перший том третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» присвячено українському гончарству доби козацтва. До нього ввійшли доповіді Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Актуальні питання дослідження українського гончарства доби козацтва» та статті вітчизняних керамологів, присвячені гончарству XVI – XVIII століть.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

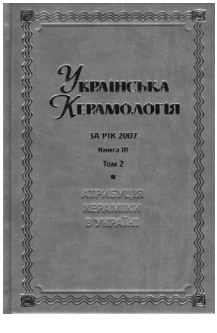

Українська Керамологія:
Національний науковий щорічник. За рік 2007.
Атрибуція кераміки в Україні.
– Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – 376 с., іл. (110 грн.)

У другому томі третьої книги Національного наукового щорічника «Українська керамологія» подано матеріали Всеукраїнського науково-практичного керамологічного семінару «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» та статті, присвячені тотожній тематиці.

Для керамологів, істориків, археологів, етнологів, мистецтвознавців, музеологів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться культурною спадщиною України

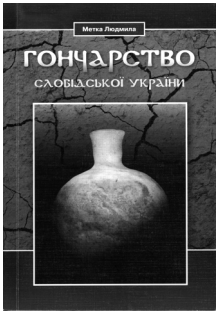

Метка Людмила.
Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 240 с., іл. (50 грн.)

Монографія є першим комплексним дослідженням гончарства Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях упродовж 2001–2004 років.
Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх, хто цікавиться минувшиною рідного краю.

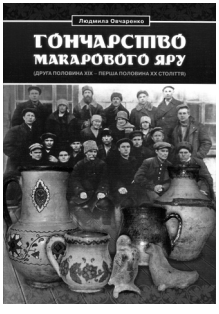

Овчаренко Людмила.
Гончарство Макарового Яру
(друга половина XIX – перша половина XX століття).
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 252 с., іл. (60 грн.)

Здійснено комплексне керамологічне дослідження гончарства крайнього східного гончарного осередку України. Охарактеризовано джерела й літературу з питань гончарства в с.Макарів Яр. Відтворено історичний розвиток місцевого промислу, з'ясовано причини його занепаду. Реконструйовано технологічний процес кустарного виробництва глиняних виробів; вивчено їх асортимент, функції, художні ознаки та способи збуту. Проаналізовано роль повітового земства у розвитку гончарного осередку. Вивчено обставини заснування, аспекти діяльності, вплив на промисел місцевої гончарної школи.

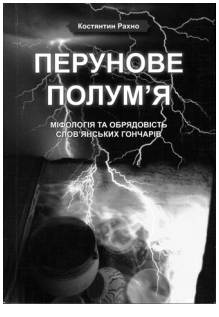

Рахно Костянтин.
Перунове полум'я.
Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів.
– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 448 с., іл. (150 грн.)

Монографія є першим комплексним дослідженням ролі й місця міфоритуальних аспектів гончарства у традиційній культурі слов'янських народів. Уперше в керамології й етнології на підставі аналізу традиційних гончарських звичаїв та обрядів виготовлення посуду реконструйовано міфопоетичні уявлення слов'ян про процес гончарювання. Виявлено й охарактеризовано зв'язок гончарного ремесла з основними образами слов'янської міфології, зокрема, з богом грому Перуном, у контексті базових структур міфологічної моделі світу.
Для керамологів, етнологів, фольклористів, істориків, релігієзнавців, етнолінгвістів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться міфологією, фольклором і традиційною культурою слов'ян.

Книги можна замовити поштою або придбати за адресою:
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164;
тел.(05353) 42416, 42417; факс (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua

ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО» РЕАЛІЗОВУЄ ТАКОЖ ІНШІ ВЛАСНІ ВИДАННЯ:

Бібліографія українського гончарства. 1999: Науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2000. — Вип.1. — 120 с., іл. 12,0

Бібліографія українського гончарства. 2000: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2001. — Вип.2. — 120 с., іл. 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2001: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2003. — Вип.3. — 136 с., іл. 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2002: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2003. — Вип.4. — 144 с., іл. 15,0

Бібліографія українського гончарства. 2003: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2004. — Вип.5. — 144 с., іл. 20,0

Бібліографія українського гончарства. 2004: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2007. — Вип.6. — 248 с., іл. 48,0

Бібліографія українського гончарства. 2005: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2009. — Вип.7. — 304 с., іл. 50,0

Бібліографія українського гончарства. 2006: Національний науковий щорічник. — Опішне: Українське Народознавство, 2010. — Вип.8. — 296 с., іл. 70,0

Гончарний здвиг Донбасу (У 3-х книгах) (Кн.1. Пошивайло Олесь. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби розстріляного відродження. — 240 с.; Кн.2. Овчаренко Людмила. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. — 160 с.; Кн.3. Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: документи і матеріали — 400 с., іл). — Опішне: Українське Народознавство, 2008 200,0

Гончарний здвиг Донбасу (У 3-х книгах) (Кн.1. Пошивайло Олесь. Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби розстріляного відродження. — 240 с.; Кн.2. Овчаренко Людмила. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. — 160 с.; Кн.3. Гончарство Макарового Яру кінця XIX – середини XX століття: документи і матеріали. — 400 с., іл.). — Опішне: Українське Народознавство, 2008 **+ ФУТЛЯР** 250,0

Друга Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 31 жовтня 2010): Альбом-каталог. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – 312 с.: іл. + DVD 160,0

Качкан Володимир. Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного. — Опішне: Українське Народознавство, 1994. — 232 с., іл. 25,0

Коваленко Оксана. Глиняні люльки XVII-XVIII століть (за матеріалами Полтавщини). — Опішне: Українське Народознавство, 2009. — 144 с., іл. 50,0

Курочкін Олександр. Українські новорічні ритуали: «Коза» і «Маланка». — Опішне: Українське Народознавство, 1995. — 392 с., іл. 30,0

Лащук Юрій. Покутська кераміка. — Опішне: Українське Народознавство, 1998. — 160 с., іл. 25,0

Марченко Тетяна. Козаки-Мамаї. — Київ-Опішне, 1991. — 80 с., іл. 10,0

Микола Вакуленко: Альбом. — Опішне: Українське Народознавство, 2002. — 72 с., іл. 17,0

Міщанин Віктор. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки. — Опішне: Українське Народознавство, 1999. — 368 с., іл. 25,0

Національний фотоконкурс у Опішному «Гончарні візії країни» (1 березня – 30 жовтня 2010): Альбом-каталог. — Опішне: Українське Народознавство, 2011. — 116 с.: іл. 85,0

Перша Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 30 жовтня 2009): Альбом-каталог. — Опішне: Українське Народознавство, 2010. — 208 с.: іл. + DVD 120,0

Пошивайло Ігор. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. — Опішне: Українське Народознавство, 2000. — 432 с., іл. 40,0

Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — 410 с., іл. 25,0

Пошивайло Олесь. Гончарство Лівобережної України XIX-початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості. — К.: Молодь, 1991. — 282 с. 20,0

Пошивайло Олесь. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX-на початку XX століть. — Опішне, 1989. — 61 с. 10,0

Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ (2001-2005). — Опішне: Українське Народознавство, 2007. — Кн.1. — 776 с., іл. 105,0

Пошивайло Олесь. Українське гончарство: Програма-запитальник для дослідження традиційного гончарства та збирання етнографічних матеріалів. — Опішне, 1988. — 29 с. 6,0

Ротач Петро. Грудочка любимої землі (Василь Симоненко і Полтавщина). — Опішне: Українське Народознавство, 1995. — 96 с., іл. 15,0

Ротач Петро. Іван Котляревський у листуванні. — Опішне: Українське Народознавство, 1994. — 336 с., іл. 20,0

Сморж Леонід. Гончарівна (одержима керамікою). — Опішне: Українське Народознавство, 2005. — 304 с., іл. 30,0

Українська народна декоративно-вжиткова творчість: Бібліографічний покажчик публікацій 1975-1985 рр. — Київ-Опішне, 1990. — 79 с. 10,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник: Науковий збірник за минулі літа. — Опішне: Українське Народознавство, 1993. — Кн.1. — 520 с., іл. 30,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Українське Народознавство, 1995. — Кн.2. — 576 с., іл. 40,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне: Українське Народознавство, 1996. — Кн.3. — 576 с., іл. 40,0

Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. — Опішне: Українське Народознавство, 1999. — Кн.4. — 656 с., іл. 66,0

Український керамологічний журнал. — 2002. — №3. — 160 с., іл. 22,0

Український керамологічний журнал. — 2002. — №4. — 160 с., іл. 22,0

Український керамологічний журнал. — 2004. — №1. — 192 с., іл. 24,0

Український керамологічний журнал. — 2004. — №4. — 192 с., іл. 24,0

Щербань Анатолій. Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісостепу України VII–початку III століття до н.е. (за глиняними виробами). — К.: Молодь, 2007. — 256 с., іл. 43,0

Книги можна замовити поштою або придбати за адресою:
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164;
тел.(05353) 42416, 42417; факс (05353) 42416;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net; www.opishne-museum.gov.ua

ПОЛОЖЕННЯ
про атрибутування глиняних виробів експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Заявки на атрибутування глиняних виробів приймаються від юридичних і фізичних осіб. Для атрибутування глиняних виробів замовник подає відповідну заявку та твір, який потрібно атрибутувати.

Кераміка приймається винятково від безпосереднього власника (за дорученням юридичної особи). Дирекція Інституту керамології відповідає за зберігання отриманих на атрибуцію творів.

Під час передачі кераміки для атрибутування складаються:

акт на тимчасове зберігання творів із обов'язковим зазначенням назви, короткого опису (матеріал, техніка, розміри), історії походження предмета; наявних облікових позначень, стану збереження твору;

договір на атрибутування.

Власники можуть застрахувати свої твори на випадок пошкодження їх під час перебування на тимчасовому зберіганні в Інституті керамології.

Твори, передані на тимчасове зберігання для атрибутування, власники забирають не пізніше зазначеного в акті терміну тимчасового зберігання предмета, після закінчення якого Інститут керамології не несе відповідальності за збереження твору.

Оплата атрибутування глиняних виробів проводиться згідно з кошторисом, затвердженим дирекцією Інституту керамології. Власник сплачує аванс у розмірі 50% від кошторисної вартості атрибутування. За умови припинення дії договору на вимогу власника після початку виконання робіт сплачена сума авансу не повертається.

Для атрибутування окремих робіт можуть залучатися фахівці інших науково-дослідних, музейних установ та закладів. Вартість робіт, що виконуватимуться ними, враховується в загальному кошторисі атрибутування.

Після проведення атрибутування видається письмовий «***Сертифікат про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України***» і акт на виконані роботи, затверджені директором Інституту керамології.

Один примірник «***Сертифіката про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України***» зберігається в архіві Інституту керамології.

Інститут керамології, за згодою власника, набуває право використання фотографій атрибутованої кераміки та результатів її дослідження в наукових студіях і публікаціях своїх співробітників.

Вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, УКРАЇНА
102 Partyzansra Street, Opishne, Poltava Region, 38164, UKRAINE
Tel./fax. +38 (05353) 42175
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net
http://www.ceramology-inst.gov.ua

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ, ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ, ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ, УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ! ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ, В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ

Усі Ваші публікації, публікації про Вас будуть включені до анотованих статей «Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх в Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

За необхідності, Книгозбірня оплатить поштові витрати та вартість надісланих видань

Гончарська книгозбірня України,
Вул.Партизанська, 102,
Опішне, *Полтавщина*, 38164, *Україна*;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: *opishne_museum@poltava.ukrtel.net*

«Бібліографію українського гончарства»
за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки
можна замовити за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс (05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Наукове видання

ГЕЙКО Анатолій Володимирович

ГОНЧАРСТВО НАСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Монографія

Літературні редактори
Анатолій Гейко

Коректори
Людмила Гусар
Антоніна Гейко
Олесь Пошивайло

Укладачі покажчиків
Оксана Андрушенко
Ольга Карунна
Галина Панасюк
Тетяна Хрипун

Перекладач і редактор текстів англійською мовою кандидат історичних наук
Костянтин Рахно

Комп'ютерний набір
Анатолій Гейко
Юлія Давидова
Олена Зубань

Комп'ютерна верстка
Владислав Радченко

Інститут керамології
– відділення Інституту народознавства НАН України

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс +38 (05353) 42175;
e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net;
www.ceramology-inst.gov.ua

Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному

Вул. Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс + 38 (05353) 42416, 42415;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net;
www.opishne-museum.gov.ua

Підписано до друку 10.12.2011 р.
Формат паперу 60х90/16. Папір крейдований. Друк офсетний.
Ум. друк. арк.15,5. Тираж 200 пр. Зам. №4269.

Видавець і виготовлювач ТОВ "АСМІ".
36011, м. Полтава, вул. В.Міщенка, 2.
Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №3357 від 25.12.2008 р.